

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

93

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–)

Уредничтво
Др Ђорђе БУБАЉО
Др Војин ДАБИЋ
Др Петар В. КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН

Главни и одговорни уредник
Проф. др Војин ДАБИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2016.

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

93

НОВИ САД
2016

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Борис Милосављевић
СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ У
МИНИСТАРСТВУ ИНОСТРАНИХ
ДЕЛА (1892–1897) [Други део]	Boris Milosavljević
SLOBODAN JOVANOVIĆ IN
THE MINISTRY OF FOREIGN
AFFAIRS (1892–1897) [Part two]
7–31	

Ивана Спасовић
ИСТОРИОГРАФСКО,
ФЕМИНИСТИЧКО И
КЊИЖЕВНО ДЕЛО ДР ЈУЛИЈЕ
ХЛАПЕЦ-ЂОРЂЕВИЋ (1882–1969)	Ivana Spasović
HISTORIOGRAPHICAL,
FEMINIST AND LITERARY
WORK OF DR JULIJA
HLAPEC ĐORĐEVIĆ (1882–1969)
33–53	

Урош С. Шешум
ЧЕТНИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА У
СКОПСКОЈ ЦРНОЈ ГОРИ
1903–1908. ГОДИНЕ	Uroš S. Šešum
CHETNIK ORGANIZATION IN
SKOPSKA CRNA GORA
BETWEEN 1903 AND 1908
55–69	

Славиша Недељковић
НЕМИРНА 1905. ГОДИНА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	Slaviša Nedeljković
RESTLESS YEAR 1905 IN
KOSOVO AND METOHIJA
71–88	

Срђан Мићић
РАД БУГАРСКОГ ПОСЛАНСТВА
У БЕОГРАДУ ПРОТИВ ВОЈНЕ
ИНТЕРВЕНЦИЈЕ КРАЉЕВИНЕ
СХС (9–18. јун 1923)	Srdan Mičić
ACTIVITIES OF BULGARIAN MISSION
IN BELGRADE AGAINST MILITARY
INTERVENTION OF THE KINGDOM
OF SCS (9–18 june 1923)
89–104	

ИСТОРИОГРАФИЈА и МЕТОДОЛОГИЈА
HISTORIOGRAPHY and METHODOLOGY

Михаел Антоловић	Michael Antolović
РЕФОРМИСАНА <i>ИСТОРИКА</i>	THE REFORMED <i>HISTORIK</i>
– ТЕОРИЈА ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ	– JÖRN RÜSEN'S THEORY
ЈЕРНА РИЗЕНА	OF HISTORY
105–118	

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

Боривоје Милошевић
ВЈЕШАЛА КАО СИМБОЛ АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАДАВИНЕ
(Антон Холцер, *Целајов смешак – нејознајти рај и пројив цивилног
сјановништва 1914–1918*, Прометеј Нови Сад – РТС Београд, 2015,
превео са њемачког Милош Казимировић, 368 стр.)
119

Михаел Антоловић
‘ПРИГОДАН’ ЗБОРНИК ПОСВЕЋЕН ОБЕЛЕЖАВАЊУ ВЕЛИКОГ РАТА
(Зборник радова са Међународне конференције Архив, медији и култура сећања
у Првом свјетском рају, Нови Сад, 29–30. октобар 2014, уредници Драгана
Ћираковић, Мирослав Јаћимовић, Нови Сад: Архив Војводине, 2014, 391 стр.)
121

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
123–124

РЕЦЕНЗЕНТИ У 2015. ГОДИНИ / REVIEWERS IN YEAR 2015
125

Др БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ

Балканолошки институт САНУ

Београд, Србија

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ У МИНИСТАРСТВУ ИНОСТРАНИХ ДЕЛА (1892–1897)¹ [Други део]

САЖЕТАК: Слободан Јовановић је почео да ради у Министарству иностраних дела Краљевине Србије 1892. године. Као секретар 5. и 4. класе, обављао је дужност шефа Просветног одељења (Пропаганде) и деловође Просветног одбора (од 1894). По налогу министра иностраних дела, током лета 1894. године обишао је конзулате у Турској о чему је саставио извештај. На основу сачуване преписке могуће је реконструисати догађаје који су утицали на рад Пропаганде. Јовановићев близак друг, Павле Маринковић, као отправник послова Петроградског посланства имао је важан разговор са Константином Петровићем Победоносцевим, након чега је послао извештавај о повољној промени у руској балканској политици, што је Јовановић у писму Михаилу Ристићу оценио као могућу полазну тачку радикалне промене у раду Пропаганде (1895). У време након добијања руске подршке, у Јовановићевим писмима Ристићу, сачувано је сведочанство о покушају укидања Пропаганде. У новој влади (1895) Слободан Јовановић је био најближи сарадник Стојана Новаковића, председника Министарског савета и министра иностраних дела. На Правни факултет београдске Велике школе Јовановић је прешао 1897. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Стара Србија, Македонија, Косово, македонско питање, пропаганда, Стојан Новаковић, Слободан Јовановић, Михаило Г. Ристић, Павле Маринковић

ШЕФ ПРОСВЕТНОГ ОДЕЉЕЊА (ПРОПАГАНДЕ)

Слободан Јовановић је краљевим указом од 14/26. маја 1894. године унапређен у секретара 5. класе у Министарству иностраних дела.² Неколико дана

¹ Рад је написан у оквиру пројекта бр. 177011 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² АС, МИД–А, XIII, 3027; *СН* (19/31. мај 1894). Према чл. 7 и 8 *Закона* (1886) секретар 5. класе примао је плату у износу 2500 динара, секретар 4. класе 2750 динара, а писар 1. класе

касније (19/31. маја 1894), другим указом, одобрава му се да може да прими и носи Орден Османлије (Османије) 4. реда којим га је одликовао султан.³ Истим орденем, само вишег, 3. реда, одликован је и Михаило Ристић, који је већ имао руски Орден Свете Ане 3. реда и аустроугарски Орден Франца Јозефа 3. реда (23. децембар 1891 / 4. јануар 1892).⁴ Наредни орден којим је одликован Слободан Јовановић био је Орден Светог Саве 4. реда (1895).⁵

Као шеф Просветног одељења (Пропаганде), Слободан Јовановић је главне послове обављао у сарадњи са Просветним одбором, чији је био деловођа.⁶ Пошто је мандат чланова Просветног одбора трајао три године, поново су за чланове Одбора именовани (11/23. фебруара 1894, влада Ђорђа Симића) архимандрит Нићифор Дучић (председник) и Љубомир Ковачевић, академик, као и Панта Срећковић, професор историје (Велике школе) у пензији, бивши окружни начелник (Дучић и Срећковић били су чланови намесничког Просветног одбора из 1868).⁷ За члана Просветног одбора именован је (20. маја / 1. јуна 1894) и Стојан Новаковић, државни саветник и бивши посланик у Цариграду.⁸

На седницама (састанцима) Просветног одбора, Слободан Јовановић је реферисао о свим важнијим предметима достављеним његовом одељењу,⁹ углавном представкама физичких лица и предлозима дипломатско-конзуларних представништава (Цариград, Солун, Битољ, Скопље, Приштина) и царинарница (Рашка, Јавор). Главне послове Одбора (преглед аката и форму-

2000 динара. Док је био аташе Посланства у Цариграду, у рангу писара 1. класе, Слободан Јовановић је примао, осим редовне плате, и додатак у истом износу (2000 дин), дакле, укупно 4000 динара. АС, МИД–А, 1894, 5, 813. За начелника Министарства 1. кл. одређена је плата од 7000 динара. Посланици (на страни) имал су ранг и положај министра, а плате са сумом додатка одређиване су годишњим државним буџетом. У погледу њихове систематичне плате делили су се у две класе, 1. кл. са платом од 10.000 динара и 2. кл. са платом од 7000 динара (чл. 14).

³ СН (21. мај / 2. јун 1894). Такса за орден (25 дин.) покривала се из средстава Министарства. АС, МИД–А, 1894, 3067.

⁴ Као члан краљеве пратње Ристић је путовао у Русију и у Немачку 1891. године. Вид. СН, 18/30. јануар 1892; *Шемајизам одликованих лица нацим и сйраним орденима у Краљевини Србији од 1895. до краја 1899. године (дружа књиџа)*, Издање Канцеларије краљевских ордена, Београд 1900 (даље: *Шемајизам*), 50.

⁵ Исто.

⁶ Пропагандном службом пре Јовановића руководили су Владимир Карић (1885/89), Бранислав Нушић (1889), Михаило Ристић (1890/93) и Светислав Симић (1893/94). Шефови Пропаганде не наводе се у државним календарима. Шематизми Министарства иностраних дела (систематизација радних места) који се наводе у Деловодном протоколу Административног одељења МИД, не налазе се у грађи Архива Србије, нити у архиви Министарства спољних послова РС.

⁷ АС, МИД–ПП, 1894, 523, I, пп бр. 216, Просветни одбор, Решење, Београд, 11/23. фебруар 1894; АСАНУ, ЗМР, 14243/4097, С. Јовановић М. Ристићу (Београд, 28. фебруар / 12. март 1894); С. Јовановић, „Стојан Новаковић“, 117–118. Панта Срећковић је био ожењен једном рођаком Слободана Јовановића.

⁸ Краљ Александар 9/21. маја 1894. године укида *Устџав* (1888). Влада Светомира Николајевића (од 21. марта / 2. априла) подноси оставку, али краљевом одлуком наставља да обавља дужност у истом саставу. Сима Лозанић, који остаје министар иностраних дела, за члана Просветног одбора именује Стојана Новаковића, државног саветника и бившег посланика у Цариграду (20. мај / 1. јун 1894). АС, МИД–ПП, 1894, 523, I, пп бр. 794, Просветни одбор, Решење, Београд, 20. мај / 1. јун 1894; АС, МИД–ПП, 1894, 523, I, пп бр. 792, Стојан Новаковић Сими Лозанићу, министру иностраних дела, Београд, 6/18. јун 1894.

⁹ У записницима Просветног одбора, скупови чланова се у почетку називају седницама, а касније састанцима.

лисање решења) обављао је Стојан Новаковић, који је међу члановима Одбора једини имао дугогодишње административно искуство. Јовановић пише (јуна 1894) Михаилу Ристићу (у Цариград) „од кад је Новаковић ушао, што он каже, сви усвоје“¹⁰ што и касније (1917) потврђује: „није се може бити ниједан пут десило да је одбор решио друкчије него што је Новаковић предложио“.¹¹ Пошто су министри најчешће усвајали мишљење Одбора, они су, у ствари, прихватили Новаковићеве савете.¹² Начин решавања питања у Просветном одбору може се илустровати оценом предлога Конзулата у Скопљу да се запрети скопском (грчком) митрополиту Методију да ће му бити одузета помоћ. Просветни одбор је у два наврата разматрао предлог и дао негативно мишљење: „предлог тога конзулата не би требало усвојити јер из самог његовог писма излази да сметња да се словенска служба поново уведе у цркву Св. Спаса [Скопље] није митрополит Методије, него грчки конзул, те да би пре требало преко нашег отправника послова у Атини свратити пажњу грчке владе на некоректно држање њеног конзула“.¹³

ЈОВАНОВИЋЕВ ИЗВЕШТАЈ

Према налогу министра иностраних дела Симе Лозанића, Слободан Јовановић обишао је конзулате у Турској (1894).¹⁴ Исти пут су обавили и претходни шефови Пропаганде Владимир Карић (1887, 1889)¹⁵ и Михаило Ристић (јун–август 1892).¹⁶ Лозанић је Јовановићу рекао да следи Ристићеву маршруту.

¹⁰ АСАНУ, ЗМР, 14243/4098, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, 15/27. јун 1894. Уп. С. Јовановић, „Стојан Новаковић [1917, 1921]“, 117.

¹¹ Исто.

¹² О начину рада Просветног одбора вид. С. Јовановић, „Стојан Новаковић“, 117–120.

¹³ АС, МИД–ПП, 1894, 523, I, Седнице Просветног одбора, 21. мај / 2. јун 1894; 1/13. новембар 1894. Према плану тадашњег скопског конзула Тодора Станковића, митрополит Методије требало је да буде нови призренски владика (зато што је на српској платној листи). Вид. Тодор Станковић, *Успомене* [АСАНУ, 14646], (прир. Б. Лилић), Пирот: НИП Хемикалс, 1996, 59. Одбор није био задовољан радом конзула Станковића (иначе члана Либералне странке). Једно од првих решења Новаковићеве владе било је његово пензионисање. Станковић је унапређен у конзула I. класе 24. јуна / 6. јула 1895. године, наредног дана (25. јуна / 7. јула), када је образована Новаковићева влада, пензионисан је (СН, 29. јун / 11. јул 1895), а реактивиран после пада Новаковићеве владе. Новаковић је послао Михаила Ристића у Скопље. Вид. М. Ристић, „Успомене на митрополите“, 87.

¹⁴ АС, МИД–ПП, 1894, 240.

¹⁵ Пре оснивања конзулата слична путовања обавили су Панта Срећковић, Милош Милојевић и Јеврем Велимировић. Владимир Карић је објавио путопис о свом путовању из Цариграда у Београд (1887), под псеудонимом В. Црнојевић (*Цариград, Света Гора, Солун. Путиничка црпница с белешкама о народној пројаганди на истоку*, Београд 1889). Извештај Бранислава Нушића о путовању у Скадар вид. у: Милош Јагодић, „Извештај Бранислава Нушића о путовању из Приштине у Скадар 1894. године“, *Мешовитија грађа* (Miscellanea) 31 (2010), 259–279.

¹⁶ Михаило Ристић је именован за секретара 5. класе 26. априла / 8. маја 1891. године, СН (28. април / 10. мај 1891); Миле Станић, „Михаило Г. Ристић: Свештеници са којима сам радио“, *Вардарски зборник* 1 (1999), 69–103 (даље: М. Ристић, „Свештеници“, 1). Ристићев пут је трајао шест недеља. Вид. М. Војводић, „Путовање Михаила Г. Ристића [1892]“, 23; М. Ристић, „Успомене на митрополите“, 74. Ристић је у (радикалском) часопису *Дело*, у наставцима, под псеудонимом П. Балкански, објавио (1894) своје утиске са путовања под насловом „Кроз гробље, опажања и белешке приликом путовања кроз Српску земљу под Турском 1892. године“, које

Јовановић пише Ристићу да је његов путни извештај из 1892. године „постео *introuvable* [непроналазљив]“¹⁷ због чега поставља низ питања у вези са путовањем: „молим да ме изволите известити до најмањих ситница: 1. Какав је био ваш итинерер; 2. Колико сте на путу остали; 3. Колико сте потрошили; 4. Каквих се правила држали при давању бакшиша; 5. Јесте ли свугде где сте ишли на колима или на коњу имали превоз; 6. Који сте пут морали правити на коњу; 7. Да ли вас је конзул пратио увек на оближњим екскурзијама; 8. Зашто ви нисте ишли у Призрен?“¹⁸ Јовановић се припремао за пут читајући списе Ђорђа Поповића (Даничара)¹⁹ и Владимира Карића. Питао је Ристића шта још препоручује од литературе. Михаило Ристић је (на захтев министра Андре Николића) написао и извештај о пословима пропаганде од 1885. до 1893. године,²⁰ који упркос исцрпним потрагама предузетим за време Новаковићеве владе (1896) такође није могао (у то време) да буде пронађен.²¹

Слободан Јовановић је кренуо на пут после повратка краља Александра из Цариграда. Отпутовао је 6/18. јула а вратио се 9/21. августа 1894. године (укупно 33 дана).²² По повратку је саставио исцрпан извештај у коме анализира школе, учитеље, цркве, књижаре, општине, турску администрацију (валије), грчке митрополите, стране конзуле, бугарске владике, и на сваком подручју одређује „наше противнике“.²³ Разматра аргументе за премештање конзулата из Приштине у Митровицу и против тога. Тумачи узроке подела међу српским становништвом у Приштини. Образлаже стратешки значај Скопља и извештава докле је стигао пројекат међусобног повезивања конзулата и стварања мреже српских школа. Нагласио је да су највећи успеси постигнути у време када је конзул у Скопљу био Владимир Карић. Указује

у часопису *Српски ђрељед* (1895) приказује Слободан Јовановић. Уредник *Дела* Светислав Ст. Симић био је Ристићев пријатељ и колега у Министарству. Сачувана писма Михаила Ристића Светиславу Симићу (1894–1898) налазе се у Архиву Југославије, Фонд Јована Јовановића Пижона, 80. Вид. Јован Скерлић, „Светислав Симић“, *Српски књижевни гласник* 26/5, 6 (1911), 414–415; Јован Дучић, „Светислав Симић“, СКГ 26/5, 6 (1911), 525–530; С. Јовановић, „Светислав Симић“ [1940], [у:] *СД* 11, 583–585.

¹⁷ На другом месту у истом писму Јовановић користи израз „неизналазан“. Вид. АСАНУ, ЗМР, 14243/4098, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, 15/27. јун 1894.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Односи се вероватно на: Ђорђе Поповић Даничар, *Сѣара Србија*, Београд 1878.

²⁰ М. Ристић, „Извештај [1893]“, 37–153.

²¹ АС, МИД, 1896, пп бр. 4, Иван Павловић, ген. конзул у Солуну, Стојану Новаковићу, председнику Министарског савета, Солун, 2/14. јануара 1896, примљено 11/23. јануара 1896, пп бр. 57; пов. бр. 10, потпуковник Милан Михаиловић, посланик у Петрограду, Стојану Новаковићу, 16/28. јануара 1896. Извештај из 1892. године пронађен је у заоставштини Михаила Ристића у АСАНУ. Вид. М. Војводић, „Путовање Михаила Г. Ристића [1892]“, 19–30. Извештај из 1893. године (у препису од 29. августа / 11. септембра 1903, рукопис Саватија Милошевића [погинуо као четнички војвода]) налази се у АЈ, ЈЈП, 80, ф. 3, 465–531. На постојање једног Ристићевог извештаја у овом фонду упућује (1987) Р. Љушић, „Извештај Слободана Јовановића“, 200, фн. 14. Реч је о Извештају о пропаганди (1893), док је Извештај са пута (1892) у АСАНУ. Ристић (или његови пријатељи, нпр. Св. Симић) имао је, с обзиром на поједине коментаре у тексту, сасвим довољне разлоге да након пада радикалске владе склони Извештај из 1893. године.

²² АС, МИД–ПП, 1894, 240, пп бр. 1273, 1275, С. Јовановић министру С. Лозанићу, Београд, 10/22. август 1894.

²³ АС, МИД–ПП, 1894, 240, пп бр. 1787, 1273. Извештај је завршио 16/28. августа 1894. године. Усвојен је („примљен“) 4/16. октобра 1894. године (пп бр. 1970, 1781).

да у подручју Битољског конзулата српске школе не раде. Бугарски учитељи уче децу да певају погрдне песме о српској крсној слави (која нарочито смета бугарској пропаганди).²⁴ Указао је и на пропаганду Католичке бугарске цркве (Солун), која је имала покровитељство Аустрије и Француске.²⁵ Оценио је рад дипломата (Бранислава Нушића, Тодора Станковића, Димитрија Бодија, Милојка Веселиновића, Миливоја Васиљевића),²⁶ као и појединих агената и повереника. Дао је карактеристике грчких владика, турских управника и страних конзула (посебно руских) и оценио предлоге конзула.²⁷ Јовановић је указао да је погрешна и наивна процена (коју су имале и поједине дипломате) да представници руске државе на Балкану заузимају став према личном нахођењу, већ да, без обзира на личне симпатије, као дипломатски службеници, извршавају оно што им у инструкцијама налаже њихова централа: „Кад, дакле г. Лисевић добије друге инструкције, да ради против нас, он ће те инструкције моћи испунити још боље него оне прве, будући наша пропаганда нема за њега више тајне [које „наш конзул Тодор Станковић није крио од њега“]“.²⁸ Дакле, од става који заузима Петроград једино зависи рад руског амбасадора у Цариграду и руских конзула на простору балканске Турске.

ПОРУКА ИЗ ПЕТРОГРАДА

Због утицаја краља Милана на краља Александра, Србија је изгубила наклоност руске дипломатије.²⁹ Крајем 1894. године, међутим, долази до промене

²⁴ Извештај Слободана Јовановића, *ИГ*, 208.

²⁵ Исто, 214. О бугарским унијатима, католичкој пропаганди и католичким мисијама у Солуну, као и о слабом напредовању протестантске пропаганде (енглеско-америчка пропаганда) вид. Иван Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, Београд, Нови Сад: СКА, 1902, 32–64.

²⁶ Негативне су карактеристике Станковића и Веселиновића, отворени за процене поступци Нушића и Бодија, а позитивно окарактерисана залагања Васиљевића (Милтијад Василијадес). О Васиљевићу негативно пише Тодор Станковић, *Успомене*, 53. Иако не треба мешати Бранислава Нушића дипломату са Нушићем писцем (што је прва асоцијација), када је у питању његово службено понашање, као и службени извештаји, може се рећи да у њима има претераних (драмских, па и духовитих) поступака, односно пренаглашених формулација. Слободан Јовановић пише Михаилу Ристићу: „О Нушићу само једну реч. У писму којим спроводи свој буџет, налази се и ова реченица: ‘Засновао сам политичке везе са Арнаутима, које су од доба смрти кнеза Михаила биле прекинуте. Само овим послом, који сам сад већ врло дубоко захватио, па се поносим’. Веруј ми да једне запете нисам изменио!“ АСАНУ, ЗМР, 14243, 4111, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, фебруар/почетак марта [нема датума] 1895.

²⁷ У извештају се образлаже зашто не треба прихватити предлог конзула Димитрија Бодија о подмићивању битољског валије у циљу отварања српских школа. Просветни одбор је одбио овај предлог указујући да проблем није у валији већ у грчкој влади. АС, МИД–ПП, 1894, 523, I, 12. седница Просветног одбора, 20. септембар / 2. октобар 1894; Извештај Слободана Јовановића, *ИГ*, 212. Јовановићев извештај је вероватно један од најбоље написаних извештаја у нашој дипломатској и обавештајној историји. Као једина мана извештаја може се навести то што се Јовановић обраћа апстрактној држави, не водећи рачуна о осећањима читаоца којем је намењен. Надлежни министар, ако је национални романтичар, могао би се у потпуности разочарати и тиме угрозити даљу српску акцију у Македонији, или због одсуства романтичарског идеализма са сумњом гледати на самог аутора.

²⁸ Извештај Слободана Јовановића, *ИГ*, 207.

²⁹ С. Јовановић, „Павле Маринковић“, [у:] *СД* 11, 283. Вид. нпр. писмо руског министра иностраних дела Гирса (Николай Карлович Гирс) поводом повратка краља Милана у земљу

у руском ставу. Русија се одлучује да пружи подршку Србији. Политички правац ослонаца на Русију имаће и Новаковићева влада која је ускоро образована (средином 1895. године). Слободан Јовановић, као шеф Пропаганде, деловођа Просветног одбора и близак друг отправника послова Петроградског посланства Павла Маринковића (са којим је у то време делио многа начелна политичка гледишта), сведок је првог корака у овој промени руске политике и учесник поверљивих активности које су се одвијале на релацији Петроградско посланство – Министарство иностраних дела. Осим службених депеша, Јовановић и Маринковић водили су и паралелну приватну преписку, као што су приватну преписку у то време водили Јовановић и Михаило Ристић. Маринковић је из Петрограда писао и Стојану Новаковићу. Ове преписке су делимично сачуване.

Убрзо након гашења политичког листа *Ред* (маја 1894), његов уредник Павле Маринковић ступио је у дипломатску службу. Постављен је за секретара 3. класе Посланства у Петрограду (24. маја / 5. јуна 1894).³⁰ Маринковић је био међу напредњацима који су (као Стојан Новаковић) веровали да без Русије Србија не може обезбедити националне интересе.³¹ С друге стране, аустрофили, наравно, нису били за сарадњу са Русијом. У време између одласка бившег петроградског посланика Алимпија Васиљевића и доласка новог посланика потпуковника Милана Михаиловића, Павле Маринковић је отправник послова Петроградског посланства.³² У исто време, Сима Лозанић, министар народне привреде (министар иностраних дела у претходној влади), заступа тадашњег министра иностраних дела Милана М. Богићевића (од 2/14. децембра 1894).³³ Маринковић доставља Лозанићу извештај (28. децембар 1894/8. јануар 1895) са информацијама које, према оцени Слободана Јовановића (у писму Михаилу Ристићу), могу бити „полазна тачка радикалној измени у нашој пропаганди“.³⁴ Пошто је реч о промени у руској политици, с правом се може претпоставити да достављање информација у време када Богићевић (заступник аустрофилске политике краља Милана, чији је рођак) није присутан није било случајно.³⁵ На полеђини Маринковићевог писма налази се упутство

у: И. Пржић, „Прва влада Ђорђа С. Симића“, *Српски књижевни гласник* 13/1 (16. септембар 1924), 127.

³⁰ *СН*, 28. мај / 9. јун 1894.

³¹ С. Јовановић, „Павле Маринковић“, 283; М. Војводић, „Новаковић и Русија“, [у:] *Стојан Новаковић*, 113–138.

³² Након краљевог повратка из Русије пензионисан је Алимпије Васиљевић (16/28. новембар 1894). Вид. *СН* (18/30. новембар 1894). О разлозима одласка у Петроград за посланика, као и о околностима посете краља Александра Русији Васиљевић пише на самом крају својих успомена, које се управо ту нагло завршавају. Вид. А. Васиљевић, *Моје успомене*, Београд: СКЗ, 1990, 166–173.

³³ *СН* (3/15. децембар 1894).

³⁴ АС, МИД–ПП, 1895, 142, Извештаји Посланства у Петрограду, пов. бр. 107, Павле Маринковић, отправник послова, Сими Лозанићу, заступнику министра иностраних дела (Петроград, 20. мај / 1. јун); АСАНУ, ЗМР, 14243, 4100, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, јануар [после Божића] 1895. Јовановићево писмо Ристићу написано је у продужетку представке физичког лица (Ђорђе Пекмезовић [бвш. питомец], слушаца философије, С. Јовановићу, Беч, 18/30. децембар 1894), што може указивати на Јовановићев опрез приликом информисања Ристића.

³⁵ Контекст, оцене Богићевићевог рада у преписци Слободана Јовановића и Михаила Ристића, сачувана грађа и наредни след догађаја дају за право овој претпоставци.

(4/16. јануар 1895) да се писмо достави Просветном одбору (Пов.№ 29; ПП.№ 116/95) и белешка Слободана Јовановића о ставу Одбора (17/29. јануар 1895).³⁶

У писму Маринковић извештава о разговору који је поводом избора васељенског патријарха водио са Победоносцевим (Константин Петровић Победоносцев), царевим васпитачем и оберпрокуратором Светог синода, посебно утицајном политичком личношћу у Русији.³⁷ Победоносцев критикује Васељенску патријаршију јер „уместо да служи православљу, она служи грчкој националности, и све заповести прима из Атине“.³⁸ Указује на руски проблем са Грцима у Русији: „Расколници,³⁹ којима су врло близу наши Грци, могу сваки час овде да нам створе шизму. Ви знате Филипова [Тертий Иванович Филиппов]? Е, он је већи Грк но патријарх. Они не дају да се ма шта предузима против грчке цркве.“⁴⁰ Ми, дакле, засад ћутимо и све знамо, а ћутимо још и стога што не смемо ништа званично да предузимамо да не би били одбијени, јер Русија данас није у таком положају да сме да претрпи и такве поразе.⁴¹ [...] Али зато, ако ми не можемо ништа званично предузимати ми ћемо путем савета и разним другим средствима настојати да вам помогнемо. Г. Нелидов [Александр Иванович Нелидов, посланик (амбасадор) у Цариграду] је већ чинио разне кораке. Јесте ли били код г. Шишкина [Николай Павлович Шишкин, заменик болесног министра иностраних дела Гирса (Николай Карлович Гирс)]?⁴² Он ће вам рећи да Нелидов има довољне инструкције и ви ћете се преко њега најбоље моћи помоћи“.⁴³ Маринковић напомиње да

³⁶ Пошто је Просветни одбор упознат са Маринковићевим писмом Лозанићу, дао је мишљење (17/29. јануар 1895) да отправнику послова треба одати признање. АС, МИД–ПП, 1895, 142, пов. бр. 107, П. Маринковић С. Лозанићу, Петроград, 28. децембар 1894. / 8. јануар 1895; АС, МИД–ПП, 1895, 386, 2. састанак Просветног одбора, 28. јануара / 9. фебруара 1895; 4. редовни састанак Просветног одбора (11/23. фебруар 1895); АС, МИД–ПП, 1895, 142, пов. бр. 111, Извештаји Посланства у Петрограду, П. Маринковић С. Лозанићу, Петроград, 6/18. јануар 1895; АС, МИД–ПП, 1895, 142, пов. бр. 32, пп бр. 115, Просветном одбору, 11/23. јануар 1895. Вид. и АС, СН, 1745, П. Маринковић С. Новаковићу, Петроград, 1/13. април 1895. О сарадњи са Русима вид. и М. Ристић, скопски конзул, С. Новаковићу, председнику владе, Скопље, 10/22. јул 1896, у: М. Ристић, „Успомене на митрополите“, 136–137.

³⁷ О избору патријарха уп. Стојан Новаковић [под псеудонимом Костадин], „Цариградска патријаршија и православље“ [1895], [у:] *Балканска ишјања*, Изабрана дела, 6, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 323–359.

³⁸ АС, МИД–ПП, 1895, 142, пов. бр. 107, П. Маринковић С. Лозанићу, Петроград, 28. децембар 1894. / 8. јануар 1895. Маринковић записује речи сабеседника одмах након разговора. Уп. С. Новаковић [Костадин], „Цариградска патријаршија и православље“ [1895], 353 [447].

³⁹ Мисли се на руске расколнике (старообряднике) који нису прихватили реформе патријарха Никона (XVII век). Крсте се са два прста и др.

⁴⁰ Почетком XIX века српски представници жале се на руске Грке у руској државној администрацији, почевши од К. К. Родофиникина (који је имао дугу и успешну каријеру шефа Азијског департамента и заменика министра у руском МИД-у) и траже да буду замењени „правим“ Русима. Вид. С. Новаковић, „Цариградска патријаршија“, 346 [437].

⁴¹ Цар Николај II је тек ступио на престо, након смрти цара Александра III (20. октобар / 1. новембар 1894).

⁴² Шишкин постаје министар иностраних дела Царевине Русије 1896. године.

⁴³ АС, МИД–ПП, 1895, 142, пов. бр. 107, Извештаји Посланства у Петрограду, П. Маринковић С. Лозанићу, Петроград, 28. децембар 1894. / 8. јануар 1895. Нелидов је и раније (1891) имао инструкције да помаже српску страну: „Нелидов има још од прошлог пролећа налог да нас у томе помаже“ (С. Новаковић В. Карићу, Цариград, 15/27. март 1891). Вид. М. Војводић, *СНВК*, 536.

Победоносцев, кад говори о православним Словенима, обично мисли на Бугаре. Иако су бугарски емигранти врло „заузимајући људи и одржавају везе“, у руском Министарству иностраних дела опажа се све већа нетрпеливост према њима. Шишкин потврђује Маринковићу да је руски посланик у Цариграду Нелидов добио инструкције и да ће бити „при руци“ српском посланику, али да главну улогу треба да игра српски посланик.⁴⁴ Нелидов, који је био пробугарски оријентисан,⁴⁵ сада има инструкције свог Министарства да заступа српске интересе. Треба, наравно, имати у виду и политичке прилике у Бугарској тог времена.

Просветни одбор је одао признање Маринковићу и дао мишљење да треба обавестити Посланство у Цариграду о руској подршци.⁴⁶ Ослонац на Русију је у складу са проценама и жељама Стојана Новаковића према чијим упутствима (које усваја Просветни одбор) *de facto* ради Пропаганда.⁴⁷ На основу препорука Просветног одбора састављене су инструкције министра иностраних дела новом посланику у Петрограду, потпуковнику Милану Михаиловићу (20. јануар / 1. фебруар 1895).⁴⁸ Као приоритети наводе се захтеви да Васељенска патријаршија уведе словенску службу макар у цркве оних епархија у којима је словенски елемент несумњиво у већини и да српским школама пружи заштиту какву већ пружа грчким школама. На треће место долази питање српских владика.⁴⁹ Од тада, с обзиром на ову поруку из Петрограда у погледу рада пропаганде, Просветни одбор саветује да се Цариградско посланство и конзулати упућују на руска дипломатско-конзуларна представништва, која имају упутство из своје централе да помажу српској дипломатији.

У другом писму Лозанићу (6/18. јануар 1895) Маринковић обавештава да је директору новоосноване петроградске новинске агенције (Российское телеграфное агентство)⁵⁰ предлагао за београдског специјалног дописника

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ „За његова времена изгледа да је руска амбасада у Цариграду била главна агенција за бугарску пропаганду у Турској, њене филијале руски конзулати у Македонији, а њена централа Азијатски департамент Министарства спољних послова у Петрограду, којим је управљао Иван Алексејевич Зиновјев, доцније такође руски амбасадор у Цариграду“. Вид. К. Христић, „Солунске успомене (1889–1890)“, *Зайиси* 195.

⁴⁶ Напредњаци су се већ раније разишли са краљем Миланом, када су у његовом спору са краљицом Наталијом стали на њену страну. Одвајање од краља Милана ослабило је и њихово аустрофилство. Вид. С. Јовановић, *Влада*, 305 и даље.

⁴⁷ Пошто је Просветни одбор упознат са Маринковићевим писмом Лозанићу, дао је мишљење (17/29. јануар 1895) да отправнику послова треба одати признање. АС, МИД–ПП, 1895, 142, пов. бр. 107, Извештаји Посланства у Петрограду, П. Маринковић С. Лозанићу, Петроград, 28. децембар 1894. / 8. јануар 1895; АС, МИД–ПП, 1895, 386, 2. састанак Просветног одбора (28. јануар / 9. фебруара 1895); АС, МИД–ПП 1895, 386, 4. редовни састанак Просветног одбора (11/23. фебруара 1895); АС, МИД–ПП, 1895, 142, пов. бр. 111, Извештаји Посланства у Петрограду, П. Маринковић С. Лозанићу, Петроград, 6/18. јануар 1895, Просветном одбору, 11/23. јануар 1895 (пов. бр. 32, пп бр. 115).

⁴⁸ Није искључено да је концепт писма саставио Слободан Јовановић. АС, МИД–ПП, 1895, 142, Извештаји Посланства у Петрограду, Концепт писма министра иностраних дела петроградском посланику потпуковнику Милану Михаиловићу (Београд, 20. јануар / 1. фебруар 1895).

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ АС, МИД–ПП, 1895, 142, пов. бр. 111, Извештаји Посланства у Петрограду, П. Маринковић С. Лозанићу, Петроград, 6/18. јануар 1895, Просветном одбору, 11/23. јануар 1895 (пов. бр. 32, пп бр. 115).

Слободана Јовановића.⁵¹ Јовановић, као државни чиновник, у ствари, није хтео да се без претходног одобрења претпостављених прихвати ове обавезе, тражећи од Маринковића да обавести Министарство о свом предлогу, што је Маринковић и учинио.⁵² Невољно, „за љубав“ Маринковићу, прихватио се овог (деликатног) посла који је обављао до априла, када је Маринковић у писму питао Стојана Новаковића коме би могао да се повери даљи рад.⁵³

Руски спољнополитички правац, наравно, није био по вољи заступницима аустрофилске политике.⁵⁴ Аустроугарска је (од 1885) усмеравала напредњаке према Македонији, да би временом, међутим, управо Македонија постала разлог проруског обрта у напредњачким спољнополитичким гледиштима (Новаковићева влада). У овом контексту треба тражити разлоге због којих, након промене у руској политици (у месецима уочи образовања Новаковићеве владе), долази до покушаја укидања Просветног одељења (у првој половини 1895). Догађаји који следе могу да послуже као упечатљив пример утицаја великих сила на политичку борбу која се водила унутар државних органа Краљевине Србије.

ПОКУШАЈ УКИДАЊА ПРОСВЕТНОГ ОДЕЉЕЊА

За пет година Јовановићевог рада у Министарству иностраних дела (20. август / 1. септембар 1892 – 11/23. јун 1897) променило се осам влада, седам председника влада и седам министара иностраних дела (Симић је два пута био председник и министар).⁵⁵ Када је Јовановић почео да ради у Министарству иностраних дела, као и у време када је био у Цариграду, начелник Министарства иностраних дела био је Милован Ћ. Миловановић (1899–1892, 1893–1894).⁵⁶ После њега за начелника (2. класе) именован је (11/23. фебруара 1894) Коста Н. Христић, дотадашњи генерални конзул у Будимпешти, на чије место у Будимпешти је постављен дотадашњи начелник Миловановић.⁵⁷ Након Косте Христића (постављен за посланика у Букурешту),⁵⁸ чији је отац (Никола Христић) у то време председник владе и министар унутрашњих дела (од 15/27. октобра 1894), за начелника Министарства иностраних дела долази Иван (Ива) Павловић (почетком 1895), који једно време истовремено обавља дужност начелника и отправника послова у Лондону.⁵⁹ У време када је нови министар иностраних дела Милан М. Богићевић био посланик у Берлину, Иван Павловић је био секретар 2. класе истог посланства. Слободан

⁵¹ Исто.

⁵² Исто.

⁵³ АС, СН, 1745, П. Маринковић С. Новаковићу, Петроград, 1/13. април 1895.

⁵⁴ Вид. анализу политичких односа који су омогућили успех Новаковићевеј политици у: С. Јовановић, *Влада*, 305–309.

⁵⁵ Вид. *Устави*, 139–140.

⁵⁶ Миловановић је једно време био истовремено професор Велике школе и начелник Министарства (1889). Отпуштан је када су радикали силазили са власти. Вид. С. Јовановић, „Милован Миловановић“ [1937], [у:] *СД* 11, 218.

⁵⁷ *СН* (11/23. фебруар 1894).

⁵⁸ Коста Христић је акредитиве предао 19. априла / 1. маја 1895. године. У влади Владана Ђорђевића био је министар правде (1897).

⁵⁹ *СН* (21. март / 2. април 1895).

Јовановић је записао да је Павловић био „чудан човек“.⁶⁰ У писму је обавестио Ристића о новонасталој ситуацији у Министарству: „Да знате како изгледа Министарство од како је Ива Павловић дошао за начелника и какве муке и главобоље ми имамо сваки дан само зато што он нема четврту даску у глави (данас смо морали нас 5 да одречемо послушност његовој једној апсолутно лудој наредби, именом: Мата [С. Бошковић, секретар], Јовица [Ф. Христић, секретар], Мушички [Бранко, вицеконзул], Перић [Живојин, писар] и ја)“.⁶¹ Између осталог, Павловић је хтео да канцеларију Просветног одељења премести ближе Политичком одељењу, којем „припада по шематизму“, иако је то угрожавало поверљивост рада са агентима из Македоније који су редовно долазили у канцеларију Пропаганде.⁶² Донет је и указ о премештају Слобода-на Јовановића из Београда у Генерални конзулат у Скопљу. Овај премештај је изгледао као да Павловић хоће да казни Јовановића због њиховог сукоба.⁶³ Јовановић пише Ристићу да не жели да буде у служби са Милојком Веселиновићем, вицеконзулом у Скопљу (о коме немају повољно мишљење Новаковић, Карић, Ристић и Јовановић).⁶⁴ До премештаја, међутим, није дошло. Павле Маринковић је издејствовао повлачење већ потписаног указа (захваљујући генералу Драгутину Франасовићу који је био близак двору).⁶⁵ У то време Јовановић је размишљао о промени службе, односно напуштању дипломатије. Павле Маринковић пише из Петрограда Стојану Новаковићу о овим Јовановићевим намерама и моли га да разговара са Јовановићем и да то спречи.⁶⁶

Јовановић није премештен у Скопље, али је разрешен дужности шефа Просветног одељења Политичког одељења и премештен у Административно одељење: „Сад су у Политичком одељењу, изузимајући Чохаџића [Димитрија, секретара за турски језик], све сами писари; у администрацији, напротив, све секретар до секретара. Зато Чохаџић, кад код нас уђе, само примети: Гле, гле, све државници!“.⁶⁷ На Јовановићево место постављен је Милојко Веселиновић,

⁶⁰ С. Јовановић, „Стојан Новаковић“, 119–120. Записао је и једну анегдоту о Павловићу и Нушићу (вицеконзулу у Приштини). Уп. Миливој Предић, *Нушић у џричама*, 2, књ. Р. Ђуковића, Београд 1937, 72–74.

⁶¹ АСАНУ, ЗМР, 14243, 4109, С. Јовановић М. Ристићу, Београд (без датума), 1895. „Јовица“ је највероватније Јован Христић. Два Јована су у то време у Министарству, Јован Христић (син Филипа Христића) и Јован Д. Миланковић (брат од стрица Милутина Миланковића), писар 3. класе. Живојин Перић је будући професор Правног факултета у Београду. Уп. *СН* (3/15. децембар 1894).

⁶² С. Јовановић, „Стојан Новаковић“, 120.

⁶³ С. Јовановић, „Павле Маринковић“, 279.

⁶⁴ Народна библиотека Србије, Рукописно одељење 413/III/125, Концепт писма Милојка Веселиновића Ђорђу Симићу, председнику Министарског савета и министру иностраних дела, Београд, 8/20. фебруар 1894. Карићеву и Новаковићеву негативну карактеристику Веселиновића вид. у: М. Војводић, *СНВК*, 280. АСАНУ, ЗМР, 14243, 14101, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, (нема датума); Станиша Војиновић, „Милојко В. Веселиновић“, *Вардарски зборник* 6 (2008), 142–144.

⁶⁵ С. Јовановић, „Павле Маринковић“, 279.

⁶⁶ Павле Маринковић је (29. марта / 10. априла 1895) писао Стојану Новаковићу: „Знате ли да хоће [Слободан] да даде оставку на пропаганду? Молим Вас, избрусите га и задржите. Он се уплашио за Македонију па неће да се ту нађе кад се катастрофа деси, коју ми морамо предупредити“. АС, СН, 1743, П. Маринковић С. Новаковићу, Петроград, 29. март / 10. април 1895; АСАНУ, ЗМР, 14243, 4122, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, 1895, (нема датума).

⁶⁷ АСАНУ, ЗМР, 14243, 4109, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, 1895. Да је Слободан Јовановић референт Конзуларног одељења вид. у: М. Предић, *Нушић у џричама*, 2, 72.

вицеконзул у Скопљу, који је, након одсуства, задржан у Београду. Иако је разрешен дужности у Просветном одељењу, Јовановић је остао деловођа Просветног одбора.⁶⁸

Јовановић сматра да је Павловић, осим што је био конфликтна личност, имао и прикривене разлоге за изазивање конфликта: „Ива није имао против мене лично бог зна шта. Истина, ја му ниједну наредбу нисам хтео извршити, али он ми је, тако ми се бар чини, нарочито дао такве које се не могу извршити“.⁶⁹ У писму Ристићу процењује да је Павловић личном несугласицом хтео да прикрије озбиљнији план, „а то је да затвори сасвим ово одељење [Пропаганду]. Да не мислите да је ово басна, рећи ћу вам још да је у томе смислу већ и решење ставио. Само се чека да га министар потпише“.⁷⁰ Павловић, као начелник Министарства, није могао самостално донети ову одлуку: „Одељење затвара баш онај исти [министар] Богићевић који је (ви бар то знате) у једном свом извештају као посланик бечки и дао мисао да се почне радити у Македонији. Како вам се то чини?“⁷¹

Јовановић обавештава Ристића о корацима које је предузео да би спречио затварање Одељења: „Паја [Павле Маринковић] и ја наравно не седимо скрштених руку. Сада смо ставили у игру Одбор [просветни] и ја се надам да ћемо помоћу њега још моћи спасти ствар. Опет не смем вас окуражити да много на ту карту рачунате. Очекујте само толико да сам удесетостручио своју снагу и да радим што ми је дужност. Остало како Бог да“.⁷² На основу записника са састанка Просветног одбора од 23. маја / 4. јуна 1895. године, који је записао Слободан Јовановић, као деловођа, види се да је Одбор решио да се министар Богићевић позове на састанак с члановима Одбора („у време које сам изабере“), а у циљу што боље размене мишљења о свим важнијим питањима пропаганде: „Ова одлука да му се у препису достави пошто је потпише и члан г. Ст. Новаковић, који овој седници није присуствовао, али је на ту одлуку раније дао пристанак. Остали чланови потписаће одлуку у самој овој седници“.⁷³ У сачуваним записницима нема белешке о састанку Одбора са министром Богићевићем. Ускоро је образована напредњачка влада на челу са Стојаном Новаковићем (25. јуна / 7. јула 1895) у којој је Димитрије Маринковић, отац Павла Маринковића, постављен за министра унутрашњих дела, генерал Драгутин Франасовић, за министра војног, а Љубомир Ковачевић, за министра просвете и црквених послова.⁷⁴ Иван Павловић је разрешен дужности начелника Министарства и постављен за генералног конзула у Солуну (4/16. октобра 1895).⁷⁵ За разлику од нпр. Тодора Станковића, Павловић

⁶⁸ АС, МИД–ПП, 1895, Просветни одбор, 386.

⁶⁹ АСАНУ, ЗМР, 14243, 4109, С. Јовановић М. Ристићу, Београд (нема датума), 1895.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Слободан Јовановић мисли на писмо М. Богићевића М. Гарашанину, Беч 10/22. фебруара 1885. С. Јовановић, *Влада*, 92, фн. 2. Вид. М. Ристић, „Извештај [1893]“, 40–41; АСАНУ, ЗМР, 14243, 4109, С. Јовановић М. Ристићу, Београд (нема датума), март/април 1895.

⁷² Исто.

⁷³ АС, МИД–ПП, 1896, 434, Записник са састанка Просветног одбора (23. мај / 4. јун 1895).

⁷⁴ АСАНУ, ЗМР, 14243, 4123, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, Ивањдан, 24. јун / 6. јул 1895. Министри су и Михаило Петковић, Вучко Стојановић, Стеван Поповић и Арон Нинчић.

⁷⁵ *СН* (5/17. октобар 1895). Пошто Јовановић у мемоарским записима тврди да Новаковић два месеца није попунио место начелника, вероватно је Павловић и пре доношења указа отишао у Солун. С. Јовановић, „Стојан Новаковић“, 121.

није пензионисан,⁷⁶ можда и због тога што је, иако Богићевићев поуздан човек, био у сродству са новим шефом владе Стојаном Новаковићем, преко Кујунџића.⁷⁷ У Солуну долази до великог сукоба између Иве Павловића и вицеконзула Милојка Веселиновића.⁷⁸ Две године након одласка из Министарства (1899), Јовановић објављује два приказа Павловићеве приповетке *У јайто голубе!* за коју се испоставило да је позајмица из једне античке басне, као што је и раније написана Павловићева приповетка *Оно ће јарко сунце проказати*, у основи, прерада истоимене песме на немачком језику, због чега је Павловића критиковао Владан Ђорђевић у часопису *Ошацибина* (1888).⁷⁹

НОВАКОВИЋЕВ СЕКРЕТАР

Као председник Министарског савета и министар иностраних дела (од 25. јуна / 7. јула 1895), Стојан Новаковић се није „ограничавао на послове свога Министарства; он је носио целу владу на својим леђима“.⁸⁰ Пошто није поставио начелника Министарства иностраних дела, нити шефа Политичког одељења, водио је послове Политичког и Просветног одељења са два секретара (Слободаном Јовановићем и Драгомиром М. Јанковићем) и једним писаром (др Милошем М. Петронијевићем).⁸¹ Шеф Административног одељења био је Јован Ф. Христић, а Административног одсека Матеја С. Бошковић.⁸² Потом је за вршиоца дужности начелника Министарства иностраних дела

⁷⁶ *СН* (29. јун 1895).

⁷⁷ Павловића, историчара, школовали су „сродници у Београду“ (Кујунџићи). Вид. Лука Лазаревић [министар просвете], „Ива Павловић“, *Мали ђоменик*, 269–270. Кујунџићи, породица Новаковићевог шурака, Милана Кујунџића Абердара, професора филозофије на Великој школи и министра, пореклом су из Ваљева, од усвојеника сина Хаџи-Рувимог, па тако у вези и са Цукићима. Лазаревић записује да је Павловић још пре ступања у дипломатску службу био приман у високим немачким круговима и да је одлазио и код Бизмарка.

⁷⁸ „У Солуну је још горе. Ива се завадио не с Костићем и Веселиновићем [Милојком], него са целим светом. Исто оно што је с њиме било и овде у Београду. [...] Милојку је пак канцеларију закључао. Кад је овај протестовао, Ива му је рекао: ‘Више имам вере у Турску него у тебе’. Шта му је Милојко одговорио, не знам. [...] Ива послао депешу Новаковићу: ‘Веселиновић ми прети револвером’. Новаковић онда нареди Веселиновић и Васиљевић да промене места. И сада замишљамо Васиљевића и Павловића заједно у Солуну“. Вид. ЗМР, АСАНУ, 14243, 4145, С. Јовановић М. Ристићу, Београд [нема датума], крај 1896. Веселиновић је до краја 1896. године био вицеконзул у Солуну, када је премештен за вицеконзула у Битољ. Вид. С. Војиновић, „Милојко Д. Веселиновић“, *Вардарски зборник* 6 (2008), 109; НБ, Р, 413/III /166, писма Слободана Јовановића Милојку Веселиновићу.

⁷⁹ Yorick [С. Јовановић], „У јато голубе! ... Слика и прилика. Од Ив. Павловића (Јабланића) Београд. Штампано у државној штампарији Краљевине Србије 1899. год“ [*Зора*, 8–9/4, ур. и вл. Јован Дучић, (1. август 1899), 309–311], [у:] *НР*, 85.

⁸⁰ С. Јовановић, „Стојан Новаковић“, 121. Уп. Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији“, 185 и даље.

⁸¹ Драгомир Јанковић, друг Павла Маринковића, рођак је Богдана, Павла, Димитрија (такође дипломате) и Љубомира Поповића, као и министра Андре Николића (заједнички им је прадеда, односно деда и ујак, председник владе [кнежевски представник] и министар [попечитељ] иностраних дела Стефан Марковић). Милош Петронијевић је син Милана Петронијевића, посланика у Берлину и Петрограду, а унук Аврама Петронијевића, председника владе [кнежевског представника] и министра [попечитеља] иностраних дела.

⁸² *Државни календар* (1896), 179. Уп. *СН* (3/15. децембар 1894).

постављен Павле Маринковић (син тадашњег министра унутрашњих дела Димитрија Маринковића). Павле Маринковић је, међутим, „замишљао да ће уз Новаковића бити једна врста вице-министра, више политички, него административни помагач. Новаковић се понашао према њему као према обичном чиновнику и није се с њиме саветовао о политичким питањима. Озловољен, Павле је пустио да му више или мање све послове преотму шефови одељења. За себе је задржао у ствари само Пресбиро“⁸³ Маринковић је затражио неко мање посланство и Новаковић га је унапредио у секретара 2. класе и поставио за отправника послова у Атини (1/13. фебруара 1896).⁸⁴ После је за начелника постављен Михаило К. Цукић (син Косте Цукића), који је дуго био у немилости краља Милана (Цукићи су припадали најужем кругу краљице Наталије).⁸⁵

Више разлога и околности је довело до тога да Новаковићев најближи сарадник буде Слободан Јовановић. Новаковићева канцеларија, као министра иностраних дела и министра-председника, налазила се у Министарству иностраних дела. У спољној политици Новаковић се углавном бавио македонским питањем, односно пословима пропаганде, а Јовановић је одлично познавао рад Пропаганде.⁸⁶ Новаковић већ добро познаје Слободана Јовановића, на кога се и навикао током рада у Просветном одбору.⁸⁷ Јовановић је био упућен и у најповерљивија политичка питања, као што су депеше размењиване између краља Милана и Стојана Новаковића у време њиховог сукоба, које нису завођене у службени протокол, већ их је Новаковић задржавао код себе.⁸⁸

Јовановић је записао да су сви који су радили у Македонији сматрали да се не може ни са Турцима нити са Грцима. Свакодневно је слушао у Ми-

⁸³ С. Јовановић, „Павле Маринковић“, 284.

⁸⁴ *СН* (6/18. фебруар 1896); АСАНУ, ЗСЈ, 14891/45, П. Маринковић С. Јовановићу (Атина, 9/21. септембар 1896); АСАНУ, ЗСЈ, 14891/46, П. Маринковић С. Јовановићу, Атина [нема датума], 1896; С. Јовановић, „Павле Маринковић“, 284.

⁸⁵ Указом од 22. априла / 4. маја 1896. године, за начелника 3. класе постављен је Михаило (Миша) К. Цукић (члан Либералне странке), књиговођа 1. класе Пореске управе (Министарства финансија и народне привреде), *СН* (25. април / 7. мај 1896). О њему вид. Миомир Миленовић (ур. *Полиџике*), „Цукић Миша (Михаило)“, [у:] *Народна енциклопедија*, IV, ур. С. Станојевић, Загреб: Библиографски завод, 1929 (даље: *Н. енциклопедија*), 927–928; Милан Јовановић Стојимировић, „Коста Цукић“, [у:] *Силуете сѝароѝ Беоѝграда*, Београд: Просвета, 2008, 635.

⁸⁶ Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији“, 186.

⁸⁷ Новаковић познаје и његову породицу, посебно Владимира Јовановића, још из младости, када је и сам припадао Ристићевим либералима. Био је и министар просвете и црквених послова у Ристићевој влади (1873). Вид. М. Војводић, *СНВК*, 21; С. Јовановић, „Стојан Новаковић“, 131, 136. Слободан Јовановић није био ангажован око послова везаних за конверзију државних дугова, којима се Новаковић бавио у Министарству финансија. Вид. С. Јовановић, „Напредњачка влада“, [у:] *Влада*, 288–329; М. Војводић, „Финансије Србије и наоружање војске – два значајна питања из програма Новаковићеве владе“, [у:] *Стојан Новаковић*, 230–242. За време Новаковићеве владе Јован Цвијић шаље своје етнографске упитнике у Македонију. Генерални конзулати у Скопљу и Солуну обавештавају Новаковића да учитељи нису смели да приме Цвијићева упутства: „најбоље би било да г. Цвијић своја упутства предради и удеси за Турску према обавештењима која о томе може добити у Министарству и да се она прво штампају у *Цариградском гласнику*, и тек их онда учитељи могу смети уза се носити и по истима податке потребне прибирати“. АС, МИД–ПП, 1896, 565, пп бр. 546, М. Ристић, конзул, С. Новаковићу, председнику, Скопље, 3/15. октобар 1896.

⁸⁸ С. Јовановић, *Влада*, 291, фн. 1.

нистарству да Турцима треба „показати песницу“.⁸⁹ Владимир Карић и Михаило Ристић су сматрали да је са Васељенском патријаршијом и Грцима немогућа сарадња на потискивању бугарског утицаја. И Владан Ђорђевић, посланик у Цариграду, закључује да је са Патријаршијом немогућа сарадња.⁹⁰ Карић (1893) предлаже зближавање са Бугарима.⁹¹ Милован Миловановић и Светислав Симић су такође уверени у могућност сарадње са Бугарима. Ристић је мислио да се о српским интересима треба споразумевати директно са турском државном влашћу.⁹² Новаковић, међутим, процењује да је могуће истовремено радити са турском државном влашћу и са Васељенском патријаршијом. Искористио је тренутак кад је Турска запала у неприлике због јерменског питања. Пошто је у исто време умро грчки владика у Призрену, „захваљујући нешто Порти, а нешто Русији, Новаковић успе код Патријаршије да за новог владика дође Србин“.⁹³

Јовановић даје јасно и прецизно тумачење Новаковићеве политике. Новаковић, за кога сведочи да је „руководио пословима пропаганде сам лично“,⁹⁴ желео је да постигне да турска држава призна постојање српске народности (у сва три македонска вилајета)⁹⁵ тако што ће се признати („створити“)⁹⁶ српска црква (путем постављања српских владика под јурисдикцијом Васељенске патријаршије) у Турској, „али без шизме, у оквиру и с пристанком саме [Васељенске] патријаршије, која би у извесним епархијама поставила српске владике; начинити у томе смислу погодбу с Патријаршијом посредством Порте, која би више или мање принудила Патријаршију на погодбу; одржавати добре односе с Бугарском, али опет зато не изгубити поверење Порте, које нам је било потребније од бугарског пријатељства; као стожер све те дипломатске игре узети Русију, која је уживала велики углед на Патријаршији, уливала велики страх Порти, и, после пада Стамболова, почела опет добијати утицај у Софији“.⁹⁷ Новаковић је као посланик у Цариграду (1886–1891) стекао искуство да се ништа не може постићи само сопственим радом, без помоћи великих сила, а да је међу њима једино Русија „вољна да нас

⁸⁹ С. Јовановић, „Стојан Новаковић“, 132.

⁹⁰ Владан Ђорђевић се жали Стојану Новаковићу на финансијску ситуацију у Посланству, као и на кадрове Посланства (Теркан има „саветничке амбиције“ и др.). АС, СН, 1382, 1383, В. Ђорђевић С. Новаковићу, Цариград, 21 мај / 2. јун 1896; 4/16. јун 1896). О Владану Ђорђевићу деле мишљење Слободан Јовановић и Јован М. Јовановић. Познате су Ђорђевићеве слабе процене политичке ситуације и стога погрешне информације које је достављао Београду, као и очигледне противречности у његовим мемоарским записима на које више пута указује Слободан Јовановић.

⁹¹ В. Карић, *Србија и Балкански савез*, Београд 1893; М. Војводић, „Путовање Михаила Г. Ристића“, 26; „Преговори Србије и Грчке о Македонији 1890–1893“, *Вардарски зборник* 4 (2003), 13–33.

⁹² М. Војводић, „Путовање Михаила Г. Ристића“, 26. Симић и Јован М. Јовановић имали су гледишта другачија од Ристићевих. Вид. М. Ристић, „Успомене на митрополите“, 122–124, 127.

⁹³ С. Јовановић, „Стојан Новаковић“, 133; „Посвећење рашко-призренског митрополита господина Дионисија“, *Цариградски гласник* (1/13. фебруар 1896), 1.

⁹⁴ С. Јовановић, *Влада*, 309.

⁹⁵ Исто, 306.

⁹⁶ Данас термин „створити“ има значење које не може да се употреби ни за део цркве.

⁹⁷ О Новаковићевеј влади вид. С. Јовановић, „Стојан Новаковић“, 131, 133–141; „Напредњачка влада“, [у:] *Влада*, 288–329. Вид. и Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији“, 164.

колико-толико помаже у нашим националним захтевима. Тиме се објашњује зашто је као министар иностраних дела, био један од највећих русофила које смо имали“.⁹⁸

Рад Новаковићеве владе касније (1901) критикује Никола Јовановић (Американац), бивши конзул у Лондону, у *Вечерњим новостима*, тврдећи да је Стојан Новаковић „свео политички делокруг Србије на један једини Косовски вилајет“,⁹⁹ односно да се није бавио српским питањем у Македонији. Слободан Јовановић, тада професор Правног факултета (1901), уреднику новина упућује деманти (Новаковић је као посланик у Петрограду одсутан из Београда), указујући на нетачности изнесене критике: „ја [се] не бих јављао с овом исправком, да ствар, о којој је реч, не знам случајно боље од г. Јовановића; да г. Новаковић, који је сада на страни, самим тим није спречен да одмах демантује наводе г. Јовановића, и да ови наводи не значе најтежу оптужбу која се, у данашње време, може подићи против једног српског министра“.¹⁰⁰ Слободан Јовановић наглашава да је Новаковић први шеф владе и министар иностраних дела који је „с довољно енергије“ протестовао против ограничавања српског становништва на Косовски вилајет: „Кад је постао министар спољашњих послова, г. Новаковић се нашао пред тим фактом, да турска влада (та иста коју г. Јовановић [Американац] данас брани од ‘кавгацијске политике Стојана Новаковића’) признаје Србе само у Косовском вилајету. У другим вилајетима, специјално у вилајетима солунском и битолском, она је забрањивала да се и српске школе отварају под изговором да ту нема Срба“.¹⁰¹ Слободан Јовановић је био Новаковићев најближи сарадник („ја сам био секретар г. Новаковића за време његовог последњег мандата“)¹⁰² и непосредни сведок и учесник рада у врху извршне власти, посебно рада на пословима пропаганде, а у употреби јавне речи изузетно опрезан, због чега његовим оценама треба поклонити пажњу. У овом демантију Јовановић наглашава да је на Новаковићево тражење („захтев“) повучена забрана рада српских школа у Солунском и Битољском вилајету: „Он [Новаковић] је захтевао да се дигне забрана против српских школа у вилајетима солунском и битолском. На његов захтев то је било и учињено, и што г. Јовановић [Американац] може, у прилог својој политици пријатељства с Турском, да наводи ‘и онај лепи низ српских школа у битолском и солунском вилајету’, за то има заслуге, ја бих рекао, тај исти г. Новаковић, за кога г. Јовановић тако олако тврди да ван косовског вилајета није ништа ‘практички’ урадио“.¹⁰³ Јовановић Американац, који „се клања до земље дипломатској вештини г. Ђорђа Симића“,

⁹⁸ С. Јовановић, „Стојан Новаковић“, 126. Уп. становиште Ј. М. Јовановића да су „само Руси сигурни, много спори, али сигурни“, [у:] *Јужна Србија*, 82, 132.

⁹⁹ Полемика је вођена у *Вечерњим новостима*, чијем уреднику Слободан Јовановић упућује два дописа, „Ради истине. Писмо уреднику ‘Вечерњих новости’“, *Вечерње новостии*, бр. 217 (9/22. август 1901), 1 и „Завршан одговор. Писмо уреднику ‘Вечерњих новости’“, *Вечерње новостии*, бр. 220 (12/25. август 1901), 1. Вид. С. Јовановић, *HP*, 209.

¹⁰⁰ С. Јовановић, „Ради истине“ (9/22. август 1901), *HP*, 210.

¹⁰¹ Исто, „Завршан одговор“ (12/25. август 1901), 210; *HP*, 209–212. Уп. С. Јовановић, *Влада*, 308.

¹⁰² С. Јовановић, „Ради истине“ (9/22. август 1901), *HP*, 209.

¹⁰³ С. Јовановић, „Ради истине“, „Завршан одговор“ (12/25. август 1901), 210; *HP*, 209–212. Уп. С. Јовановић, *Влада*, 308.

не одговара на Јовановићево тврђење („Новаковићево заузимање за српске школе у вилајетима солунском и битољском“).¹⁰⁴ До допуштања отварања српских школа долази под притиском из Београда, у време наредне владе, када је Турска заратила са Грчком (1897).¹⁰⁵ Новаковић је послове радио темељно, поступно, стрпљиво и промишљено: „Било је питања која је Новаковић покренуо још осамдесетих година као цариградски посланик, и видео их решена тек деведесетих година као министар иностраних дела“.¹⁰⁶ Слободан Јовановић и Јован М. Јовановић сагласни су у оцени да су се резултати Новаковићевог рада показали „под другим владама, доцније“.¹⁰⁷ Новаковићева влада нпр. није стигла да реши скопљанско владичанско питање, „али га је снажно покренула“.¹⁰⁸ Наредна, Симићева влада водила је рачуна о Новаковићевом мишљењу у свим „под њим отвореним питањима (школе, скопљанска владичанска столица, Хиландар, Дечанско, школске књиге)“.¹⁰⁹ Слободан Јовановић указује да је Новаковић као шеф владе лично руководио пословима пропаганде и да је за македонско питање био најбољи стручњак, „не само међу политичарима, него и иначе“.¹¹⁰ Крајем 1897. године Стојан Новаковић је постављен за посланика у Цариграду.

* * * * *

У влади Ђорђа Симића (16/28. децембар 1896), која следи Новаковићеву политику („наслон на Русију“), Милован Ђ. Миловановић био је министар правде.¹¹¹ Слободан Јовановић је често одлазио код њега: „посланик у Цариграду, Владан Ђорђевић, остављен без упутстава из Београда [откад нема Новаковића] затрчавао се сваки час, и ја сам као секретар за македонске ствари морао чешће ићи у Министарство правде да тражим помоћи код Миловановића“.¹¹² Миловановић је веровао у споразум са Бугарима и након потписивања међудржавног трговинског споразума желео је да на састанку српских и бугарских

¹⁰⁴ С. Јовановић, „Завршан одговор“ (12/25. август 1901), *НП*, 211.

¹⁰⁵ Иако подразумева да се без врха извршне власти не могу ни постављати питања нити завршавати послови, Јовановић наглашава да без истинске воље у народу посао такође не може бити завршен. Вид. С. Јовановић, „Скопљанско владичанско питање од Павла Орловића [Светислав Симић], 1897–1902. Београд. Штампарија Светозара Николића“ [1902], [у:] *СД* 11, 601.

¹⁰⁶ С. Јовановић, „Стојан Новаковић“, 133.

¹⁰⁷ Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији“, 187. Уп. С. Јовановић, *Влада*, 308.

¹⁰⁸ С. Јовановић, *Влада*, 308.

¹⁰⁹ Ј. М. Јовановић, „Новаковић“, 189.

¹¹⁰ С. Јовановић, *Влада*, 308.

¹¹¹ За време претходне владе Милован Миловановић је предлагао Јовановићу да утиче на Новаковића, како би Светислав Симић (радикал), познати национални радник, био постављен за генералног конзула у Скопљу, а Миловановић за заступника у Софији. Новаковић је ценио Симића, али не и Миловановића, за кога је важило да је из опортунистичких разлога прешао из напредњачког у радикалски табор. Вид. С. Јовановић, „Милован Миловановић“ [1937], 222. О раду Симићеве владе на македонском питању вид. С. Јовановић, *Влада*, 336–346.

¹¹² С. Јовановић, „Милован Миловановић“, 223. Ђорђевићевим радом у Цариграду „слабо је [ко] био задовољан“ и од „онога ‘умешног Цинцарина’, који зна све ‘турске и грчке мазанфларије’, како је његове посебности окарактерисао Мих. Кр. Ђорђевић, његов бив. министар иностраних дела, неће бити више пута преваренога дипломате у нашим аналима“. Вид. Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији“, 189.

министара у Пироту међу осталим чиновницима буде присутан и Слободан Јовановић да би видео како напредује „мисао српско-бугарског споразума“.¹¹³

* * * * *

У време када је Јовановић био шеф пропагандне службе, она још увек није имала карактер који је добила почетком четничке акције. До почетка организоване српске четничке акције у Македонији је дошло после почетка бугарске акције.¹¹⁴ Изазвана је албанским (турским) и бугарским насиљима.¹¹⁵ Организација Српска одбрана (СО),¹¹⁶ под чијим окриљем је скоро искључиво вођена оружана акција под контролом је (од 1905) посебног органа Министарства иностраних дела, Врховног одбора.¹¹⁷ Иако није више у Министарству иностраних дела, Јовановић је непосредно упознат са овим радом. Поред других дипломата које добро познаје, његов зет, скопски конзул Михаило Ристић (под псеудонимом Игуман Пајсије), био је службени координатор четничке акције (уз помоћ црнорукца Богдана Раденковића).¹¹⁸

Након пет година рада у Министарству иностраних дела (20. август 1892 – 11. јун 1897), Слободан Јовановић је указом краља Александра, а на предлог министра просвете и црквених послова (Андре Николића), постављен за ванредног професора на Правном факултету Велике школе у Београду (11. јуна 1897), на предмету Опште и посебно државно право,¹¹⁹ на којем

¹¹³ Јовановић је оставио сведочанство о овом српско-бугарском сусрету. Вид. С. Јовановић, „Милован Миловановић“, 224.

¹¹⁴ О групама које су прелазиле из Србије у Турску од 1897. до 1901. године и њиховим везама са управником града Београда, Ристом Бадемлићем (пореком из старе јерменске породице) вид. Милош Јагодић, „Српске чете у Македонији 1897–1901. године“, [у:] *Устаници и њобуне Срба у Турској у XIX веку*, зборник радова (поводом 170 година од избијања Нишке буне), ур. Р. Виденовић, Филозофски факултет Ниш 2012, 111–130. О српској четничкој акцији вид. Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*, Београд: Ecolibri, 2006. Уп. С. Рајић, *Александар Обреновић*, Београд: СКЗ, 2011, 270–271. О организовању четничких одреда у време владе генерала Димитрија Цинцар-Марковића вид. С. Рајић, *Александар Обреновић*, 389, фн. 23.

¹¹⁵ С. Јовановић, *Влада*, 345–346.

¹¹⁶ Српска одбрана је мењала свој назив и називе својих органа: Српска организација за одбрану интереса српског народа у Старој Србији и Македонији или Српска одбрана, Централни револуционарни тајни одбор познат и као Српско-македонски комитет и др. Вид. о Српској одбрани Ј. М. Јовановић, *Лужна Србија*, 160 и даље.

¹¹⁷ „Врховни одбор С. О, Београд, 21. јун / 4. јул 1905“, [у:] *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, 2, *Додатак 1*, *Организација Српска одбрана 1903–1905. године* (прир. Љ. Алексић-Пејковић), Београд: САНУ, 2008 (даље: *ДСПКС*), 478–481; *ДСПКС*, *Додатак 2* [2007], 727.

¹¹⁸ „Богдан је, поштено рећи, био све и сва у овом раду. Ја сам давао новац, упућивао и купио страх и за људе и о себи лично, а још више о конзулату, да се не би ни држава ни влада компромитовали“. Вид. М. Ристић, „Успомене“, 127. У раду учествују и Јован М. Јовановић (псеудоним Раде Неимар), Светислав Симић и др. Међу бројним официрима који су у Министарству војске били задужени за рад са Српском одбраном били су и Драгутин Димитријевић Апис и Јаша Ненадовић. Вид. „Списак службених учесника у припреми акције Српске одбране“, [у:] *ДСПКС*, *Додатак 2* [2007], 753.

¹¹⁹ У указу стоји Државно право. У то време пун назив предмета је Опште и посебно државно право. Вид. чл. 2. Уредбе Правног факултета (3/15. јануар 1897), *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, Београд: Научна књига, 1967, 105.

је професор до тада био министар правде Милован Ђ. Миловановић, (друга Симићева влада), бивши начелник Министарства иностраних дела.¹²⁰ Рад у Пропаганди, административно искуство и искуство рада у врху извршне власти, извесно су утицали да почетком балканских ратова (1912) Слободан Јовановић буде распоређен на место шефа Ратног пресбирора Обавештајног одсека Врховне команде, на чијем челу је био пуковник Драгутин Димитријевић Апис (од 1914). Слободан Јовановић је на овој ратној дужности остао пет година, до 1917. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

НЕОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА

1. Archives des Sciences Po, Paris

École libre des sciences politiques, 1 SP 3; 1 SP 13a.¹²¹

2. Архив Србије	(АС)
Министарство просвете и црквених послова	(АС, МПс)
Просветно одељење	(АС, МПс–П)
Министарство иностраних дела	(АС, МИД)
Политичко одељење	(АС, МИД–ПО)
Политичко-просветно одељење	(АС, МИД–ПП)
Административно одељење	(АС, МИД–А)
Посланство у Цариграду	(АС, МИД–ПсЦ), несређена грађа
Фонд Милутина Гарашанина	(АС, МГ)
Фонд Стојана Новаковића	(АС, СН)
3. Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)	
Заоставштина Слободана Јовановића	(АСАНУ, ЗСЈ)
Заоставштина Михаила Ристића	(АСАНУ, ЗМР)
4. Историјски архив Београд	(ИАБ)
Лични фонд Владимира Јовановића	(ИАБ, ЛФВЈ)
5. Архив Југославије	(АЈ)
Фонд Јована Јовановића Пиждона	(АЈ, ЈЈП)

¹²⁰ АС, МИД–А, 1898, XXV, 4663, Уверење о раду Слободана Јовановића у МИД (17/29. септембар 1898). Услови за избор у ванредног професора су били успешно завршен факултет и мишљење да „има нарочитих способности за струку за коју се тражи“ двотрећинске већине чланова Факултетског савета Велике школе. Ванредни професор је, при томе, имао ранг и плату професора средње школе. Јовановићева плата остала је иста (2750 динара). Вид. чл. 26. Уредбе Велике школе (18/30. април 1897), *Зборник закона*, 86; СН (13/25. јун 1897).

¹²¹ Захваљујем колеги Вељку Станићу на копијама из Архиве Школе политичких наука у Паризу (Sciences Po).

6. Народна библиотека Србије
Рукописно одељење

(НБС)
(НБС, Р)

ОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЋА

1. Документарна грађа:

Алексић-Пејаковић, Љиљана, пр., *Документи о сјољној пољопривреди Краљевине Србије 1903–1914*, 2, *Додајак 1, Организација Српска одбрана 1903–1905. године*, САНУ, Београд 2008. (ДСПКС)

Војводић, Михаило, *Друштво Светиоџ Саве, документи 1886–1891*, Београд: Архив Србије, 1999.

Вучетић, Биљана, *Наџа сивар у Османском царству*, Београд: Историјски институт, 2012.¹²²

Јагодић, Милош, „Извештај Бранислава Нушића о путовању из Приштине у Скадар 1894. године“, *Мешовита грађа* (Miscellanea) 31 (2010), 259–279.

Красић-Марјановић, Олга, *Слободан Јовановић (1869–1958)*, каталог изложбе [документи и фотографије са изложбе], Београд: Правни факултет, Завод за уџбенике, 2009.

Љушић, Радош, „Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894. године“ [С. Јовановић, Извештај министру иностраних дела (1894)], *Историјски гласник* 12 (1987), 193–215. („Извештај Слободана Јовановића“)

Самарџић, Момир, „Извештај мајора Јеврема Велимировића о путовању по Турској 1882. године“, *Зборник Матице српске за историју* 69–70 (2004), 291–313.

Џамбазовски, Климент, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, 4, 3 (1888–1889), Београд 1987. (*Грађа*, 1888–1889).

Џамбазовски, Климент, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, 5, 1 (1890), Београд 1988. (*Грађа*, 1890).

Џамбазовски, Климент, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, 5-2 (1891), Београд 1991. (*Грађа*, 1891)

2. Мемоарска грађа

Васиљевић, Алимпије, *Моје успомене* (прир. Р. Љушић), Београд: СКЗ, 1990.

Јовановић, Владимир, *Успомене* (прир. В. Крстић), Београд: БИГЗ, 1988.

Станић, Миле, „Михаило Г. Ристић: *Свештеници са којима сам радио*“, *Вардарски зборник* 1 (1999), 69–103. (М. Ристић, „Свештеници“ ВЗ, 1)

Станић, Миле, „Успомене на митрополите с којима сам радио Михаила Г. Ристића“, *Вардарски зборник* 2 (2003), 69–141. (М. Ристић, „Успомене на митрополите“ ВЗ, 1)

Станковић, Тодор, *Успомене* [АСАНУ, 14646], (прир. Б. Лиљич), Пирот: НИП Хемикалс, 1996.

¹²² У књизи је објављен „Извештај о пословима пропаганде од године 1885. до наших дана [1893], препис од 29. августа 1903]“ Михаила Г. Ристића (37–153). Приложени су и „Програм рада на конзуларној конференцији“ (1891) Владимира Карића (у препису Михаила Ристића) (155–157) и заједнички предлог конзула из Османског царства за организацију пропагандног рада (писао Д. Боди, 14/26. априла 1891), (158–161).

УСТАВ, ЗАКОНИ И ПОДЗАКОНСКА АКТА

Устава за Краљевину Србију (из 1888) [у:] *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, (прир. Душан Мрђеновић), Београд: Нова књига, 1988, 103–134.

„*Закон о устројству Министарства иностраних дела, дипломатских засиљних и конзулних Србије у иностранству* (1. новембар 1886)“, *Српске новине* (7. новембар 1886). (Закон, 1886)

Баралић, Драгољуб Т. (прир.) *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, Београд: Научна књига, 1967.

Крстић, Василије, Љушић, Радош, „Програми и статут српских политичких странака до 1918. године“, *Књижевне новине*, Београд 1991.

Државни календар, Београд: Државна штампарија, 1892–1898.

Шемаизам одликаних лица нацим и стираним орденима у Краљевини Србији од 1895. до краја 1899. године (друга књига), Издање Канцеларије краљевских ордена, Београд 1900.

ПЕРИОДИКА

(гласила, часописи и листови)

Српске новине (СН)

Ред, лист политички и књижевни (1894)

Српски преглед (1895)

Цариградски гласник (1896)

Pester Lloyd

ДОКУМЕНТА И ДЕЛА СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА¹²³

1. Необјављена архивска грађа (до 1941):

Заоставштина Слободана Јовановића (АСАНУ, ЗСЈ)

Писма Слободана Јовановића Михаилу Ристићу (1894–1896)

Заоставштина Михаила Ристића (АСАНУ, ЗМР)

2. Објављена архивска грађа (до 1941)

„Извештај министру иностраних дела (1894)“, [у:] Љушић, Радош, „Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894. године“,

¹²³ С обзиром на тему рада, овде су посебно издвојени радови Слободана Јовановића, као и необјављена и објављена архивска грађа (иако је претходно делимично већ наведена). Мемоарски записи Слободана Јовановића нису само успомене, пошто је он често имао вишеструку улогу учесника, сведока и историчара. Заснивају се на архивској грађи и провереним подацима. Јовановић се користио у својим радовима, нпр. списима свога зета и пријатеља Михаила Г. Ристића, који су доступни тек недавно, као и успоменама свога оца Владимира Јовановића, пронађеним и објављеним 80-их година XX века. Део извора којима се Јовановић служио нама је и данас недоступан.

Историјски гласник 12 (1987), 193–215. („Извештај Слободана Јовановића“ [1894] ИГ)

Красић-Марјановић, Олга, *Слободан Јовановић (1869–1958)*, каталог изложбе [документи и фотографије са изложбе], Београд: Правни факултет, Завод за уџбенике, 2009.

3. Објављена заоставштина Слободана Јовановића (после 1941)¹²⁴

„Владимир Јовановић“ [написано 1948, објављено у: С. Јовановић, *Моји савременици* (прир. Р. Кнежевић), Авала, Виндзор 1961], [у:] *СД* 11, 81–115.

„Спољашња политика Милована Миловановића“ [написано: 1958, објављено у: *Моји савременици*, 1961], [у:] *СД* 11, 258–265.

„Павле Маринковић“ [написано 1948, објављено у: С. Јовановић, *Моји савременици*, 1961], [у:] *СД* 11, 267–296.

„Питање генерала Михаиловића“ [написано 1946. године, објављено 1976], [у:] С. Јовановић, *О историјској личности генерала Михаиловића* (прир. Б. Милосављевић), Београд: Фонд Слободан Јовановић, 2012, 43–45.

4. Књиге

Друџа влада Милоша и Михаила [у:] *Уставобраници и њихова влада. Друџа влада Милоша и Михаила* [Г. Кон, Београд 1923; Сабрана дела 6, 1933], *Сабрана дела* 3, ур. Р. Самарцић и Ж. Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1990–1991. (*СД* 3)

Влада краља Александра Обреновића [Г. Кон, Београд 1929], 1, *СД* 6. (*Влада*)

5. Текстови, прикази и новински чланци

„Отаџбина у опасности!“ [*Ред* 7 (12/25. фебруар 1894), 1], [у:] *Нејоузанајти радови* (ур. Д. Иванић, С. Војиновић), Београд: Филип Вишњић, 2005, 179–182. (*НР*)

„Енглеска“ [*Ред* 9 (15/27. фебруар 1894), 1], [у:] *НР*, 183–186.

„Наши непријатељи“ [*Ред* 10 (17/29. фебруар 1894), 1], *НР*, 187–191.

„Гледстон“ [*Ред* 14 (24. фебруар / 8. март 1894), 1–2], [у:] *НР*, 192–200.

„Бугари и Турци“ [*Ред* 29 (22. март / 3. април 1894), 2], [у:] *НР*, 201–204.

„Ради истине“ (9/22. август 1901), [у:] *НР*, 210.

„Завршан одговор“ (12/25. август 1901), 210; *НР*, 209–212

„У јайо, голубе!...Слика и прилика Ив. Павловића (Јабланића), Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије 1899, год“ [две варијанте приказа са истим насловом: *Зора* 4 8. 9. (1. август – 1. септембар 1899), 309–311; *Нова искра*, 1. 15–16 (1, 16. август 1899)], [у:] *НР*, 77–84.

„Љубомир Неђић“ [написано: Крф, 1917, објављено у: *Нова Европа* 1. 7–13 (1920)], [у:] *СД* 11, 665–699.

¹²⁴ Слободан Јовановић је сâм припремио своју поратну писану заоставштину и предао је на чување са договором да буде објављена у одређено време након његове смрти и смрти појединих личности (из центлменских обзира).

„Стојан Новаковић. Личне успомене“ [написано: Крф, 1917, објављено у: *Сјоменица Сјојана Новаковића*, Београд: СКЗ, 1921], [у:] *СД* 11, 117–139.

„Милован Миловановић“ [*Српски књижевни гласник*, 51. 2–6 (1937)], [у:] *СД* 11, 211–255.

„Јован М. Јовановић. Успомене из младости“ [*Српски књижевни гласник*, 69. 3. (1940), 182–184], [у:] *СД* 11, 580–582.

„Светислав Симић“ [*Српски књижевни гласник*, 62. 6. (1941), 437–439], [у:] *СД* 11, 583–585.

С. Јовановић *et al.*), „Оцена о суђењу“ [писмо светским медијима, 15. јул 1946], *Порука* 30–31 (1. 8. 1955), [у:] С. Јовановић, *О историјској личности генерала Михаиловића* (прир. Б. Милосављевић), Београд: Фонд Слободан Јовановић, 2012.

6. Библиографија

Аранитовић, Добрило, *Библиографија Слободана Јовановића*, Фонд Слободан Јовановић, Београд 2010.

Старија литература¹²⁵

Скерлић, Јован, „Светислав Симић“, *Српски књижевни гласник* 26. 5, 6 (1911), 414–415.
Дучић, Јован, „Светислав Симић“, *Српски књижевни гласник* 26. 5, 6 (1911), 525–530.
Иванић, Иван, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, Београд, Нови Сад: СКА, 1902.

Јовановић, Алекса, *Посџанак еџзархије и Турска, Русија и Србија*, Скопље 1936.

Јовановић, Јован М., *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд: Г. Кон, 1938.

Јовановић, Јован М., „Новаковић у дипломатији“, у: *Сјоменица Сј. Новаковића*, Београд: СКЗ, 1921, 157–219.

Карић, Владимир [В. Црнојевић], *Цариград, Свети Гора, Солун. Пуџничка црџица с белешкама о народној ѣројаџанди на истоку*, Београд 1889.

Лазаревић, Лука, *Мали ѣоменик*, Београд б. г.

Миленовић, Миомир (ур. *Полиџике*), „Ѣукић Миша (Михаило)“, у: *Народна енциклопедија*, IV, ур. С. Станојевић, Загреб: Библиографски завод, 1929, 927–928

Новаковић, Стојан, *Двадесет ѣгодина уџавне ѣолиџике у Србији 1883–1903*, Београд: Б. Твијановић, 1912.

Новаковић Стојан, [Костадин], „Цариградска патријаршија и православље“ [1895], *Балканска ѣиџања*, Изабрана дела, 6, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 323–359.

Поповић (Даничар), Ѓорђе, *Сџара Србија*, Београд 1878.

Предић, Миливој, *Нуџић у ѣричама*, 2, Београд: Р. Туковић, 1937.

Ристић, Јован, *Сјољашњи одноџаји Србије новијеџа времена*, 1–3, 1848–1872, Београд, 1887–1901.

¹²⁵ Радови савременика Слободана Јовановића.

- Ристић, Михаило Г. [П. Балкански], *Кроз ѓробље, ојажања и белешке ѓриликом ѓу- ѓовања кроз Срђску Земљу ѓод Турском. 1892. године* [Дело (1894) 2 (243–257), 3 (48–69; 375–392), 4 (56–65, 224–237)], Београд: Парна радикална штампарија, 1894.
- Стајић, Васа, *Новосадске биографије*, 3, Нови Сад 1938.
- Хаѓи-Васиљевић, Јован, *Просвеђне и ѓолийичке ѓриликe у јужним срђским обла- сђима у XIX веку*, Београд 1928.
- Христић, Коста Н., „Солунске успомене (1889–1890)“ [1922], у: *Зайиси сђарођ Беођра- ѓанина*, Београд: Нолит, 1989, 191–201. (К. Христић, „Солунске успомене (1889– 1890)“, *Зайиси*)

Новија литература

- Батаковић, Душан, *Косово и Међохија у срђско-арбанацким односима*, Приштина, Горњи Милановац 1991.
- Богдановић, Димитрије, *Књиђа о Косову*, Београд: САНУ, 1986.
- Војводић, Михаило, *Србија у међународним односима крајем XIX и ѓочейком XX века*, Београд 1988.
- Војводић, Михаило, „Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889–1892)“, *Вар- дарски зборник* 1 (1999), 1–25. (М. Војводић, „Владимир Карић“)
- Војводић, Михаило, „Преговори Србије и Грчке о Македонији 1890–1893“, *Вардарски зборник* 4 (2003), 13–33.
- Војводић, Михаило, „Путовање Михаила Г. Ристића по Старој Србији и Македони- ји 1892. године“, *Вардарски зборник* 2, (2003), 21–25.
- Војводић, Михаило, *Сђојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд: Клио, 2003. (М. Војводић, *СНВК*)
- Војводић, Михаило, „Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879–1896)“, *Вардарски зборник* 3 (2004), 9–40. (М. Војводић, „Конзуларна конвенција“)
- Војводић, Михаило, *Сђојан Новаковић у служби националних и државних инђереса* (прир. В. Крестић), Београд: СКЗ, 2012. (М. Војводић, *Сђојан Новаковић*).
- Војиновић, Станиша, „Милојко В. Веселиновић“, *Вардарски зборник* 6 (2008), 142–144.
- Илић, Владимир, *Срђска чейничка акција 1903–1912*, Београд: Ecolibri, 2006.
- Јагодић, Милош, „Нуфуско питање: Проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910“, *Исђоријски часојис* 57 (2008), 343–354.
- Јагодић, Милош, *Срђско-албански односи у Косовском вилајейу*, Београд 2009.
- Јагодић, Милош, „Српске чете у Македонији 1897–1901. године“, [у:] *Усђјанци и ѓо- буне Срба у Турској у XIX веку*, зборник радова (поводом 170 година од избија- ња Нишке буне), ур. Р. Виденовић, Филозофски факултет Ниш, 2012, 111–130.
- Кандић, Љубица, *Исђорија Правнођ факулђейта 1808–1905*, 1, Београд: Завод за уѓбе- нике и наставна средства, 1997.
- Кандић, Љубица, *Исђорија Правнођ факулђейта у Беођраду 1905–1941*, књ. 2, том 2, Београд: Завод за уѓбенике и наставна средства, 2002.

- Ковић, Милош, *Дизраели и источно њишање*, Београд: Слио, 2007.
- Марковић, Желимир, „Слободан Јовановић у сећањима Лепосаве Беле Ст. Павловић“ *Књижевне новине* 1027–1030 (1. 2 – 1. 3. 2001), 28–29.
- Милосављевић, Борис, „Учешће Слободана Јовановића у покретању и раду *Реда, Српског прегледа* и *Српског књижевног гласника*“, *Књижевна историја* 43/145 (2011), 637–661.
- Милосављевић, Борис, „Јовановићев портрет Драже Михаиловића“, [у:] Слободан Јовановић, *О историјској личности генерала Михаиловића* (прир. Б. Милосављевић), Београд: Фонд Слободан Јовановић, 2012, 7–32.
- Милосављевић, Борис, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, *Токови историје* 1 (2012), 27–51.
- Милосављевић, Борис, „Богдан Поповић. Културни образац, књижевно васпитање и друштвена критика (Теорија скоројевића), *Књижевна историја* 153 (2014), 427–467.
- Милосављевић, Борис, „Слободан Јовановић – историографија и методологија“, *Токови историје* 2 (2014), 157–184.
- Недељковић, Славиша, „Преглед организованог рада националне акције српске владе у Маћедонији и Старој Србији крајем 19. века“, *Вардарски зборник* 9 (2012), 81–93.
- Рајић, Сузана, *Александар Обреновић*, Београд: СКЗ, 2011.
- Станић, Миле, „Заоставштина Михаила Г. Ристића у Архиву САНУ у Београду“, [у:] *Архивска зраћа као извор за историју*, Међународни научни скуп, 15–16 мај 2000, Београд, 245–361.
- Терзић, Славенко, *Сџара Србија, драма једне цивилизације (XIX–XX век). Рашка, Косово и Мејхохија, Скојско-џејовска обласи*, Нови Сад, Београд 2012 (С. Терзић, *Сџара Србија*)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SLOBODAN JOVANOVIĆ IN THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS

(1892–1897)

[Part two]

by

BORIS MILOSAVLJEVIĆ, PhD
Institute for Balkan Studies, SASA
Belgrade, Serbia

SUMMARY: Slobodan Jovanović (1869–1958) was a renowned Serbian scholar and statesman, lawyer, legal and political philosopher, historian, literary critic and writer, professor of public and constitutional law. This paper deals with Jovanović's early carrier in the Ministry of Foreign Affairs in the Kingdom of Serbia (1892–1897). In 1894, Jovanović was promoted to Chief of Education Section in Political Division of the Ministry, the so called "Propaganda" (1894–1897). Propaganda was a division similar to Eastern departments in other foreign ministries. In July 1894, Jovanović visited Serbian consulate in the Ottoman Empire and delivered a

confidential report to the foreign minister. In his letter, Slobodan Jovanović informed his colleague Mihailo Ristić about the new tendencies in Russian politics towards the Balkans (shifting from pro-Bulgarian to pro-Serbian) and consequently pro-Austro-Hungarian attempts to close Propaganda division of the Serbian Foreign Office (in March, 1895). In government lead by Stojan Novaković (1842–1915), Jovanović was his secretary (1895–1896). The paper deals with the relationship between these two prominent Serbian scholars and statesmen.

KEYWORDS: Balkans, Kosovo, Macedonian Question, Propaganda, Stojan Novaković, Slobodan Jovanović, Mihailo Ristić

Др ИВАНА СПАСОВИЋ

Архив САНУ

Београд, Србија

ИСТОРИОГРАФСКО, ФЕМИНИСТИЧКО И КЊИЖЕВНО ДЕЛО ДР ЈУЛИЈЕ ХЛАПЕЦ ЂОРЂЕВИЋ (1882–1969)

САЖЕТАК: Јулија Јулка¹ Хлапец Ђорђевић била је прва жена доктор наука у Аустроугарској и прва Српкиња која је докторирала на европском универзитету. У периоду између два рата, живећи са својом породицом у Прагу, потпуно се посветила идеји феминизма и о томе је писала научне и књижевне радове.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: др Јулија Јулка Хлапец Ђорђевић, образовање жена, подвојвода Јован Монастерлија, Први светски рат, феминизам

Јулија Јулка Хлапец Ђорђевић рођена је у Бечеју, 4. априла 1882. године.² Била је Српкиња, пореклом из угледне породице, од оца Ивана и мајке Теодоре Пеше из Вршца. Јулијин отац Иван Ђорђевић рођен је 1846. године у Бечеју. Отац му је био адвокат и велепоседник.³ Иванов четири године старији брат Деметер завршио је студије права 1866. године,⁴ а његов син Петар, рођен 1860, студирао је фармацију.⁵ Иван Ђорђевић је од зимског семестра 1865. студирао медицину и филозофију, али је од летњег семестра 1866. наставио само студије филозофије.⁶ Касније се посветио пољопривреди. Породица по мајци, која је била из Вршца, дала је неколико образованих људи. Јулијин деда био је адвокат, а ујаци, Владимир (рођен 1849) и Александар (рођен 1852) Пеша, завршили су гимназију у Темишвару, а затим и студије – Владимир медицину, а Александар Конзулску академију у Бечу.⁷

¹ У литератури се име ове научнице и писца чешће наводи као Јулка, али, према документима о рођењу и школовању право име било јој је Јулија.

² Историјски архив Зрењанин, Матична књига рођених, Православна црквена општина Нови Бечеј, књига 9 (1878–1895).

³ Ласло Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима: 1338–1919*, Нови Сад 2010, 138 (редни број 592), 391.

⁴ Исто, 135 (редни број 541), 391.

⁵ Исто, 265 (редни број 2442), 391.

⁶ Исто, 138 (редни број 592), 391.

⁷ Исто, 146 (редни број 700), 148 (редни број 736), 405.

Јулија је живела у Старом Бечеју, потом у Ораховици у Славонији, а после очеве смрти, 1896, у Бечу. Основну школу учила је у Старом Бечеју, а приватну средњу школу у француском интернату „Notre Dame de Sion” у Бечу. Матуру из класичних језика положила је 1904. у Љубљани. Од зимског семестра 1904. студирала је славистику у Бечу,⁸ где је 1906. одбранила докторску дисертацију *Подвојвода Јован Монастићерија*. Рад је објављен у *Лешојису Мајице српске (ЛМС)* 1908. године.⁹ За време Првог светског рата била је хроничар догађаја у престоници Хабзбуршке монархије, а после рата посветила се питању женских права. Тиме што је прокрчила пут највишем образовању девојака, постала је део покрета који је исправљао вековну неправду нанету искључивањем жена из историје.

По узору на Европу, нарочито Енглеску,¹⁰ и у српском народу је, почев од војвођанског дела,¹¹ кренула борба за женска права, пре и изнад свега за право на школовање на свим школама и универзитетима и право на рад.¹² Прва српска феминисткиња, чланица Уједињене омладине српске, глумица Драга Дејановић (1840–1871),¹³ у чланку „Две-три речи нашим Српкињама”, изнела је тежак положај жена у друштву, указала на недостатак виших школа, стране заводе без српског језика. Други њен текст био је „Еманципација Српкиња”. И у њему се заложила за савремено образовање и осамостаљивање жена. У тексту „Српским мајкама”, објављеном у *Мајици* и *Младој Србадији* 1869–70, изразила је мишљење да и полуоријентална српска жена може и треба

⁸ Исто, 182 (редни број 1200), 391.

⁹ Живојин Бошков, „Ђорђевић-Хлапец, Јулка”, [у:] *Лексикон њисаца Јужославије* 2, Нови Сад 1979, 46; И. Марић, „Ђорђевић Хлапец, Јулка”, [у:] *Српски биографски речник* 3, Нови Сад 2007, 589–590.

¹⁰ О томе: Susan Kingsley Kent, *Suffrage in Britain 1860–1914*, New Jersey 1987, 17–23.

¹¹ Прва Српкиња која је уписала и завршила средњу школу била је Новосађанка Марта (Нешкова) Јорговић 1755–1757. Издвајају се и њене суграђанке из наредног века: Катарина Поповић Мицина, која је написала кувар на српском језику, Марија Трандафил, добротворка, Ана Цимер, научница и лекарка, која је са нобеловцем Сент Ђерђијем радила на откривању Це-витамина, Марија Томековић, оснивач прве женске организације у Новом Саду (по идеји Јудите Хоровиц), Софија Пасковић, покретач „Женског омладинског одбора на трагу општег националног препорода” (1869) и Јулка Илијић, која је на народном збору у Великом Бечке-реку 1907. предала 30.000 женских потписа против Апоњијевог закона. Гордана Стојаковић, *Знамениће жене Новоџ Сада*, Нови Сад 2001.

¹² Представнице тог првог таласа, рођене пре 1860, појавиле су се у доба бујања националних покрета: Милица Јовановић 1832–1880; Савка Суботић 1834–1918; Катарина Миловук, 1844–1913; Јарослава Јароши 1851–1877; Драга Дејановић 1840–1871; Милица 1854–1881. и Анка 1855–1923. Нинковић; Адел Немешањи 1857–1933; Зорка Ховорка 1859–?; Зорка Кведер и друге. Требало је да прођу године и деценије да би се отвориле више девојачке школе и да би се женама дозволило слободан приступ на универзитете. На темељима тих достигнућа покренут је други талас идеја које су се тицале промена породичних и политичких права жена. Међу представницама тог другог таласа биле су: Јелица Беловић Бернацкиовски 1870–1946; Ержика Мичатек 1872–1951; др Јулка Хлапец Ђорђевић 1882–1969; др Владислава Полит 1886–? и друге. Г. Стојаковић, *Знамениће жене Новоџ Сада*.

¹³ Рођена у имућној адвокатској породици, Драга се, после основног образовања и мајчине смрти, школовала у Темишвару и Пешти, а затим је писала романтичне песме (објавила је родољубиве стихове под називом *Сјисци*), положила учитељски испит, глумила у Српском народном позоришту и у Београду, верујући да позориште има просветитељску и националну улогу, преводила позоришне комаде, писала за новине *Застава*, *Мајица*, *Млада Србадија*, *Даница*, *Јавор*. Јулка Хлапец-Ђорђевић, „Омладинка Драга Дејановић”, *Мисао* књ. 5, св. 4 (1921).

да уђе у јавни живот и „одужи дуг народу и друштву”; да се, зато, женама мора обезбедити пуна слобода, ако се жели да и оне испуне свој историјски задатак. Улога Д. Дејановић је пионирска, јер је „прекорачила границе дојакошњег деловања српске жене”, увела „код нас тип нове, модерне жене”¹⁴ и јер је покушала да помири у себи домаћицу и жену која је прекорачила кућни праг и ушла у јавни живот. Покушала, јер је била несрећна – удала се и родила, али је дете после неколико дана умрло, а на другом порођају је и сама умрла, у својој тридесет првој години.¹⁵ Слично Д. Дејановић, писао је и Светозар Марковић.¹⁶ У календарима Уједињене омладине српске за 1870. и 1871. објављени су текстови „Ослобођење (еманципација) жена” и „Како се васпитавају девојчице у Америци”, које је превела с француског Јелена Јовановић, жена оснивача српског либерализма Владимира Јовановића.¹⁷

Прве жене с дипломама доктора медицине биле су сестре Елизабет и Емили Блеквел, којима је 1833. дозвољен упис на Медицинску школу Колеца Оберлин, држава Охајо, САД. Француски универзитети су 1863. године први омогућили студирање женама, а четири године касније, 1867, то је учинио и Универзитет у Цириху.¹⁸ У наредних неколико година тај талас је захватио целу Европу и у свим европским земљама жене су постепено стицале могућност да се уписују и на универзитете. Прва жена предавач била је научница Марија Кири.¹⁹ Међу последњима који су дозволили школовање женама биле су Аустроугарска, Немачка и Русија.²⁰

Прва студенткиња медицине из Јужне Угарске била је Српкиња из Панчева Марија Прита (1866–1954), која је студирала на универзитету у Швајцарској између 1887. и 1893. године.²¹ После ње, још десет будућих лекарки с територије данашње Војводине студирало је до Првог светског рата. Студије филозофије завршиле су 22 студенткиње, природне науке четири, а у Грацу је њих пет изучавало права. На основу уписаних података о националности, видимо да је било 39 Немица, 14 Српкиња, 14 Јеврејки и пет Мађарица. Према друштвеним слојевима, биле су највише из трговачких породица, затим из породица још увек ретких интелектуалаца, потом из чиновничких, зана-

¹⁴ Исто.

¹⁵ Латинка Перовић, „Како жена види себе у време отварања ‘женског питања’ у српском друштву”, *Токови историје* 1–2 (2000), 14–16; Стеван Радовановић, *О знаменитим Српкињама 19. века*, Земун 2006, 141–161, 195–199.

¹⁶ Чедомир Попов, „Светозар Марковић о еманципацији жена”, *Зборник Мајице српске за друштвене науке* 32–33 (1962), 124–136; Ивана Спасовић, *Четврти сталеж*, Вршац 2014, 69.

¹⁷ „Ослобођење (еманципација) жена”, *Календар Уједињене омладине српске* (1870), 29–36; „Како се васпитавају девојчице у Америци”, *Календар Уједињене омладине српске* (1871), 174–177; Миховил Томандл, *Владимир Јовановић*, Панчево 2011, 126.

¹⁸ August Bebel, *Die Frau und der Socialismus*, Berlin 1911. Бебел се бавио друштвом почетка XX века, положајем жене кроз историју, женом у индустрији, образовању и породици, њеним способностима, женама лекарима, правним положајем жене, тј. борбом за једнакост полова пред законом и за политичку равноправност итд.

¹⁹ Марија Кири (1867–1934) је добила Нобелову награду за Ра и х-зраке 1903. и 1911, за физику и хемију (а њена ћерка Ирена 1935. за хемију).

²⁰ Николина Матијевић, *Жене – образовањем до елиће, ситуација у Србији у 19. веку*, Београд 2010; Љубинка Трговчевић, *Планирана елића*, Београд 2003, 192.

²¹ Ивана Спасовић, *Златица вредне*, Панчево 2014; Ивана Спасовић, Милан Јакшић, *Од панчевачке ученице и циришке студенткиње до најугледније лекарке*, Панчево 2014.

тлијских и војничких породица. Прелаз од изумирућег племства ка растућем грађанском слоју одразио се тако да се образовала особена социјална групација, чија су деца у великој мери била међу студентима, разумљиво, захваљујући остацима богатства које су те породице још увек поседовале. Грађанство у настајању још није имало финансијску сигурност и то се одразило и огледало на малом броју њихове деце у редовима студената европских универзитета.²² Прва девојка која је докторирала на Загребачком свеучилишту била је Српкиња, ћерка књижевника и војног часника у пензији Синише Богдановића, Милица пл. Богдановићева, проглашена за доктора филозофије за струку историје и географије.²³ Родом Титељанка, Милева Марић Ајнштајн (1875–1948) студирала је медицину, математику и физику у Цириху и била је удата за Алберта Ајнштајна, с којим је имала пород, али и сарађивала у научном раду.²⁴

Појава жена научница отворила је ново поглавље у историји, а за идентитет српског народа важно је то што је прва жена која је стекла звање доктора наука у Аустроугарској, одбраном дисертације *Подвојвода Јован Монастерлија* (1906), била Српкиња из Бечеја, Јулија Јулка Хлапец (девојачко презиме Ђорђевић).²⁵ Шест година после ње, докторат из области славистике одбранила је ћерка Михаила Полит-Десанчића²⁶, Владислава²⁷.

Стваралаштво Јулије Хлапец Ђорђевић (1882–1969) има пет целина: историографија краја XVII века,²⁸ дневнички записи о Бечу у Првом светском рату,²⁹ социолошки есеји и студије, феминистички текстови³⁰ и књижевна дела. Од књижевних радова најзначајнији су лирски путописи и песме у прози *Осећања и ојажања* (Београд 1935) и епистоларни роман *Једно дописивање* (Београд 1932) – два последња дела обојена су феминистичким погледом на свет, по коме је Ј. Хлапец Ђорђевић запамћена.

²² Ј. Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима: 1338–1919*, 32–44.

²³ *Женски свет*, бр. 1 (1907), 7–8.

²⁴ Душан Познановић, „Школовање Милеве Марић-Ајнштајн”, *Сунчани сајт*, год. 5, бр. 6 (1996), 103–114; Радмила Милентијевић, *Милева Марић Ајнштајн – Живот са Албертом Ајнштајном*, Београд 2012.

²⁵ *ЛМС*, књ. 247 (1908).

²⁶ Михаило Полит-Десанчић био је следбеник Светозара Милетића, а после расцепа у Српској народној слободоумној странци оснивач њеног либералског крила.

²⁷ У часопису *Српство*, листу Српске народне странке у Угарској, Владислава Полит је објавила чланак „О феминизму” (1913). Исте године била је сарадница у реализацији књиге *Српкиња – њезин животи и рад и њезин културни развојак и њезина народна умјешност до данас* у издању Добротворне задруге Српкиња у Иригу. Ратне године (1914–1918) провела је на имању Политових у близини Темишвара. Године 1925. приредила је за штампу очеву књигу *Како сам свој век провео, Успомене Д-ра Михајла Полића-Десанчића*, за коју је написала и предговор. *Женски свет*, бр. 2 (1910), 11; *Српство*, бр. 70 (1913); *Српкиња – њезин животи и рад и њезин културни развојак и њезина народна умјешност до данас*, Сарајево 1913, 124; Г. Стојаковић, *Знаменије жене Новоџ Сада*, 190.

²⁸ Јулија Хлапец Ђорђевић, „Подвојвода Јован Монастерлија”, *Летопис Мајнице српске*, књ. 247–248 (1908).

²⁹ Јулија Хлапец Ђорђевић, *Црнице из последњих година царевине Аустрије (1914–18)*, Београд 1922.

³⁰ Chlapec-Đorđević Julka, *Sudbina žene. Kriza seksualne etike: dve sociološke studije*, Ljubljana 1930; Иста, *Студије и есеји о феминизму, 1 и 2*, Београд 1935, 1937; Јулија Хлапец Ђорђевић, *Феминизам у модерној књижевности*, Београд 1937.

Учествовала је у неговању чехословачко-југословенских културних веза и у Прагу је била члан одбора Чехословачко-југословенске лиге, члан чехословачког Народног савета и члан српске секције Пен-клуба. Говорила је енглески, немачки, француски, мађарски и, након удаје, чешки језик, на који је касније и преводила. Иако је живела углавном у иностранству, у Чешкој, Галицији и Бечу, интересовањима је била везана за домовину. Сарађивала је у десетак наших листова и књижевних часописа. Објављивала је радове у периодичним публикацијама: *ЛМС* (1908, 1926, 1928), *Књижевни јуџ* (1918), *Мисао* (1921), *Женски покрет* (1924), *Нови животи* (1925–26), *Универзитетски животи* (1927), *Československo-jugoslovenska liga* (1927), *Књижевни север* (1928, 1930), *Чехословачко-југословенска ревија* (1931), *Животи и рад* (1932–1936), *Српски књижевни гласник* (1937), *Јуиро* (1938–39), *Књижевне новине* (1958), *Сиварање* (1958, 1960).

Дисертацију *Подвојвода Јован Монастерлија*³¹ почиње описом доласка Турака у Византијско царство, пада српске државе, сеоба Срба у Штајерску, или на обале Дунава, Саве и Драве, где је већ било српских насеобина. Време сеобе смешта у 1690. годину, а не касније, према Илариону Руварцу. Издваја три личности: патријарха Арсенија Чарнојевића, грофа Ђорђа Бранковића и подвојводу Јована Монастерлију. По њеном мишљењу, Монастерлија (?–1708) је на сцену ступио кад је већ сеоба била довршена, али је његов положај занимљив и значајан јер осветљава живот иселеника. До ње, Монастерлијом су се бавили, помињући га, Јован Рајић (*Историја разних словенских народа најпаче Болгаров, Хорвајтов и Сербов, Будим* 1823), Александар Стојачковић (*Црпе животи народа српског у угарским областима, Беч* 1849) и Емил Пико (Emile Picot, *Les Serbes de Hongrie*). Користила је изворе првог реда: ратне извештаје, дописе, дневнике, углавном из Ратног архива у Бечу и Градског и Жупанијског архива у Коморану. Од публикација, користила је, поред Рајића, радове Гаврила Витковића, Љубомира Стојановића, Церинга, Дирсбурга, Калмана, Хорника, Archivum Rakocianum, краће радове објављене у *ЛМС*, *Раду Југославенске академије, Чизадоку*, а од њој савремених дела Бетијуса, Вагнера, Контаринија, Катону, Такача. Била је незадовољна сазнањима о приватном животу и о односу према патријарху Чарнојевићу (она га наводи као Црнојевића) и убеђена да недостаје проучавање архива Митрополије у Карловцима и у фрушкогорским манастирима. Замерала је Витковићу што се докопао грађе из Коморана и из архиве породице Монастерлија, а онда је расуо по библиотекама или незнано где, или их објавио делимично и некритички. С друге стране, морала се задовољити прикупљеним мрвама, јер је за многим списима узалудно трагала а било је и списа које је истражила али у њима није било помена о Монастерлији. Истраживала је и порекло Монастерлија, који су највероватније из места Манастира, одакле су се почетком XVI века доселили у Угарску.³² Племић Петар имао је четворо деце: два сина,

³¹ Дисертација је одбрањена 1906. у Бечу, а објављена у *ЛМС* 1908. године, књ. 247 (1–24) и 248 (25–48).

³² По неким, предак Петар је учествовао у Мохачкој бици, а има и мишљења да је предак Синан учествовао у опсади Јајца 1522. Можда име потиче и од Моноштора, али је то мање вероватно, а Ј. Хлапец Ђорђевић осврнула се и на различите верзије навођења имена ове породице. Она каже да прве вести о Монастерлијама воде у Ковин. Године 1646. цар

Јована и Петра, и две ћерке, Марију и Сузану. Посебну пажњу Ј. Хлапец Ђорђевић посветила је успону Јована Монастерлије.³³ На међу се два питања: где и када је дошло до избора заменика деспота Ђорђа Бранковића и зашто су Срби баш Монастерлију изабрали за вицегенерала. Ова научница сматра да је избор био воља самог цара. Она све време укршта изворе, сучељава различита мишљења и доноси суд на основу временско-просторног контекста који често доводи у сумњу уврежене податке, чинећи их нелогичним. Писала је и о називу достојанства које је Монастерлија добио, о његовој улози у сеоби, о очекивањима цара да ће се Срби предвођени подвојводом борити против Турака. Аустријска војска, на челу с Лудвигом Баденским, уз помоћ Монастерлије, победила је код Будима, а затим наступала преко Мохача, према Осијеку, против Мустафа-паше. Велике су заслуге подвојводе и Срба за чувену битку код Сланкамена 1691. године. Уследила је дефанзива 1692, а онда, 1693, и расуло у Монастерлијиној милицији. Подвојвода је имао резиденцију у Баји. Од 1694. Аустрија је начинила заокрет ка одузимању националних повластица и самосталне организације, да би се Срби припремили за војнички занат, као и ка уклањању патријарха и Монастерлије. Срби су и даље маштали о својој војводини.³⁴

У другом делу Ј. Хлапец Ђорђевић пише о томе како се цар сложио с давањем територије, додуше мање него што су Срби желели, између Дунава и Тисе и у Малој Влашкој. Описује и наставак ратовања, покушај освајања Темишвара и друге догађаје.³⁵ Стварањем пограничне милиције с два генералата: на Дунаву и Сави, и на Тиси и Моришу, подвојводи је упућено више

Фердинанд Трећи подарио је Петру Монастерлији племство за његове заслуге и верност, које се преноси на браћу Урбана и Димитрија. Помињу се и Монастерлије грађани, трговци и други. *ЛМС*, књ. 247 (1908), 1–24.

³³ Ј. Хлапец Ђорђевић, на основу писма Јовановог сина Адама, сачуваног у Ратном архиву у Бечу, побија тврдњу да је Јован учествовао у побуни против Ђерђа Ракоција, јер је радио у угарској служби 20 година. Приликом похода херцега Карла Лотариншког против будимског паше Ибрахима који је опседао Ђур, 1685. године, учествовао је и Монастерлија. Такође и 1689. у сукобу против бунтовника Текелије, који је с турским и татарским хордама пустошио по Ердељу и на доњем Дунаву, можда (по Ј. Х. Ђ.) и у одбрани Фетислама (Кладова). Из 1690. нађена је само потврда повластица, добијена од цара Леополда, које је његов отац Фердинанд дао Србима у Ђуру и Коморану. На почетку 1691. Монастерлија се задржао као капетан Срба у Јужној Угарској, а одатле је дошао у Будим. Јулија Хлапец Ђорђевић објашњава пад Деспотовине и како су потомци Ђорђа Бранковића владали између Дунава и Саве под врховним господством Угарске. Краљ Матија Корвин потврдио је унуку деспота Ђорђа Вуку деспотску титулу и поставио га за војног команданта на југу Угарске. Затим се нижу појава лажног деспота Ђорђа Бранковића, кога је цар Леополд именовао за барона 1683, а 1688. за грофа, Бечки рат, Карпошев устанак (који она не наводи под тим именом), Сеоба Срба, Привилегије и др. Исто.

³⁴ Исто.

³⁵ На чело аустријских трупа 1697. дошао је Еуген Савојски, потоњи освајач Баната од Турака 1718, чија је најпознатија победа битка код Сенте, 11. септембра 1697. После ратних догађаја на доњем Дунаву 1688. и Карловачког мира 26. јануара 1699, Монастерлија је постао сувишан и вратио се у родни Коморан. У време Рата за шпанско наслеђе и Ракоцијевог устанка, Монастерлија се борио против побуњеника, а неправедно је оптуживан да их помаже у Славонији. Цар га је унапредио у угарског пешачког пуковника, а Дворској комори издато је наређење да му преда златан ланац с његовом сликом, уз позив да Монастерлија чува Дунав од Будима до ушћа Драве. Пао је у руке устаника, што је наудило и његовом угледу и Србима. *ЛМС*, књ. 248 (1908), 25–48.

похвалних декрета, али се сматрало да је опасно пустити га на границу, па је 1701. добио имања код Ђуле, која је заменио за земљиште (пустаре) у Толнаној жупанији. Ј. Хлапец Ђорђевић ово тумачи тиме да је Монастерлија тако удаљен од патријарха и самог народа, а да је и Арсеније Чарнојевић ускоро уклоњен са границе и премештен у Сентандреју, да би се отворио простор за унијаћење. Ауторки је документ о ословљавању Монастерлије генералом и петроварадинским пуковником остао загонетан. Царска војска кренула је у Ердел, где је 1706. Монастерлија пао с коња, пребио ногу и – умро. Наследио га је, одлуком цара Јосифа Првог, потпуковник Димитровић, као нови заповедник српске милиције, али су те трупе још дуго називане Монастерлијини Раци. За собом је оставио удовицу Ану Рашковић и петоро деце, три сина и две ћерке, који су 1710. добили помоћ од цара (2818 форинти).³⁶ Ј. Хлапец Ђорђевић закључује да је Јован Монастерлија, први и последњи српски подвојвода, можда могао и морао више, али да је и зависио од других. Сматра да је требало да буде утицајнији међу Србима, али додаје и како је то коморанину у аустријској служби било немогуће међу људима који су се заносили лажним грофом Бранковићем као својим месијом. По њеном мишљењу, Монастерлија је заслужан за аустријске успехе у Бечком рату, али он није био само војник. Постао је, после Ракоцијеве буне, угарски пуковник, и, иако добар Аустријанац, увек је остао и добар Србин. Гроф Бранковић исмевао је његову попустљивост и што је црквеног великодостојника признао за старешину, али њих двојица, лажни гроф и подвојвода, имали су различита схватања: један занесењак, националиста и властољубив, бескрупулозан, штетан, други можда без довољно иницијативе, али скроман, одан држави, без претензија, чистан, неупоредиво карактернији.³⁷ Очигледно, Ј. Хлапец Ђорђевић начинила је не само темељан историографски научни рад него и изванредан психолошки осврт. Није избегавала тумачења и закључке.

Међутим, у историографији тај рад није добио место какво заслужује.

Јован Радонић га помиње непосредно по објављивању у *ЛМС*: „Нешто нових података пружа наш Зборник и о Коморанцу подвојводи (вицедуктуру) Јовану Монастерлији, о коме је недавно писала др Јулка Хлапец-Ђорђевић (*ЛМС*, књ. 247, 248.)”. Радонић каже да би сам рекао како су се патријарх Арсеније Чарнојевић и Јован Монастерлија упознали одмах по преласку српских првака преко Саве и Дунава. Као извор, наводи *ЛМС*, књ. 247, стр. 15, без помена Ј. Хлапец Ђорђевић. Запажа и то да је Исаија Ђаковић, упознавши се с Ђорђем Бранковићем у јесен 1690. у Бечу, упозорио Србе да затраже себи (према инвитуацији 6. априла 1690) старешину, и да су бечки кругови узели у обзир Монастерлију. Радонић каже и да Ј. Хлапец Ђорђевић греша што

³⁶ Најстарији син Адам постао је оберкапетан Дунавске крајишке милиције и погинуо у борби против Турака, који су му главу однели у Београд, а тело му је сахрањено у манастиру Хопову. Други син звао се Јован, али о њему није сачувано ништа до чега би Ј. Хлапец Ђорђевић дошла, а трећег сина, Јосифа, царица Марија Терезија је, због храбрости, именovala за пешачког пуковника 1744. године и сахрањен је у Шишовцу. О ћеркама је сазнала тек толико да се старија звала Ана. Адамов син Теодор био је погранични капетан у Петроварадину. У изворима се помиње и Данило, капетан у Петровом Селу. Помињу се и Димитрије, Христифор и др. као трговци, свакако потомци Јовановог брата Петра. Исто.

³⁷ Исто.

мисли да је Монастерли или Монастирли романски назив (*ЛМС*, књ. 247, стр. 6), и да са турским наставком *-ли* означава човека из Монастира–Битоља (од речи *обитатељ*). Ово не стоји – и Ј. Хлапец Ђорђевић истраживала је порекло Монастерлија, који су највероватније из места Монастира, одакле су се почетком XVI века доселили у Угарску, а осврнула се и на различите верзије навођења имена ове породице. Радонић мисли да је правилније Монастирлија него Монастерлија.³⁸

Две деценије касније Алекса Ивић се понео сасвим часно према делу Ј. Хлапец Ђорђевић. У енднотама које описују изворе коришћене за биографију Јована Монастерлије (кога и он назива Монастирлија) наводи њену дисертацију.³⁹

Душан Ј. Поповић у својој *Великој сеоби Срба 1690*. позива се на Алексу Ивића (*Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-јоморишке границе /1703/, Нови Сад 1929*) за догађаје пре и после појаве подвојводе Монастерлије, док као извор за део о њему наводи само *ЛМС*, књ. 248, стр. 35, без имена Ј. Хлапец Ђорђевић.⁴⁰ У својој књизи *Срби у Војводини*, Поповић је описао и биографију подвојводе Јована Монастерлије, поред осталих знаменитих личности, у делу „Биографије Срба пуковника и генерала” (стр. 165–185), а као извор навео је *Јавор*, *Сербску њелу* и своје дело *Војна граница, Војводина (историја друштва)* (стр. 269–349).⁴¹

Академик Славко Гавриловић сврстао је Ј. Хлапец Ђорђевић међу десетак историчара који су се до средине XX века бавили Србима у Угарској. Он пише: „Историја српског народа у Угарској од ослобођења Будима 1686. до краја Ракоцијевог устанка 1711. у доброј мери нам је позната, првенствено кад је реч о Великој сеоби, патријарху Арсенију III Чарнојевићу, грофу-деспоту Ђорђу Бранковићу, епископу Исаји Ђаковићу, привилегијалном питању па и о страдањима Срба у борби против Ракоцијевих куруца, и још о понечему. Ипак, не о свему и не у потпуности. Поред студијских радова Алексе Ивића, Јована Радонића, Радослава Грујића, Димитрија Руварца, Стевана Михалцића, Драгослава Страњаковића, Јулке Хлапец-Ђорђевић, Владислава Пандуровића, Душана Ј. Поповића, Рајка Веселиновића и још неког другог, о Србима наведеног доба публиковано је и поприлично изворне грађе, првенствено из страних архива...”⁴² Он је и сам, објављивањем извора, допринео изражајности „досад бледуњавог лика подвојводе Монастерлије”,

³⁸ Јован Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у 16, 17. и 18. веку*, Нови Сад 1909, LIX, LX.

³⁹ Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-јоморишке границе /1703/, Нови Сад 1929*, 333–338, 517–519: прва енднота, на 334. страни: Prot. Reg. 1, 4. и 14. јун 1696. – Рајић, op. cit., IV, стр. 403; др Јулка Хлапец (рођена Ђорђевић), op. cit., стр. 28 (А. Ивић, 517); друга енднота, на 334. страни: Prot. Reg. април, јун, август 1697. – др Јулка Хлапец-Ђорђевић, op. cit., стр. 29 (А. Ивић, 517); трећа енднота на 338. страни: Prot. Ехр. април 1699. – др Јулка Хлапец-Ђорђевић, op. cit., стр. 33 (А. Ивић, 519).

⁴⁰ Душан Ј. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690*, Београд 1954, 52–65.

⁴¹ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, Нови Сад 1959, књига друга, 171–172 (Исти, *Срби у Војводини*, Нови Сад 1957, књига прва, „Од Велике сеобе (1690) до Карловачког мира (1699)”, 328–345 – без напомена).

⁴² Славко Гавриловић, Иван Јакшић, *Извори о Србима у Угарској с краја 17. и почетком 18. века*, књига 1, Београд 1987, 1.

који, како каже, „није бринуо само о својим пустарама него и о народу, нарочито оном у саставу народне милиције. О томе сведоче доста бројне његове представке Коморској администрацији, Дворској комори и Дворском ратном савету, посебно оне са захтевом за ослобађање Срба од десетине, односно оптужбе коморских власти да је он главни инспиратор отпора Срба према десетини, контрибуцији и укмећавању.”⁴³

Нажалост, у *Енциклопедији српске историографије* нема имена Ј. Хлапец Ђорђевић.⁴⁴

После одбране доктората, Ј. Ђорђевић се удала за Здењека Хлапеца, генералштабног официра, с којим је живела у Чешкој (1906–1910), Галицији (1910–1914) и Бечу (1914–1919) и имала две ћерке.⁴⁵

Ратне године проведене у Бечу овековечила је у делу *Црпшце из њоследњих ђодина царевине Аустрије 1914–18*, које је објавила у Београду, у издању Геце Кона, 1922. године. Ретки су прикази ратних година који се односе на живот ван фронта, још ређи међу њима из угла једне од Централних сила – виновница рата, камоли такви да их приказује припадник окупираног народа који се затекао у престоници земље – окупатора. Иако поред ових одлика *Црпшце* Ј. Хлапец Ђорђевић имају и све врлине хронике и дневничких бележака, оне су остале скоро заборављене. Дело је подељено у неколико целина: „Hoch der Krieg! Hoch Kaiser Wilhelm!”, „Пад тврђаве Пшемисл”, „Посело”, „Беч и српски проблем”, „Гошћа из Берлина”, „Пред велики тржницама”, „У рестаурацији”, „Шенбрун”, „Под јужним поднебљем”, „Под небом роhmurim Rusi – Ukraini” и „Marhe funebre”.

У првом, „Hoch der Krieg! Hoch Kaiser Wilhelm!”, писаном у Бечу почетком септембра 1914, описује град како блиста и није свестан рата, затим различите народе Аустрије и њихове погледе на рат и подсећа на допринос Словена научника и уметника Бечу, који престоница заборавља.⁴⁶ У другом је приказала пад тврђаве Пшемисл 21. марта 1915.⁴⁷ Трећи део посветила је поселу одржаном у Бечу, 10. фебруара 1916. Наиме, у „Штат брину” организован је скуп Срба и осталих Јужних Словена (мада је у то време било и оних који су, упркос Вељку Петровићу и *Зар ње није, Војводино, сѡид?*, мислили да им је прече да стану на цареву страну) на коме се прво расправљало о томе да ли ће Италија објавити рат Аустрији. Војвођани су се томе надали, а Словенци и Далматинци опирали из страха за Трст и Ријеку. Сви присутни су се слагали око уједињења, за разлику од других Југословена који воле Антанту и не воле Аустрију, али не воле ни Србију. Подела на *pro et contra* постојала је и око Енглеза, док су за Русе били – сви. На крају су запевали *Марсезу, Боже љравде, Балканку, Онамо, онамо*, веселе и двосмислене шајкашке песме, *Сремско коло* Бранка Радичевића.⁴⁸ У четвртом, „Беч и српски проблем”,

⁴³ Исто, 3–4.

⁴⁴ *Енциклопедија српске историографије*, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1997.

⁴⁵ И. Марић, „Ђорђевић Хлапец, Јулка”, 589–590.

⁴⁶ Јулка Хлапец-Ђорђевић, *Црпшце из њоследњих ђодина царевине Аустрије (1914–18)*, Београд 1922, 5–10.

⁴⁷ Исто, 11–16.

⁴⁸ Исто, 17–23.

пише о предавању Леополда Мандла, дописника *Фремденблајта*, „Српски проблем”, одржаном у Бечу, 26. маја 1916. Подстицај из Берлина да се нападне Срби, да се почну кудити и клеветати (као што је чинио професор Фридјунг), иако је аустроугарски ултиматум изазвао огорчење и у Немачкој, нарочито у социјалистичким круговима, примењен је и те мајске вечери. Било је много опчињених идејом Берлин–Багдад, међу њима и интелектуалаца, штампе. Ипак, као главни утисак остала је слаба посећеност предавања – обичног србофобног прегледа историје. Публика је радије јурила напоље, где је све врвело због објаве рата италијанског краља Виторија Емануела Трећег Аустроугарској. Па и над том вешћу су надвладали пролеће, концерти, излети, возња Дунавом, вечерње променаде.⁴⁹ Пети део, „Гошћа из Берлина”, написан је у Бечу, 17. октобра 1916. У просторијама „Новог женског клуба”, организован је жур у част др Јелисавете Лидерс, управнице за женски ратни рад у Берлину, сараднице гувернера Белгије генерала пл. Бисингена. Дошла је да посети заводе ратне индустрије с великим бројем жена-радница, да у њима спроведе реформе по немачком узору, као и да одржи предавање „Организација и задаци женског рада у рату”. Бечлијке су се надметале која ће се упознати с том „знаменитом, мршавом, коштуњавом, незграпном женом четрдесетих година, у неукусном сивом оделу”. Она је, уз чај с аустријских ливада, јела и хвалила пецива. Онда је приповедала како је створила огромну организацију, чије деловање сеже од Немачке до свих окупираних провинција и обухвата стојећи рад немачких жена, 36 референткиња које су за њих задужене, болнице, забавишта и школе за њихову децу. Најавила је владину меру запошљавања студенткиња у фабрикама. Ј. Хлапец Ђорђевић није промакао раскорак пацифистичких и национално равнодушних немачко-аустријских феминисткиња, с једне стране, и родољубиво-империјалистичких немачких феминисткиња, с друге. Јаз је био приметан и на конгресу грађанских феминистичких покрета Централних сила у Бечу 1916: Мађарице су биле реакционарне и клерикалне; Немице национално и социјално васпитане, толико да препоручују одрицање од личне среће као наду за брак и љубав, а пропагирају жртву за отаџбину и човечанство; Аустријанке убеђене у домаће васпитање као припрему за материнство, док су Словенке имале феминистичке покрете. Јеврејке и хришћанке показивале су тиха неслагања с говорницом. Очигледно, биле су заступљене све политичке опције, од левих до десних.⁵⁰ Шести део, „Пред велики тржницама”, даје поглед на Беч маја 1917. То је слика редова, несташица, свих слојева изједначених у сиромаштву. То је мењало расположење, свуда се могло видети како се лако заподене свађа и почне вређање, највише кад се у реду за основне намирнице дуже кисне, или када је чекање узалудно.⁵¹ С друге стране, у седмом поглављу, „У рестаурацији”, Беч, јуна 1918, следи сазнање да нису све Бечлије гладне, подеране, прљаве, смрзнуте, увече без лампе – има их и по ресторанима. Ј. Хлапец Ђорђевић је, међутим, одлучна у закључку да сиромашење (и мршављење) већине грађана више сведочи о пропасти Монархије него било шта друго.⁵² У осмом поглављу,

⁴⁹ Исто, 24–28.

⁵⁰ Исто, 29–31.

⁵¹ Исто, 32–37.

⁵² Исто, 38–42.

„Шенбрун”, записаном у Бечу јуна 1918, осетила је потребу да подсети на историју сада зараслог и опустелог дворца, у коме је 1916. умро цар Фрања и у коме је 1917. поздрављен нови цар Карло са супругом.⁵³ Девето поглавље, „Под јужним поднебљем”, потиче из Истре, крајем јула 1918. Некадашњи бисер аустријске ривијере, Опатија, тада је био милитаризован, војна власт заузела је хотеле. Било је и музике, биоскопа, али околно становништво, и раније изложено германизацији, нашло се у тешком стању.⁵⁴ „Свитање” је наслов десетог дела, насталог у месту Лазне Бохданеч (Чешка), септембра 1918. Ово место било је типична чешка варошица, допадљива, чиста, одржавана. У хотелу у центру седели су високи чиновници, учитељи, трговци и подржавали изјаву чешких писаца од 13. априла 1918. о слободној чешкословачкој држави, за њима и остали Словени. Растао је антагонизам према војсци и аристократији.⁵⁵ За једанаести део, „Пред буром”, подстицај је било климатско лечилиште Оберлана (Тиrol), почетком октобра 1918. И у овом месту, пуном војске, сви су били свесни да је крај Хабзбуршке монархије близу.⁵⁶ Дванаести и тринаести део, „Под небом рођујим Руси – Украјини” и „Marhe funebre”, први из Селетина (Буковина), с краја септембра 1918, а други из Боцена (Тиrol), из задушних дана јесени 1918, говоре о Брест–Литовском миру, немачком милитаризму у пратњи аустроугарског империјализма, спојеном са комунизмом, и о сломену Аустроугарске на фронту.⁵⁷ Ј. Хлапец Ђорђевић на крају смиреним тоном каже: „На цара Карла Првог се већ заборавља, смрт Аустро-Угарске нико не жали”.

Између два рата Ј. Хлапец Ђорђевић била је наш најсистематичнији и највестранији теоретичар феминизма,⁵⁸ и уз Драгу Дејановић и сестре Милицу и Анку Нинковић један од првих. У свом раду посвећеном Д. Дејановић не описује само лик „омладинке”, припаднице покрета Уједињене омладине српске, већ расправља о феминизму и о његовом положају у српском друштву XIX века. „Но ниједна новина није имала у Српству неповољније услове за развитак него феминизам. Јер на страну наш незгодан положај на граници Европе и дуги саобраћај са назадним Турцима, била је борба за национални опстанак у нас тако љута да је апсорбовала сву снагу народа, упутивши га уједно да у својој сјајној прошлости тражи подстрека на рад и утехе за бедну садашњост. Еманципација женскиња, пак, стоји у непомирљивој супротности са моралним назорима наших предака. То дакле није оно и није ни могао бити прави, социјални феминизам... Али Драга Дејановић је била превише опијена омладинским духом, да тај тежак социјални проблем не заплете са националистичким идејама, те тако његово решење отежа ако не и онемогући. Једна погрешка, која се опажа код свију наших феминисткиња, и у најновије доба, што објашњује огромну назадност нашег феминистичког покрета. Драги као еманципованој жени годи да Енглескиње и Немице све успешније

⁵³ Исто, 43–49.

⁵⁴ Исто, 49–54.

⁵⁵ Исто, 55–60.

⁵⁶ Исто, 61–65.

⁵⁷ Исто, 66–71, 72–80.

⁵⁸ Светлана Томин, „Јулка Хлапец–Ђорђевић (1888–1969) или о феминизму”, *Pro Femina* 5–6 (1996), 81–85.

ступaju у јаван живот и позива Српкиње да узму пример на њима. Али омладинку Драгу боли нестајање патријархалних обичаја, вређа културни инфериоритет Српства и она непрестано грди 'трули запад' и 'отров европске цивилизације'. Само омладинска заслепљеност могла је прогласити живот Црногорке, тог бедног роба, лепим и подражавања вредним... Уопште су феминистичке теорије Драге Дејановић пуне противности. Оне су права чеда омладинског доба у коме се преплићу и укрштају најхетерогеније културне струје."⁵⁹

Ј. Хлапец Ђорђевић је у међуратном периоду иницирала организовање феминистичких удружења. У том периоду, који није значајно променио уврежен поглед на жену,⁶⁰ уз др Ксенију Атанасијевић,⁶¹ са којом је била у блиском професионалном односу и која је редовно писала о њеним књигама, једна је од најзначајнијих ауторки. Њена феминистичка мисао формирала се у првој половини XX века једним делом са упориштем у европској култури, а другим у српској култури. Пажљиво је пратила делатност женских друштава и организација, а посебно је била заинтересована за активности интернационалних женских организација „Birth control” и „Open door international”, чија је била активна чланица. Феминистичке организације почетком XX века биле су све присутније и бавиле су се питањима која се тичу свакодневног живота жена. На другој страни, развијала се феминистичка теорија која је продирала у различите области, од историје и социологије, преко филозофије и психологије, до уметности. Ј. Хлапец Ђорђевић пажљиво је анализирала и идеологију и покрет, па су феминизам и његова примена постали главни предмет њених есеја. Предано и вредно је радила, објављујући књиге и чланке, а уважавање женског идентитета, посебности сваке жене и идеје о модерном браку и сексуалности, као и књижевно умеће, обезбеђују јој искорак из њеног времена.

У периоду од свега седам година прикупила је и публиковала већину чланака до тада расутих у периодици и тиме их учинила доступнијим и

⁵⁹ Јулија Хлапец-Ђорђевић, „Омладинка Драга Дејановић”, *Мисао*, књ. 5, св. 4 (16. децембар 1919), 241, 247.

⁶⁰ Светлана Слапшак, „Јулка Хлапец-Ђорђевић, из скандалозне историје заташкавања феминизма међу Јужним Словенима”, *Pro femina* 5–6 (1996), 86–89.

⁶¹ Ксенија Атанасијевић (1894–1981) је у двадесет осмој години постала прва жена која је на Београдском универзитету стекла академску титулу доктора наука. Док је одбрана докторске дисертације протичала бриљантно, чланови комисије „духовито” су коментаришали: „Верујете ли ви, драги колега, да је све у реду са хормонима ове младе даме?”. „Има пуно противника да жена дође на Универзитет за доцента”, забележила је К. Атанасијевић тих дана у интимни дневник. Професор Милош Тривунац образлаже своје противљење речима: „Има крајева у Србији где жене љубе у руку млађе мушкарце, а ви хоћете да дате катедру доцента једној младој девојци”. Године 1923/1924. избор је, ипак, обављен. Млада, модерна, независна жена унела је дах новине и била је узор девојкама које двадесетих година прошлог века жудно трагају за сопственим идентитетом. Избор у звање ванредног професора доведен је у питање, 1928. године, исконструисаном (доказано лажном) оптужбом за плагијат, и то не за плагијат у докторској дисертацији, нити у 215 радова колико их је К. Атанасијевић до тада већ објавила, него у три популарна предавања! Хапсили су је и Гестапо и Озна. У позним годинама удала се за удовца др Милана Марковића, познатог рендгенолога. Пред крај живота, кад је писала краћу аутобиографију, могла је да констатује да је „прокрчила пут будућим женама универзитетским наставницама”. Умрла је 1981. године од можданог удара и сахрањена на Новом гробљу у Београду. И. Спасовић, *Четврти сепаратизам*, 112.

сачувала од заборава. Теоријски дискурс преовладава у есејима *Судбина жене. Криза сексуалне етике* (1930) и у књизи *Студије и есеји о феминизму* (1935). Феминистичко читање ауторка примењује у чланцима књижевне критике објављеним у књизи *Студије и есеји о феминизму 2* (1937). И у својим књижевним делима Ј. Хлапец Ђорђевић провлачи феминистичке идеје, нарочито у роману *Једно дописивање* (1932, 2004) и спорадично у књизи поетске прозе и путописа *Осећања и ојажања* (1935). Кроз своје богато стваралаштво, поставила је неколико кључних питања, почев од потчињености жене у браку, преко тога да образоване жене мање зарађују од својих колега, до питања како високообразоване жене немају право гласа, а мушке аналфабете га имају. Замерала је женским удружењима бављење пацифизмом, иако жена на то нема утицај, уместо да се посвете питањима која се тичу само жене. Сматрала је да пацифизам треба гајити васпитавањем деце у мирољубивом духу, наставом историје, и дипломатијом. С друге стране, одушевила ју је порука Женског конгреса у Прагу: „Рука која њише колевку, њише свет!”⁶²

У студији *Судбина жене. Криза сексуалне етике* (две социолошке студије) говори о новом схватању љубави и о потреби заступања нове сексуалне етике. Посматрајући развој људског мишљења о сексу, она издваја три историјска периода: доба примитивног/животињског нагона, породично доба и доба личне љубави. О овом делу писала је К. Атанасијевић, приметивши да је наша домаћа феминистичка литература сасвим оскудна, кад се упореди са литературом земаља Северне и Западне Европе и Америке, па је књига Ј. Хлапец Ђорђевић, ауторке читавог низа расправа о жени, утолико кориснија. По К. Атанасијевић, ова књига потврђује заинтересованост Ј. Хлапец Ђорђевић за питања социјалног и унутрашњег живота наших жена. К. Атанасијевић приметила је и да у првој студији *Судбина жене* пада у очи тврђење у коме има истине, да је феминистички покрет, у неким тачкама, маскулино оријентисан и да, због тога, у њему није довољно обрађена пажња на решавање личних питања. По њеном мишљењу сасвим је на месту увиђање да феминизам није само економски и правни проблем, него да је, у првом реду, морални проблем. Насупрот томе, сматрала је наивним веровање да је изједначавање делатности човека и жене потребно и због изједначавања њихових менталитета. Међутим, етички и социолошки сасвим је исправан захтев за равноправност човека и жене у свим питањима, са олакшицама за жену, због њене биолошке оптерећености.⁶³

У средиште друге студије *Криза сексуалне етике* Ј. Хлапец Ђорђевић ставила је појаве бисексуалних типова; питања љубави, брака и рационализације рађања, тежњу за продубљивањем односа између жене и човека. У

⁶² Др Ј. Хлапец-Ђорђевић, „Есеји и студије о феминизму”, *Српски књижевни гласник* (1. 3. 1936), 399–401; *Мисао* 1 (1924), 29–39; 2 (1924), 109–116; *Женски покрет* 10 (1923), 340–344; *Женски свет* 2 (1910), 11; *ЛМС*, књ. 317 (1928), 21–44, прештампано као први део књиге Чхларес-Ђорђевић Јулка, *Судбина жене. Криза сексуалне етике: две социолошке студије*, Лјубљана 1930, 5–35; Јулија Хлапец Ђорђевић, *Студије и есеји о феминизму*, 1, 46; Иста, *Једно дописивање*, Београд 2004, 9–10, 13, 23, 116, 118, 120, 163–164; Светлана Слалшак, *Јулка Хлапец-Ђорђевић, Једно дописивање: Одговор после седамдесет година*, Београд 2004, 170; И. Спасовић, *Четврти сјалеж*, 45.

⁶³ Ј. Чхларес-Ђорђевић Јулка, *Судбина жене. Криза сексуалне етике*, Лјубљана 1930; Ксенија Атанасијевић, „Феминистичко дело Ј. Х. Ђ.”, [у:] *Етика феминизма*, 22–63, 111–166, 196–201.

овом есеју она заговара став да успешан брак није нужно и поље љубави, већ социјално-економска заједница која мора да се одржава искључиво ради среће деце. К. Атанасијевић имала је три замерке овом делу. Једна је то што глава о проституцији није продубљена, и што о тој појави која значи најмонструозније злостављање жене није расправљено као о једном од главних проблема феминизма. Друга, да је језик ове књиге требало неизоставно поправити, јер је неугодно наилазити на граматичке и синтаксичке грешке и речи које у нашем језику не постоје. Најзад, замерила је пропусте у садржају, какви су ти да је Хипатија, неоплатоничка филозофкиња из Александрије (крај IV и почетак V века) названа хетером, као и Диотима, свештеница из Мантинеје из Платонове *Гозбе*, која развија Сократу своја поетична схватања љубави, и која је била је производ Платоновог стваралаштва, а не стварна. Замерила је и то да ауторка уместо Светозара Марковића помиње Лазу Марковића. К. Атанасијевић признала је да је, и поред ових лапсуса, књига Ј. Хлапец Ђорђевић несумњиво добродошла тековина за наш феминизам и да изазива расправе не само у круговима напредних жена него и многих мушкараца који покрет жена за лично ослобођење, ма из ког разлога, будно прате.⁶⁴

К. Атанасијевић је посветила текст и књизи Ј. Хлапец Ђорђевић *Сјудује и есеји о феминизму* (1935). Назвала ју је „први и једини покушај у нас једнога дела о феминизму, подигнутога на научним – пре свега социолошким – темељима”. Сада далеко наклоњенија Ј. Хлапец Ђорђевић, која је вероватно помаком у науци и писању и сама томе допринела, К. Атанасијевић је сада описује као феминисткињу по темпераменту и убеђењима, обдарену духом који будно прати савремене тековине и унапређења у свим културним областима. Каже да је то једна културна жена, која познаје научну литературу до танчина и међу многобројним српским и југословенским феминисткињама једина има сопствене погледе на покрет за права жена. Ј. Хлапец Ђорђевић имала је и ту предност што је живела у Прагу – центру где појам феминизма никад није био само празна схема под коју се, каткад, подводи много незнања и све што одговара субјективним и тренутним потребама оних што њоме оперишу, него је увек остао најтешње везан са стварношћу напорима за побољшање положаја жене у свим правцима.⁶⁵ Из неоспорне чињенице да у феминистичким редовима стоји врло мало интелектуалки, Ј. Хлапец Ђорђевић закључила је да је „нешто труло у држави Данској”. Упозната, изворно, са радом свих великих међународних феминистичких удружења, она критички утврђује недостатке оних репрезентативних, којима се свети њихов сувише широк програм и дилетантски еклектизам. Међународном савезу жена одриче борбеност, Интернационалној алијанси за право гласа негира разумевање суштине феминизма. Има симпатија за радикалност поступања међународног удружења „Отворена врата” и за корисност организације „Birth control”, чији је циљ контрола рађања. Нико од оних који су познавали рад на феминизму није могао да оспори оштре судове др Ј. Хлапец Ђорђевић. Предлагала је ревизију феминистичке идеологије и програма – да би се једном пребродила њихова осредњост, плиткост и јаловост. Убедљива је и сту-

⁶⁴ *Српски књижевни гласник* (16. октобар 1930), 304–306.

⁶⁵ И. Спасовић, *Четврти сјалеж*, 105.

дија о кризи породице и о значају индивидуалне Адлерове психологије за феминизам. Врло су живи психолошки есеји о Францускињи и Американки, и о нашим часним и бескомпромисним феминисткињама Драги Дејановић и Зофки Кведер, писани са топлином и признањем. По мишљењу К. Атанасијевић, *Сћудије и есеји о феминизму* су доказ не само о сигурности сналажења у загушеној феминистичкој проблематици, него и о позваности Ј. Хлапец Ђорђевић да повеже у чврсту целину контуре једне веома слободоумне идеологије феминизма.⁶⁶ Чланком „Криза породице у виду социологије”, који је постао део *Сћудија и есеја о феминизму*, Ј. Хлапец Ђорђевић довела је у везу кризу патријархалног брака и нарастајуће еманципације жене.⁶⁷

Када се К. Атанасијевић нашла на удару шовинизма и малограђанштинe, Ј. Хлапец Ђорђевић написала је чланак у коме ју је одлучно бранила. Она пише, између осталог, да се „име др Ксеније Атанасијевић помиње са признањем у научним и стручним круговима Запада, где се каткад и није много знало о Југославији... Уосталом, да будемо праведни: нико др Ксенији и није порицао поменута својства. Ево у чему се састоје њени греси: не поздравља професоре, неучтива је и уображена, не дружи се са колегама, ах, права уседелица!”⁶⁸

Да је постала озбиљан идеолог феминизма Ј. Хлапец Ђорђевић потврдила је и делом *Феминизам у модерној књижевности* (1937). Верујући у неопходност везе између књижевности и друштва, она у овом есеју пише о сагласју и међусобном огледању ових појава. У овој књизи, углавном писаној информативно, обухваћена су сва дела савремене књижевности, која имају значај за историју феминизма. Поред осталих, узела је у обзир Немицу Вики Баум и изразиту чешку романијерку Марију Мајерову, социолошке погледе г. Блума и неколико књижевних прилога о улози мајке.⁶⁹

Велики, можда и највећи, допринос уздизању женског достојанства дао је, крајем XIX века, један мушкарац, и то не из света политике, него књижевник, Норвежанин, Хенрик Ибсен. Његов поглед на жену директно произлази из његовог савесног процењивања моралних вредности и борбе за неограничену слободу личности. Ибсенове јунакиње скоро увек су јасно свесне свог позива на земљи, и изнад предодређености стављају своју челичну вољу. Лик Норе из драме *Лујикина кућа*, која је дошла до сазнања да не сме прихвати-ти одговорност према другима док претходно не изгради себе, доказује Ибсеново саосећање с тешким положајем жене и поштовање борбе за достизање њених права. Сличан утисак остављају и остала његова дела: *Хеда Габлер*, *Дивља љапка*, *Росмерсхолм*, *Кад се ми мртви пробудимо*, *Народни нејријашељ*, *Сћубови друштва*, *Пер Гиниј* итд.⁷⁰ У вези с њим, Ј. Хлапец Ђорђевић у свом роману *Једно дописивање* рекла је: „Мислим да су на мој развитак Ибсен, а касније, кад сам већ била удата, Јован Скерлић, имали велики, судбоносни уплив. Изгледа чудновато, али мора да између њих двојице

⁶⁶ *Српски књижевни гласник* (1. март 1936), 399–401.

⁶⁷ Ј. Хлапец-Ђорђевић, *Сћудије и есеји о феминизму* 2, Београд 1937, 55–88.

⁶⁸ *Време* (31. октобар 1935).

⁶⁹ *Српски књижевни гласник* (1. октобар 1938), 229–230.

⁷⁰ Ксенија Атанасијевић, [у:] *ЛМС* (јули–септембар 1927), 245–252; И. Спасовић, *Четврти сјалеж*, 22–23.

има додирних тачака. Откривајући лажљивошћу насићену атмосферу старих патријархалних односа, и неизмерно сугестивни, они оба изазивају чежњу за вишим сферама живота, жељу за социјалним делокрузима. Годинама мог универзитетског образовања Ибзен ми је био више него вођа и инспиратор”.⁷¹

Ј. Хлапец Ђорђевић није било стало до тога да се лично истиче, или да својом феминистичком делатношћу осваја завидне друштвене положаје, она је радила непрекидно понесена својим нагоном. Њена књига *Једно дописивање*, дата у облику фрагмената романа, означила је преношење њених прекупација на књижевни план. *Једно дописивање* је роман о дописивању еманциповане жене у зрелим годинама са љубавном симпатијом из студентских дана, двадесетих година прошлог века. Она је научница и књижевница у Прагу, удата и мајка троје деце, он лекар, који живи у грађанској породици у Љубљани, ожењен и отац. Ово дело одликују љубавна тематика, епистоларна форма и интелектуализам главне јунакиње.⁷²

Тешко је отргнути се у тиску да *Једно дописивање* обилује аутобиографским елементима. Списатељица није желела ни да, премештањем јунакиње у неку другу земљу, отклони такве могуће сумње читалаца. Јунакиња романа Марија Прохаскова, као и сама Ј. Хлапец Ђорђевић, живи у Чехословачкој и школовала се у Аустроугарској, из чијег јужног дела потиче.⁷³ Оне су и вршњакиње, удате, мајке. Сиже, заплет и јунакињу овог епистоларног романа Ј. Хлапец Ђорђевић изграђује у складу са својим идејама. Љубавну причу

⁷¹ Ј. Хлапец Ђорђевић, *Једно дописивање*, 26.

⁷² Barbara Fužir, „Тематска стицишта Zofke Kveder in Julke Hlapec-Đorđević: primeri v romanah *Hanka* in *Једно дописивање – fragmenti romana*”, *Jezik in slovstvo* 56 (2011), št. 3–4, 61–77; Станко Кораћ, *Српски роман између два рата 1918–1941*, Београд 1982, 473; Биљана Дојчиновић, „О женама и књижевности на почетку 20. века”, електронска верзија часописа *Женске студије* 11/12; Михаило Пантић, „Један поглед на савремену српску приповетку”, *Сарајевске свеске* бр. 14 (2010–2012); Јелена Г. Милинковић, „Тематизација љубавне приче у роману *Једно дописивање* Јулке Хлапец Ђорђевић”, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, књ. 62, св. 1 (2014), 167–185.

⁷³ „Интересантно како смо се нас двоје брзо нашли: Ви скромни, простосрдачан син алпског села и ја отмена размажена властелинова кћи Војводине. Само у Бечу, онда средишту Словенства, било је то могуће. Мени је у граду с почетка било додуше врло тешко, жалила сам што је мама после очеве смрти дала Маленицу (наше имање) под закуп и дошла к браћи у Аустрију. И деди на салаш у Бачку ишли смо врло ретко. Тамо се живело још раскошније него у Маленицама. Виерерзуг, столови увек покривени белим дамастом и угнути мноштвом печења, торти и чоколаде са ‘шлагоберсом’, башта мирисна, свежа, баштован Урбан Басци, муж дебеле кухарице Вица нени, која је била 20 година у кући и најлепше комаде колача турала мени у џеп, непрестано ју је поливао великом белом кантом. За мене је било главно да ме је непрестано надгледала Фројлајн јер је деда мрзео те ‘афектације аристократског Баната’. Јурила сам из једне штале у другу, помагала пуштати ведром лубенице у бунар и стајала с пуно страхопочитања код вршидбе, где је риђи мргодан Шваба Хер Филип ложио локомотиву. А тек кад ми је деда дозволио да се возим у варош с колима која су вукла џакове жита! Било их је 12–15. Ја сам седела на првима уз Чика-Ису и држала сам бич. Труцкали смо се, гутали прашину, стрепели пред салашима од нападања великих овчарских паса – али за мене је то ипак било нешто дивно.” Следи сећање на матуру: осећала се као Наполеон после победе код Лајпцига, професор математике и клерикал честитали су јој духовито да сада или иде у манастир или да се уда, а мама је чекала уплакана и благосиљала је. Отишла је у Беч, на Филозофски факултет, али је волела и концерте, изложбе, позоришта, учешће у усклицима „Живео! југословенском (?) краљу Петру, побожном ћутању на соц. митинзима Виктора Адлера, одушевљењу Кајнцовим гласом док је шапутао Хамлетов монолог...”. Ј. Хлапец-Ђорђевић, *Једно дописивање*, 21–23.

гради тако што преиспитује форму традиционалног брака, а главну јунакињу – као тип нове, модерне, образоване, самосталне и самосвесне жене.

Марија Прохаскова је неизлечива идеалисткиња, поред свих својих слободоумних ставова о жени; ако за њу не важи ниједна од оних граница које су произашле из „конвенционалних лажи“, она ипак никако не може преко граница онога што осећа као своју моралну обавезу. Поводом ове жене намеће се мисао да су за слободу дорасли само они који се њоме неће послужити ни за какво огрешење о другог. Роман *Једно дописивање* обилује искреношћу, надахнућима природом, запажањима о уметности, породици и друштву.⁷⁴

У свом роману Ј. Хлапец Ђорђевић највише пише о осећању спутаности и неприлагођености које су жене, посебно оне образоване, у првој половини XX века осећале и које је чинило да већина њих буде дубоко несрећна: „Изгледа да је за сада једној интелектуално развијеној и свога човечанског достојанства свесној жени врло тешко доћи до душевне равнотеже, а камоли до осећања среће. Спутана обавезама и предрасудама, стиснута у калупе, готове за испијене мученице или нацифране лутке, њихова силна индивидуалност наилази свугде на препреке и неразумевање. Виде Адела Милчиновић, др Ксенија Атанасијевић, др Исидора Секулић...” Десанка Максимовић је ту спутаност описала стиховима: „О, хтела бих да радим...”⁷⁵ Сама јунакиња Марија о томе је написала: „Моја студија о словенским списатељицама не напредује, увек се нађе какав други посао. Један уман човек је казао да жена чини све када доспе по томе њен рад и изгледа. Зато волим када нека стара фрајла почне да говори о светим дужностима материнства и домаћинства и о могућности да се споје са јавном делатношћу. Да, ако њене досадашње социјално-економске дужности дели са мужем, иначе или занемарује све или уништава своје здравље”⁷⁶

Кроз дело се, поред љубавне приче и феминистичких ставова, провлаче и погледи на велики историјски прелом који је, распадом четири царства, међу њима и Хабзбуршке монархије, донела Версајска мировна конференција. Настанак Републике Чехословачке, Краљевине СХС, Краљевине Румуније, Републике Аустрије и Републике Мађарске тешко је упоредити с ранијим, или потоњим, променама на карти Европе. Чеси су се нашли у борби за држање корака с најнапреднијим народима Европе. Зaslуге за то припадају извршним стручњацима на пољу технике и индустрије, музике (Сук, Јанечек, Новак, Мартин, Кричка), драмске уметности (Хилберт, Чапек, Лангер), социјалне лирике (Неуман, Назвал Сајферт, Хора) и др. Израз: „*odrakouštit se*” („ослободити се Аустрије”) као олуја је отргла и уништавала све што је остало од пре, дотле да се оспоравало и оно што је јасно, да би се коњима уместо сена и зоби дала кафа, само да није по старом. То старо су натпатриоте грдиле, али разумни људи упозоравали су и подсећали и на предности Монархије, нпр. на некорумпирану администрацију.⁷⁷

Почетак дописивања некадашњег љубавног пара, после дугог времена у коме су обоје стекли породице и изградили каријере, обилује размишљањем

⁷⁴ *Српски књижевни гласник*, (16. мај 1932), 148–149.

⁷⁵ Ј. Хлапец-Ђорђевић, *Једно дописивање*, 9–10.

⁷⁶ Исто, 118.

⁷⁷ Бранко Ћопић, *Крава с дрвеном ноћом*, Београд 1963.

о смени доба (прелаз XIX у XX век) чији је универзитетски, и још увек царски, Беч био сведок, а можда и узрок. „Ја не знам да ли је која генерација била националније а уједно социјалније расположена него онда ова наша. Донекле имао је за то велике заслуге сам Беч, ма како га овде нарочито сада кудили. Интиман али ненаметљив, он је са утаначеном уметничком традицијом, насмејаном доброћудношћу свога обиватељства и природном лепотом своје околице давао странцу угодан миље и осећај сигурности, обезбедив му уједно слободан, назависан, властитим менталитетом опредељен развитак. Тамо у Бечу ковали смо ми Југославију.”⁷⁸ Као студенткиња, осећала је као благослов привилегију да црпи на извору науке, да у њој гори одушевљење Христових ученика док слуша Јиричека како предаје византијску историју – тихо, неособно, као с километарске даљине, речи као он сам, или остарелог Јагића – сугестивног, импулсивног, који је њена симпатија.

После дела о сећању на студентске дане, следи трактат о аверзији коју главна јунакиња Марија осећа према браку, јер она поседује ширину која јој није дозвољавала да се покорава и осећајност која далеко надмашује потребу за материјалним.⁷⁹ Против брака била је због губљења идентитета, зато што би деца морала да носе не њено него очево презиме, а и због потребе за науком. Време посвећено Питагори, Рилкеу (*An die Duse*), Дебисију, за њу представља висину, а рутину брака јој је – приземна. Каже да би волела избор: љубав и деца – да, брак и домаћинство – не („ово хоћу, ово нећу”). Кроз цело дописивање наглашена је потпуна посвећеност материнству, нарочито у вези с бригом и борбом за здравље ћерке.⁸⁰ Ј. Хлапец Ђорђевић отвара и теме о којима се ретко говорило: сексуалност, неморал, лицемерје.⁸¹

Обе димензије у којима су и ауторка романа и њена јунакиња живе, трећа деценија XX века и Праг, условиле су прихватање новог погледа на живот жене и, чак, ширење видика. Захваљивале су Републици на слободи, ренесанси, времену, оживљавању, остварењу улога. Изласком из Аустроугарске после Првог светског рата, стицањем независности на Версајској мировној конференцији и уређењем републике, Чехословачка се ослобађала свих остатака старог доба и искорачила је испред времена. Учестали су женски конгреси, бављење уметношћу и спортом, углавном пливањем и тенисом. Додуше, Праг је и раније био стетиште збивања. У том граду је 1908. одржан Други конгрес словенских жена, на коме је говорила и представница Краљевине Србије Делфа Иванић. Она је тада описала однос Краљевине Србије и српског друштва према женском полу, настао калемљењем модерног на традиционално, као и одлике Српкиња. Тешко је и међу потоњим радовима о месту, улози и значају жене у друштву пронаћи тако подробну анализу, а још су ређи они текстови који представљају синтезу поређења Српкиње из српског Пијемонта и ван граница Србије, грађанке и сељанке, различитих интелектуалних и социјалних слојева жена, њихових животних доба и свакodneвице, школовања и јавног организовања, укуса, емотивности и морала,

⁷⁸ Исто, 23.

⁷⁹ Исто, 14–15, 18.

⁸⁰ Ј. Хлапец-Ђорђевић, *Једно дописивање*, 31.

⁸¹ Исто, 45.

остварења у материнству.⁸² Следећи „наступ” Српкиња у Прагу била је Изложба одржана 1910. у организацији чешког Женског друштва, чија је председница Зорка Ховорхов одржавала присне контакте са Женским друштвом у Београду, као и друштвима у Аустроугарској, Старој Србији и Македонији.⁸³ Ј. Хлапец Ђорђевић дивила се Чехињи која усклађује своје потребе с кућним обавезама, зарађује и после удаје, нарочито ако је школована; сматрала ју је дивном, пуном здравог хумора. У њеним очима, Чехиње су непоколебљиве, с понешто тривијалне срдачности; не падају у цинизам Рускиња, нити у сентименталност Југословенки, нити у тврду стварност Немица; увек су на тлу реалног живота, али не губе оптимизам и имају развијен животни елан.⁸⁴

Посебно место у *Једном дописивању* заузимају утисак и став о првим годинама Републике Чехословачке и Краљевине СХС. „Непрестано се чује да Чехословаци и Југословени имају ‘исти менталитет’, ‘исту идеологију’, ‘исту историју’, а постоје само паралеле (Карло Четврти и Цар Душан, нпр.), нема ни појединачних националних менталитета, камоли заједничких.”⁸⁵ Ј. Хлапец Ђорђевић излагала је те паралеле кроз дијалог Марије и Отона. По Марији, у тој држави еснафи (студената, правника, лекара, официра, професора) мисле само на себе, не постоји општи интерес. Оптерећују је и затегнути односи између Београда и племенских удружења, како је видела национално оријентисане странке. По њој, Словенци су били једини помирљив елемент. Њима је замерана компромисност, а управо та особина их је одржала упркос недостатку државе и сталној германизацији у оквиру Хабзбуршке монархије (покрет крајем осамдесетих–1991).⁸⁶ Отон је одговарао да се Чеси у погледу Југословена деле на оне који су васпитани у словенској, сентименталној идеологији Чермака и Холечека и виде у Југословенима јуначки, антихабзбуршки народ, који треба славити, и на оне који су неугодно дирнути хучном бубњавом и виде заосталост Југословена на социјалном пољу. Тој десници годи југословенска патријархалност и војничка готовост, у хаосу здравица и усклика о братској љубави, свесловенству, узвраћању верности... Левица их не воли и потцењује као моралан и интелектуалан фактор. Обе стране се држе уздржано, коректно у вези с унутрашњим приликама, јер су свима потребни због географско-политичких прилика. Уметности и науци родољубива реклама више шкоди него што користи, јер помаже стварање медиокритета, а и антипатично је мешање политике са правим вредностима.⁸⁷

Заговорник решавања чешког питања у Аустроугарској, социјалног питања свих народа и, од 1918, први председник Чехословачке Томаш Масарик, један је од најзаслужнијих за то што је подизање људског живота у хуманије

⁸² „Говор г-ђе Делфе Иванићке на Другом конгресу словенских жена, који је одржан у Прагу о. г.”, *Женски свеш* (1908), 10.

⁸³ Поред рукотворина, највећу пажњу изазвао је Јефимијин покров за кнеза Лазара који се чувао у фрушкогорском манастиру Врднику. Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд 2004, 106; И. Спасовић, *Златна вредне*, 30–31.

⁸⁴ Ј. Хлапец-Ђорђевић, *Једно дописивање*, 50.

⁸⁵ Исто, 117.

⁸⁶ Исто, 90.

⁸⁷ Исто, 105.

више облике водило учењу о равноправности жене са мушкарцем.⁸⁸ Ј. Хлапец Ђорђевић замерала је што Југословени увек истичу Масарика као политичара и државника, а не као филозофа и социолога, што је он у првом реду. „Његов циљ је подизање људског живота у хуманије више облике, што неминовно води учењу о равноправности жене са човеком. Говорити о Масарику а не истаћи ову његову карактеристичну црту, значи не познавати га. Једном је у посланству Краљевине СХС у Прагу, пригодном неке прославе, министар др С. из Београда држао предавање о Масарику у коме је врло често пала реч ‘социјална правда’. После предавање рекох му: ‘Уколико ја то могу просудити, изгледа да Ви у Југославији националне проблеме збиља добро решавате, а када ће доћи на ред социјални? Право гласа жена?’ ‘То никада! Ја сам велики противник равноправности жена!’ узвикнуо је индигнирано. ‘Па што онда говорите о Масарику? Славите Краљевића Марка и Душана Силног!’ одговорих му љутито. Слично мисле остали наши државници, наши књижевници, наставници, војсковође, такорећи цели народ од горе до доле. Зар онда наш култ за Масариком није пука бласфемија?’ Уопште, осећала је да су јој земљаци идејно далеки, али да јој недостају када је са странцима, јер су јој блиски срцу.⁸⁹

Ако роман и није аутобиографски, у деловима о материнству, феминизму, Аустроугарској и новим државама насталим на њеном тлу нема сумње да кроз Марију проговара сама ауторка. Поред тога, њен феминистички бунт био је подстакнут осећајем за уврежену неправду према жени, а осећајност њене јунакиње је слична. Наспрам Дучићевих стихова: „Нашто само сузе, нашто боли само?/ И шта да жалиш, моје срце јадно/ Кад је све наше, све што осећамо”,⁹⁰ она поставља Цанкареве из песме *Хиџа Марије Помочнице*: „колико нагомиланог јада”⁹¹ и Жупанчичеве: „Срце, закај дрхтиш?/ Чеса, повеј се бојиш?/ Всега..., всега”.⁹²

Дописивање Пражанке Марије и љубљанског лекара Отона обухвата време од годину и по дана: од 10. новембра 192? до 17. маја 192? године. Ток дописивања има градацију, од подсећања на студентску љубав и исповедања о животу у међувремену и породицама, пословима, мислима, осећајима, преко обновљених осећања, поверавања, страсти, Крањске горе и других сусрета – до откривања тајне, кајања, претње самоубиством. Да ли је оно остварено – не знамо, јер су се писма мимоишла и настао је неспоразум, крај је недоречен, оставља и тугу и наду, могућност излаза, другачијег епилога. Поред историографске, емотивне и феминистичке основе на којима почива, роман је и са књижевног становишта значајан текст међуратног периода.

Године 1935. Ј. Хлапец Ђорђевић објавила је књигу лирских путописа и песама у прози – *Осећања и ојажања*, коју је критика врло високо оценила („њени путописи, по оштрини опсервација и богатству мисли, по снази унутрашњег живота, по суптилности и директности осећања, долазе одмах иза

⁸⁸ Ерик Хобсбаум, *Доба експрема, Историја крајњих 20-ог века 1914–1991*, Београд 2004, 9–10; И. Спасовић, *Четврти сјалеж*, 105.

⁸⁹ Ј. Хлапец-Ђорђевић, *Једно дописивање*, 115–116.

⁹⁰ Исто, 47.

⁹¹ Исто, 76.

⁹² Исто, 87.

путописа Љубомира Ненадовића и Јована Дучића”). „Победа сваке идеје тражи жртве. Желела бих да се остварење феминизма спроведе са што мање жртава и да ви не будете међу њима” (посвета ћеркама на почетку *Студија и есеја из феминизма*).⁹³

За време Другог светског рата Ј. Хлапец Ђорђевић је живела у Прагу, под присмотром и прогоњена. Затим је с ћерком лекарком живела у Усти на Лаби, на северу Чешке. Умрла је 23. октобра 1969.⁹⁴ Није позната судбина њене заоставштине.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

HISTORIOGRAPHICAL, FEMINIST AND LITERARY WORK
OF DR JULIJA HLAPEC ĐORĐEVIĆ
(1882–1969)

by

IVANA SPASOVIĆ, PhD
The Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts,
Belgrade, Serbia

SUMMARY: Julija Julka Hlapec Đorđević (Bečej, 1882 – Usti nad Labem, 1969) was the first woman Doctor of Science in Austria-Hungary and the first Serbian woman to receive this academic degree from a European university. Her dissertation titled *Podvojvoda Jovan Monasterlija* (Vice-voivode Jovan Monasterlija), defended in Vienna in 1906, was published in *Letopis Matice srpske* (Matica Serbian Chronicle) in 1908. She kept a diary between 1914 and 1918 about everyday life in Habsburg capital during World War I. In the period between the two world wars, when she lived with her family in Prague, she wrote scientific papers on the subject of feminism. She wrote a novel *Jedno dopisivanje* (One correspondence) (1932, 2004), and a book of lyrical travelogues and prose poems *Osećanja i opažanja* (Feelings and observations) (1935).

KEYWORDS: Dr Julija Julka Hlapec Đorđević, women's education, vice-voivode Jovan Monasterlija, First World War, feminism

⁹³ Светлана Слпшак, „Једно дописивање: Одговор после седамдесет година”, [у:] *Једно дописивање – фрагменти романа*, Београд 2004, 153–170.

⁹⁴ И. Марић, „Ђорђевић Хлапец, Јулка”, 589–590.

Мср УРОШ С. ШЕШУМ
Београд, Србија

ЧЕТНИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА У СКОПСКОЈ ЦРНОЈ ГОРИ 1903–1908. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: У раду се говори о настанку и развоју Српске четничке организације у Скопској Црној Гори 1903–1908. године. Рад је написан на основу објављене архивске грађе српског и бугарског порекла, српске архивске грађе из Архива Србије, објављених извора и литературе на српском, бугарском и македонском језику.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Стара Србија, Јужна Стара Србија, Османско царство, Српска четничка организација, Скопље, Скопска Црна Гора, Кучевиште, ВМРО, четници, Петко Илић, Коста Миловановић Пећанац

Скопска Црна Гора брдовити је предео који се простира од обронака планине Црне Горе на северу до града Скопља на југу.¹ По схватању локалног становништва, у Скопску Црну Гору почетком 20. века спадало је једанаест села и њихови житељи називани су Црногорцима. У Црну Гору спадала су села: Чучер, Горњане, Бањане, Глуво, Бразда, Мирковце, Кучевиште, Љубанце, Побужје, Бродац и Љуботен.² Црна Гора је у последњим годинама турске власти административно припадала мудирлуку Карадаг, односно Скопској кази Косовског вилајета. Становници готово свих црногорских села сматрали су себе Србима, одржавали српске школе и били верници Васељенске патријаршије.³ Већи део становника Црне Горе није се опредељивао за бугарску егзархистичку цркву, а када су то и чинили, чинили су из побуда

¹ С. Томић, „Скопска Црна Гора”, *Српски етнографски зборник* 6 (1905), 412–413; Ј. Цвијић, *Сабрана дела*, књ. 8, *Основе за географију и геологију Македоније и Сјане Србије*, Београд 1995, 111.

² С. Томић, *Нав. дело*, 413; В. Стојанчевић, „Два пописа насеља и становништва Скопске Црне Горе и Пореча пред крај турске власти”, *Вардарски зборник* 6 (2008), 237.

³ Године 1896. села Бразда са 46 кућа, Љубанце са 75 и Љуботен припадала су егзархијској цркви, док је у Глумом и Мирковцу постојала егзархистичка мањина. Село Љуботен било је већински арбанашко, док је хришћанско становништво чинило девет егзархијских кућа. Између 1897. и 1899. половина домова села Бразда напустило је Егзархију и надале су се декларисали као српски патријаршијски домови. В. Стојанчевић, *Нав. дело*, 237–239; Архив Југославије, фонд Јована Јовановића Пижона, 80, к. 22, 375–377.

које нису биле мотивисане националном свешћу.⁴ У Скопској Црној Гори је пре 1905. у 11 села било 583 патријаршијска дома, 241 егзархијски дом и 86 арбанашких домова.⁵ Црна Гора је представљала својим јасним српским изјашњавањем особеност у Скопској кази, јер је целокупно хришћанско становништво ове области, осим малог броја српских села у Тавору и суседству српских села Тетовске казе, потпадало почетком 20 века под Егзархију⁶ и Бугарску македонско одринску револуционарну организацију (БМОРО).⁷

Пре излагања о настанку и развоју Српске четничке организације у Скопској Црној Гори, нужно је објаснити због чега је становништво овог краја задржало свој српски идентитет у време када су бугарској пропаганди подлегали крајеви много ближи српској граници и како је изоловано и неповезано са осталим српским крајевима јужно од Шар-планине успело да опстане у својој националној посебности.

*

Останак при српском идентитету Црна Гора је делом дуговала друштвено-економским особеностима подручја. Наиме, у Црној Гори није било чифлука, па становници нису биле беговске чивчије и у њиховим селима није било ага и бегова ни њихових кула. Црна Гора припадала је вакуфу скопске џамије, па је становништво дажбине само прикупљало и предавало старацима задужбине, а не агама или царским чиновницима, што је, када се има у виду начин прибирања пореза у оновременој Турској, била значајна повластица.⁸ Захваљујући оваквом правном и друштвено-економском положају, односно изостанку ага и њихових сејмена у селима, становништво је било отпорније и отреситије од својих православних суседа чифчија у Скопској

⁴ Газда Ивко из Побужја био је епитроп, финансијски старатељ Побушког манастира. По турском закону, тапија манастира гласила је на епитропа, односно на верску заједницу којој је припадао. Газда Ивко и његови рођаци, седам кућа, пришли су Егзархији за новац, што је довело до тога да манастир припадне Егзархији. Сељани су, међутим, сменили Ивка као епитропа, али је он остао при Егзархији. Архив Србије, Мид, ППО 1897, ред 55, Ф. 4, М. Ристић, Скопље – Ђ. Симићу, Београд, 11/24. 9. 1897, пп. н. 2899.

⁵ Број кућа које даје Светозар Томић је по свој прилици тачан, будући да је на том простору вршио теренско истраживање проверавајући на лицу места податке које је добијао од мештана. Број патријаршиста у Црној Гори са разликом од једне куће дају и извештаји сеоских учитеља Скопском конзулату 1905. С. Томић, *Нав. дело*, 507–508; *Грађа о српским школама на подручју скопског конзулата 1905. године*, приредио М. Станић, Споменик СХХХVI САНУ, одељење историјских наука, 10, Београд 1997, 41–43, 81–87.

⁶ О становништву Скопске казе, то јест о малом броју Срба патријаршиста у њој ван Скопске Црне Горе почетком века, види: И. Иванић, *Из Црквене историје Срба у Турској у 18. и 19. веку*, Београд – Нови Сад 1902, 133–134 и В. Кјнчов, *Македонија. Етнографија и Статистика*, Софија 1900, 205–211. Кнчов, који иначе негира постојање Срба јужно од Шаре, у случају Скопске Црне Горе прави изузетак. Он наводи да Срби насељавају десетак села у тој области, истичући притом да су пореклом досељеници, а не аутохтоно становништво. В. Кјнчов, *Нав. дело*, 122.

⁷ Унутрашња македонска револуционарна организација је створена под именом Бугарско македонско-одринска македонска организација. Од 1902. носи име Тајна македонско-одринска револуционарна организација (ТМОРО), а тек од 1905. узела је име ВМРО. У овом раду биће називана онако како се у том тренутку званично звала.

⁸ С. Томић, *Нав. дело*, 413, 431, 465; Г. Петров, *Материали по изучавањето на Македонија*, Софија 1896, 530.

кази. Окруженост арбанашким селима са севера, запада и истока наметала је потребу Црногорцима да се сами старају о својој одбрани.⁹ Села су била солидно наоружана. Свака кућа имала је пушку или револвер, што су турске власти допуштале,¹⁰ очигледно зато што нису желеле развој арбанашке анархије у непосредној близини вилајетског центра. Само је наоружаност спасила Црну Гору паљевине и злочина који су обележили живот хришћана у околини 1897, након Виничке афере, и 1903, након Илинданског устанка. Оборужена српска села у Црној Гори низала су се на обронцима планине Карадаг, на малој међусобној удаљености, што им је омогућавало заједничку одбрану у случају напада, а то је одбијало арбанашке нападаче, свикле на беспомоћност и неорганизованост хришћана у Скопској кази.

Јачем заједништву српских села допринело је то што ниједно село није имало потпуно свој забран или своју ливаду, већ су села уместо ограђених сеоских атара испарцелисала суседну слободну земљу тако да су по три села делила један атар, што је по свему последица мале међусобне удаљености.¹¹ Једна ливада или шума биле су заједничка имовина неколико села, па су стога сељаци били упућени на заједништво и слогу у одбрани интереса целе Црне Горе, а не појединих села. Заједничко иступање у питањима свакодневног живота повлачило је и заједништво у одбрани.

Прилична економска независност такође је била значајан фактор. Црна Гора није економски зависила од скопске чаршије која је била готово потпуно у рукама егзархиста и бугарске револуционарне организације. Потребе сељака за занатском и индустријском робом покривали су сеоски дућани,¹² па је метод економског бојкота који је бугарска организација спроводила у осталим крајевима Јужне Старе Србије у циљу бугаризације и наметања Егзархије српским селима у Црној Гори био потпуно бесплодан.

Делимична друштвена привилегованост у односу на остале хришћане у околини и економска самодовољност ипак не објашњавају снагу српске свести. Српску традицију у Црној Гори одржавали су бројни манастири и цркве, задужбине српских владара.¹³ Као светиња се истицао манастир Светог архангела Михаила у Кучевишту и Богородичин манастир у селу Побужју чија је храмовска слава окупљала на сеоски панађур не само Црногорце него и мештане суседних села, иначе вернике Егзархије. Егзархисти се нису обазирали на посланице егзархијског митрополита Синесија¹⁴ које су забрањивале

⁹ Вид. карту у прилогу.

¹⁰ Ђорџе Петров наводи да су Црногорци били врло отресити, наоружани, и да су се осорно и грубо понашали и према патролама турске војске. Петров наводи да је видео како су турској патроли за смештај понудили плевну, а не кућу, а за хлеб и сир тражили надокнаду. Када патрола није на то пристала, била је отерана из Црне Горе. Петров такође наводи да су Црногорци често убијали околне Арбанасе, и то не у одбрани живота и имовине, него у одбрани части. АС, Мид, ППО, 1898, ред 59, М. Ристић, Скопље – В. Ђорђевићу, Београд, 15/28. 1. 1898, пов. бр. 206, пп. но. 239; Г. Петров, *Нав. дело*, 531–532.

¹¹ С. Томић, *Нав. дело*, 429.

¹² *Исшо*, 464.

¹³ О манастирима, црквама и црквињама у Црној Гори вид.: Ј. Хаџи Васиљевић, *Скопље и његова околина, историјска, етнографска и културно политичка излагања*, Београд 1930, 408–464.

¹⁴ Егзархијски митрополит Синесије рођен је у црногорском селу Кучевишту. У време док је носио митру егзархијског скопског митрополита, није било ниједне егзархијске куће у његовом родном селу.

прославу славе као „паганског и скупог обичаја”.¹⁵ Поред очигледних поменика у виду цркава, црквина и манастира, усмена предања углавном су говорила о српском идентитету становништва и подстрекивала га на отпорност спрам егзархизма и бугаризма. Предања су се углавном тичала Косовског боја. Тако је на пример назив села Глува изведен из тога што су после Косовске битке у село ратници дошли глуви.¹⁶

Српске школе биле су значајан бастион и расадник српске свести. У Црној Гори имале су дугу традицију и неке су основане још почетком 19. века.¹⁷ Учитељи су почетком 20. века уживали поштовање сељака као просветни радници и као народне вође, о чему недвосмислено сведочи признање бугарске стране која се жалила да нема на располагању тако меродавних учитеља да импонују српским у Црној Гори.¹⁸

На крају, важно је нагласити да је револуционарна организација ТМОРО-а у Скопској кази, ван самог града Скопља била неразвијена пре 1902, али и касније, све до Хуријета. У кази је било доста турских, торбешких и арбанашких села, мешовитих хришћанско-муслиманских села као и чифлучких кула са мањим сејменским посадама по егзархијским селима. Оружје се са муком пребацивало из Бугарске због удаљености од границе, а ни чете нису често слате. Пролећа 1903. у целој кази постојале су три чете ТМОРО-а. У самом граду је борашила једна ликвидаторска чета, у Каршијаку једна рејонска чета, док је црногорска чета то била само по имену, јер је улазила само у села Љубанце и Мирковце где је било егзархиста. Покушај да се формира стална црногорска чета која би увела целу Црну Гору у организацију ТМОРО-а пропала је у пролеће 1903, јер се чета војводе Вељка Мандарчета распала одмах по оснивању.¹⁹ Слаба, неразвијена и без озбиљног средства притиска, бугарска организација није много угрожавала Црну Гору. За разлику од осталих крајева, овде је бугарски терор у виду атентата и паљевина био непознат пре 1907. године.

ЧЕТНИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА СКОПСКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Српска четничка акција отпочела је након слома Илинданског устанка 1903. као одговор Срба из Старе Србије и одређених кругова Краљевине Србије на терор бугарских чета ТМОРО-а и арбанашких качака. У Врању и Београду основани су Главни, односно Извршни одбор Српске четничке орга-

¹⁵ Новинар Пера Тодоровић путовао је по налогу председника владе Владана Ђорђевића по Старој Србији са задатком да извиди стварно стање српске просвете. Тодоровић, који иначе ретко кад себи дозвољава усклике, говори са одушевљењем о српским осећањима на сабору коме је присуствовао у Побужју о Малој Госпојини 1897. П. Тодоровић, *Српска сивар у Сјарој Србији, Успомене на краља Милана*, приредила Ј. Перовић, Београд 1997, 32.

¹⁶ С. Томић, *Нав. дело*, 437.

¹⁷ Српска школа у селу Бањанима постојала је од 1820, док су школе у Кучевишту и Булчану биле отворене од 1831. односно 1851. *Грађа о српским школама на подручју скопског конзулата 1905. године*, 83–86.

¹⁸ *Движението отсамъ Вардара и борбата съ върховиститѣ по спомени на Яне Сандански, Черньо Пѣевъ, Сава Михайловъ, Хр. Куслевъ, Ив. Анастасовъ Гърчето, Пейѣръ Хр. Юруковъ и Никола Пушкировъ, Материяли за историята на македонското освободително движение*, книга VII, съобщава Л. Милетичъ, София 1927, 183.

¹⁹ *Истѣо*, 183–186.

низације која је себи за циљ ставила стварање оружаних чета које би имале да бране од Бугара и Арбанаса угрожени српски живаљ у Старој Србији. Српски комитет је у почетку одржавао везе са Борисом Сарафовим и са његовом аутономашком фракцијом у оквиру ТМОРО-а са намером да помоћу мреже ове организације пребаци чете у Стару Србију. Крајем 1904. преговори се прекидају и српска организација, коју од 1905. води Министарство иностраних дела, отпочиње беспощедну борбу са бугарским четама. Српска четничка организација имала је два горска штаба, и два вилајетска одбора у Скопљу и Битољу. Они су координисали рад штабова. Штаб за Источно Повардарје била је планина Козјак, а за Западно Повардарје Пореч. Локација штабова последица је тога што су чворишта сукоба српских и бугарских чета биле Велешка и Кичевска каза у Западном, а Кумановска и Кривопаланачка каза у Источном Повардарју.

Главни циљ српских чета био је да преко Тавора и дела Скопске казе споје два рејона на Вардару и тако пресеку мреже и канале организације ТМОРО-а са Бугарском, што би довело до доминације српских чета у целој Старој Србији, а са тим и до доминације српског политичког утицаја код тамошњег становништва. Борбе су трајале све до Младотурске револуције јула 1908. када се по доношењу Устава у Турској прекида четнички рад.²⁰

За сво време трајања четничке акције Црна Гора је остала ван главног фронта српско-бугарских оружаних сукоба, али је заузимала посебан положај у општој стратегији Српске четничке организације. Са гледишта борби, њен положај је у великој мери био периферан, али је на организационом пољу она представљала најсветлији пример успеха организовања наоружаног народа у самоодбрани од чета. Специфичност Црне Горе у погледу организације посматраће се у овом раду без дубљег залажења у историјат саме четничке акције.

*

Илиндански устанак из августа 1903. није се проширио на Скопску казу, па су напади војске и арбанашких башибозучких чета на хришћане у овом крају били релативно ретки и нису се завршавали паљевином села као у пределима захваћеним устанком.²¹ За разлику од Битољског вилајета где је

²⁰ О Српској четничкој акцији вид.: Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја 18. века до ослобођења*, Београд 1990; В. Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*, Београд 2005; Б. Вучетић, „Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку 20. века”, *Историјски часопис*, књ. 53 (2006), 359–374; Б. Вучетић, *Бојдан Раденковић*, рукопис магистарског рада, Одељење за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду 2006; У. Шешум, *Српска четничка организација 1905–1908*, необјављени мастер рад, Одељење за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду 2011.

²¹ Илави, муслиманска резерва, премлатили су августа 1903. учитеља Јована Николића из Чучера и још два његова суседа и нападали сеоске жене. У Побужју је пребијен један сељак, док су из манастира у селу Мирковцу упљачкали 15 турских лира. Ови инциденти нису представљали систематски терор са каквим су се сусретали хришћани у осталим деловима Битољског и Косовског вилајета. *Зулуи аџа и беџова у Косовском вилајету (1878–1913)*, приредио Б. Перуничкић, Београд 1989, 359; *Освободителната борба на българиите в Македонија и Одринско 1902–1904. Дипломатически документи*, Софија 1978, бр. 196; *Извештаи од 1903–1904. година на австриските претставници во Македонија*, приредио Д. Зографски, Скопје 1955, 108.

ТМРО убрзо по неуспелом Устанку наставио терор над Србима, кривећи их за пораз, у Косовском вилајету српско-бугарски односи су остали сношљиви све до јесени 1904. због преговора српске организације и разних фракција ТМРО-а о заједничком револуционарном раду.²² Бугарска организација, слаба у Кумановској и Скопској кази,²³ куповала је време преговорима, што је чинила и српска страна. Примирје које је важило током преговора у Косовском вилајету прекинуто је покољем Срба у кратовском и кумановском крају крајем лета и током јесени 1904.²⁴ Иако обострано неискрени, преговори о заједничком раду су дали времена српској страни да се учврсти у крајевима у којима је постојао већи број српских патријаршијских села. У кумановском крају²⁵ и у Скопској Црној Гори током трајања преговора створене су две српске чете трудом просветних представника Србије и самог становништва.

Црногорску чету организовао је прилично већошопски прота Стева Димитријевић јула 1904. Уз помоћ Главног одбора у Београду основао је фонд за обнову српских манастира у Црној Гори. Мајстори који су оправљали манастире и уједно били српска потајна чета, били су Срби Призренци обучени као Арбанаси и наоружани мартинкама, па нису изазивали подозрење ни турских власти ни околних Арбанаса. Чету је чинило четири четника-зида-ра на челу са Спасом Тановићем из Велике Хоче. Чета је захваљујући знању арбанашког језика и ношње одлазила јавно у гњилански крај, одакле је под маском Арбанаса кријумчара оружјем шверцовала пушке мартинке у Скопску Црну Гору. Војвода Спаса је прерушен у Арбанаса шверцера пролазио кроз арбанашка села од Призрена до Скопске Црне Горе, клањао у џамијама и хвалио се зарадом. Скопска Црна Гора добила је тако поред чете и шансу да сама организује сеоске страже. Лукаво прескочивши најопаснијег противника, чета је ненадано пропала убиством војводе Спасе, којег су из до сада непознатог разлога ликовидирали припадници српске организације. Спасиним убиством престала је да постоји и чета.²⁶ Последица деловања проте и

²² Преговоре су водили српски посланик у Софији Светислав Симић, представници Скопског одбора, Рафаиловић у Врању и школски управитељи и учитељи у Велесу. *Србската вџорџжена пропаганда*, 47–70; С. Краков, *Пламен чейинишћива*, Београд 1930, 98–100, 127–131; В. Јовановић, „Светислав Симић и македонски комитети”, *Вардарски зборник* 1 (1999), 58–62; С. Краков, *Нав. дело*, 142–149; В. Јовановић, *Нав. дело* 62; С. Аврамов, *Револуционни борби вџ Азотџ (Велешко) и Порџчието*, Софија 1929, 44–45; А. Мартулков, *Моето учество во револуционарните борби на Македонија*, Скопје 1954, 81, 83–84.

²³ О мукама бугарске организације 1903–1904. у скопском и кумановском рејону податке су оставили бугарски кумановски војвода Крста Лазаров Коњушки и револуционарни делатник ТМРО-а Андрија Мартулков. А. Мартулков, *Моето учество во револуционарните борби на Македонија*, Скопје 1954, 78–79; К. Лазаров, *Револуционата дейност в Кумановско*, http://www.kroraina.com/knigi/rami/k_lazarov_spomeni.html

²⁴ О покољу који је над Србима извршио војвода ТМОРО-а Јордан Спасев видети извештај Стевана Симића, *Документи о сџољној џолишћи Краљевине Србије 1903–1914, Организација Срџска одбрана 1903–1905*, књ. 2, *Додаџак 1* (даље: *Додаџак 1*), приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008, Прилог 1, 238–243.

²⁵ Чету у кумановском крају основао је Павле Младеновић из села Јачинца, Ј. М. Јовановић, *Нав. дело*, 58.

²⁶ С. Краков, *Нав. дело*, 150–153, 170; Ј. М. Поповић, *Неимари Јуџославије*, Београд 1934, 403; *Документи о сџољној џолишћи Краљевине Србије 1903–1914. I, свеска 2*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Антић, Београд 2006, бр. 625; М. Станић, „Михаило Г. Ристић: Свештеници са којима сам радио”, *Вардарски зборник* 1 (1999), 93–98; Д. Стојадиновић, „Око Прилепа и Велеса”, *Дело, листџ за науку, књижевностџ и друшћивени живоџи*, бр. 49 (1908), 54.

војводе било је солидно снабдевање Скопске Црне Горе оружјем. Само у новембру 1904. у црногорска села стигло је 80 пушака система Хенри&Мартин са по 100 метака.²⁷ Популарне мартинке су додуше у то време већ биле застареле, али су зато биле уобичајено качачко оружје у Турској и њихово поседовање није могло да изазове позорност власти. Реплике ових пушака прављене су у Тетову, Ђаковици и Призрену и биле су део обавезног асортимана шверцера оружјем, па откривање ових пушака од стране власти није могло значајно да компромитује становништво. Треба имати на уму да су сељаци, који су и пре ових пошиљки били наоружани, са овим додатком били потпуно сигурни. О доброј опремљености Црне Горе оружјем сведочи податак да је ова област од 7-8 организованих села крајем 1908. располагала са око 400 пушака, док је цела Кумановска каза са преко 40 села имала свега 300 дугих цеви.²⁸

Као резултат преговора са ТМОРО-ом, убрзо по пропасти Спасине чете, у Црну Гору је стигла чета војводе Вељка Мандарчета. Још пре јула 1904. Светислав Симић се споразумео са Борисом Сарафовим о „заједничком раду свих народности за аутономију Македоније”. Свака народност је требало да има своје чете, а Срби би ту сарадњу плаћали финансирањем Сарафовљеве фракције. Српска страна је на самом почетку своју искреност имала да докаже уплатом Сарафову 40.000 динара, док је друга страна своју добру вољу и спремност на сарадњу осведочила провођењем четири српске чете у Дримкол, Пореч и Скопску Црну Гору. Чете су по споразуму на терену имале да делују заједнички, али свака у селима насељеним Србима, односно бугарашима, и око тих села, тј. чете ТМОРО-а са егзархистима, а српске чете са српским сељацима патријаршистима.²⁹

Јула 1904. четири српске чете су заиста спроведене каналима ТМОРО-а. У Дримкол је са четом стигао војвода Ђорђе Цветковић, у Пореч Глигор Соколовић, а у Скопску Црну Гору Вељко Мандарчев. Мандарчев није био лукав као Глигор, нити обезбеђен као Цветковић. У Црној Гори је проповедао заједнички рад Срба и Бугара на ослобођењу Македоније. Равнодушан према сукобу Срба и егзархиста, а пошто је сарадња на вишем нивоу након прве исплате обустављена, убрзо је остао напуштен од обе стране. Већ у јесен 1904. његову чету је преваром разоружао и уништио бугарски војвода Боби Стоичев, који није много марио за српско-бугарску сарадњу и македонизам. У литератури је прихваћено да је Мандарчев/Мандарчевић перфидно повео чету из Србије са намером да је разоружа и уништи.³⁰ Међутим, његов састанак са српским скопским конзулом Михаилом Ристићем 19. 9. 1904.³¹ и чување овог састанка у тајности након одласка у Софију сведочи у прилог прве верзије, коју иначе даје сам конзул.³² Истоветну верзију догађаја са четом Мандарчева коју даје Ристић преноси и аустријски конзул у Скопљу Богумил

²⁷ Додаџак 1, бр. 61, 86.

²⁸ *Документи о савојној волицији Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 3, Додаџак, *Организација српска одбрана 1908*, године, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2011, прилог 3.

²⁹ В. Јовановић, *Нав. дело*, 61–63; Додаџак 1, бр. 23.

³⁰ В. Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешког, књижа прва*, Београд 1996, 30, 38, 41; С. Краков, *Нав. дело*, 142–149.

³¹ Сви датуми у раду дати су по новом календару.

³² *Документи о савојној волицији Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 1, св. 2, приредио А. Раденић, Београд 1998, бр. 625.

Пара. Остављен од чете, напуштен од ТМОРО-а, а оптужен као издајник од Срба, њему се у очајању обратио сам несрећни војвода Вељко изложивши историјат своје чете са молбом да му аустроугарски дипломата изради амнестију код турских власти.³³ Изгледа да је Пара остао глув на његову молбу, јер је на крају Мандарчев некако успео да се помири са бугарском организацијом, па је фебруара 1905. присуствовао локалном конгресу ВМРО-а у Скопљу. Након овог састанка Турци су га ухапсили у самом граду.³⁴

Без обзира на то што Мандарчев није био одговоран за пропаст чете,³⁵ Црна Гора је опет остала незаштићена, али срећом по српско становништво, ТМОРО није имао снаге да је запоседне. Чете ТМОРО-а су биле мале, а његове војводе несигурне у успех напада на српска села, па су само повремено чиниле излете у црногорска села у којима је било егзархиста. Српски дипломатски представници зато су почетком 1905. могли да закључе да су наоружавање и организација које је у Црној Гори спровео војвода Спаса Тановић почетком 1904. спасили српска села од бугаризације и насртаја ТМОРО-а током јесени 1904. и зиме 1904/1905.³⁶

Српска организација радила је прилично неуко на организовању нове чете за Скопску Црну Гору након распада Мандарчевљеве чете. Новоопредељени војвода Владимир Ковачевић послат је почетком децембра 1904. да као подофицир извиди ситуацију, састави уколико је могуће чету од локалног становништва и изведе организацију на бољим основама. Након што је десет дана провео у Црној Гори, Ковачевић се вратио у Врање тражећи три четника и новац ради повратка на терен.³⁷ По његовом саопштењу надлежнима, становништво није било способно за мобилисање у четнике и тражило је новац за било какву услугу. Једини резултат његовог бављења било је преношење нових 40 мартинки и погибија четника Тодора Конкарана приликом преноса.³⁸ У Ковачевићев исказ треба сумњати пошто је он оптуживан за пропаст две чете које је касније водио, 1905. на Табановцу и 1906. код Берова. Учешће и погибија Алексе Шеговића из Бањана у борби на Вуксану у чети Косте Миловановића Пећанца неколико месеци касније негира његову тврдњу о равнодушности и материјализму становништва. Отац погинулог Шеговића је чак Пећанцу понудио и другог сина у чету, што свакако не одликова материјализам локалног становништва.³⁹ Ковачевић, несудбени војвода црногорске чете, убрзо се разболео па је чету од шест четника у Црну Гору уместо њега повео Пећанац последњег дана 1904. године.⁴⁰

³³ *Извештаји од 1903–1904*, 247–248.

³⁴ *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије*, књ. 1, св. 3/1, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2015, бр. 166.

³⁵ Занимљиво је да у фељтону анонимног аутора о Кости Пећанцу који је новембра 1906. излазио у *Малом журналу* Мандарчев није приказан као издајник, већ као жртва преваре ТМОРО-а, за разлику од познијих чланака и текстова о четничкој акцији. *Мали журнал*, бр. 313, 12. 11. 1906.

³⁶ *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије*, књ. 1, св. 3/1, бр. 105.

³⁷ *Додашак 1*, бр. 76, 88

³⁸ *Додашак 1*, бр. 200; *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914, Организација Српска одбрана 1906, године*, књ. 2, *Додашак 2*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006 (даље: *Додашак 2*), бр. 9, 13.

³⁹ К. Пећанац, *Четничка акција*, Београд 1933, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2015, 24–25.

⁴⁰ *Додашак 1*, бр. 105.

Пећанац је по доласку организовао села Булчане, Побужје, Бродац, Бањане, Чучер и Горњане без икаквих сукоба.⁴¹ Међутим, у селу Мирковцу, чија је половина становништва припадала Егзархији, јануара 1905. новог војводу је сачекала прва препрека. Бугарски комита Јордан Георгијев Софијанче са 5-6 четника налазио се у том селу, и из њега је слао писма српским селима тражећи да се укључе у организацију ТМОРО-а. Мора се нагласити да Јордана Организација није поставила за војводу, већ је деловао по налогу војводе Стоичева, али и контактирајући са бугарским дипломатским представницима у Скопљу.⁴² Након четничког надмудривања између њега и Пећанца, уговарања састанака, постављања заседа и међусобних заклетви, игру је добио Пећанац који је Јорданову чету потпуно разбио, а војводу заробио и са оружјем о врату провео кроз села, пустивши га на слободу када му је обећао да се неће вратити.⁴³ Седмочлана Пећанчева чета имала је предност над Јордановом, јер је Пећанац на располагању увек имао четнике сеоских чета од 50 наоружаних сељака,⁴⁴ што још једном оповргава тврдње Владимира Ковачевића да је терен напустио због незаинтересованости локалних Срба.

Јордан Софијанче није добро поднео понижење па се у пролеће вратио заједно са четама Бобија Стоичева и Васиља Ацалараца. Пећанац је изненадио супарнике и након краће борбе им нанео озбиљне губитке. Ацаларац и Стоичев су се повукли у своје рејоне, а Јордана су стрељали сопствени четници као кривца за погибију.⁴⁵ Српска организација у Црној Гори тиме је потпуно елиминисала чете ТМОРО-а у Скопској Црној Гори.

Борба на Челопеку крајем априла 1905. одлучила је судбину и Пећанчеве чете. Српске чете Доксима Михаиловића, Војислава Танкосића, Саватија Милошевића, Лазара Кујунџића и Борка Паштровића кренуле су ка Поречу у пролеће 1905. Део њих требало је да пређе каналом преко Скопске Црне Горе и села Пусте Брезнице ка Поречу, а Пећанац је имао задужење да их спроведе. У том циљу са храном за чете и путовођама пребацио се до села Матејче на граници Скопске и Кумановске казе. Не знајући за победу српских чета на Челопеку и њихово повлачење у Србију, Пећанац се 1. маја 1905. нашао код манастира Матејча, на вису Вуксан, опкољен од турских војних посада које су се након челопечке борбе нагомилале. Да невоља буде већа, манастир је био окружен арбанашким селима која су на звук пушака послала борце у помоћ турској војсци. Пећанац је издржао борбу изгубивши поред поменутог Шеговића још три четника: Јована Ђорђевића из Гораждевца, Петра Сиринићана из Сиринића и Трајка Зафировића из Скопља. Поред четворице погинулих, у борби је рањено девет четника.⁴⁶ Званична турска статистика

⁴¹ С. Краков, *Нав. дело*, 203.

⁴² По другој верзији четника Јордана оставили су у Скопској Црној Гори са 26 четника војводе Васил Ацаларац и Боби Стоичев. Дакле, он свакако није био војвода него четовођа. *Грџката и срѣбската пропаганди в Македония, (краят на XIX – началото на XX век)*, приредили В. Георгијев и С. Трифунов, София 1995, 347; *Мали журнал*, бр. 313, 12. 11. 1906.

⁴³ С. Краков, *Нав. дело*, 203–207; *Документи о сѣлној ђилијици Краљевине Србије, књ. I, св. 3/1*, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2015, бр. 166; *Мали журнал* бр. 312–315, 12–15. 11. 1906.

⁴⁴ *Документи о сѣлној ђилијици Краљевине Србије, књ. I, св. 3/1*, бр. 166.

⁴⁵ С. Краков, *Нав. дело*, 257–259; *Мали журнал*, бр. 316, 16. 11. 1906.

⁴⁶ С. Краков, *Нав. дело*, 271; К. Пећанац, *Нав. дело*, 9–10, 24–25; *Мали журнал*, бр. 317, 17. 11. 1906.

о борбама са комитама оценила је да је ова чета имала седам бораца, закључујући да је у сукобу рањено њих четворица. Свакако, Турци су потценили бројност чете, а погинуле који су извучени сматрали су за рањене.⁴⁷ Турске јединице по истој статистици нису имале губитака, али је по српским подацима у борби пало око 30 Арбанаса.⁴⁸ Војска је по свој прилици пустила локалне Арбанасе да јуришају са намером да чету докусури када остане без муниције. Дакле, да уништи чету без излагања ризику.

Сукоб са четама ТМОРО-а код Мирковца као и борба на Вуксану показују колико је Владимир Ковачевић био неискрен, а његов извештај нетачан. Пећанац је довео чету од 6 четника, а на Вуксану је најмање било 14 четника заједно са војводом. Овакво значајно попуњавање последица је доброг одзива становништва, будући да чете нису могле бити попуњене с друге стране. Уз то, треба имати у виду да је поред мобилисаних активних четника Пећанац на располагању имао и сеоске чете.

Пећанац је након борбе на Вуксану и значајних губитака морао да се повуче са терена, што је и учинио пре 12. јуна исте године, када се налазио у Врању,⁴⁹ па је Црна Гора опет остала без чете. Већ у августу 1905. у Врању је припремана нова чета да се под командом Пећанца врати на терен, али је ситуација на самом терену омела овај план.⁵⁰ Наиме, две чете ТМОРО-а осетиле су изостанак српске чете и из Мирковаца наизменично тражиле од српских села прелазак на Егзархију и претиле сељацима. Турска војска је осетила чете и код Мирковца се развила борба. Комите су разбијене и том приликом је у селу изгорело девет кућа, четири српске и пет егзархијских, а приликом борби је погинула и једна жена.⁵¹ Као резултат борбе, потере су се појачале, што је отклонило опасност од ТМОРО-а, али и одложило слање Пећанчеве чете.⁵²

Потреба за новом четом, међутим, није изостала, па је Извршни одбор из Врања тражио од Главног одбора средином новембра осмочлану чету за Црну Гору.⁵³ Чета није послата ни у новембру, будући да је унутар српске организације дошло до реструктурирања. Тек јануара 1906. формирана је у Врању за Скопску Црну Гору осмочлана чета под командом војводе Емилија Милутиновића.⁵⁴ Милутиновић је добио задатак да се преко Кумановске казе, од села Четирца ноћу пребаци до Булчана, кришом покрај арбанашких

⁴⁷ *Турски документи за оружените борби во Македонија 1903–1908*, приредили А. Трајковски и М. Пандевска, Скопје 2007, 188.

⁴⁸ *Додаџак 1*, бр. 204.

⁴⁹ *Исјео*, бр. 243.

⁵⁰ *Исјео*, бр. 314.

⁵¹ *Додаџак 1*, бр. 318; *Зулуми аџа и беџова у Косовском вилајету (1878–1913)*, приредио, Б. Перунички, Београд 1989, 363; *Турски документи за оружените борби во Македонија 1903–1908*, приредили А. Трајковски и М. Пандевска, Скопје 2007, 310–311.

⁵² *Додаџак 1*, бр. 321.

⁵³ *Исјео*, бр. 395.

⁵⁴ По чету су у Врање дошла два сељака, Ђорђе и Блажа из Булчана, тражећи од Одбора две брзометне пушке. Њих двојица су свакако били часници сеоске организације, војводе, десетари, председници сеоских одбора или курири, будући да су брзометке биле оружје искључиво активних, а не сеоских чета. Могуће да је сељак Ђорђе заправо Ђорђе Ицковић Гија, који се јавља 1908. као курир овог села. *Додаџак 2*, бр. 9, 13.

села. Иако добро осмишљен, план пута је на крају пропао, Милутиновићеву чету је заједно са четом Василија Трбића открила турска војска почетком фебруара код села Никуљана, па су се две војводе након борбе морале повући назад у Србију са десеткованим четама.⁵⁵

Нове потере и реконструисање Српске четничке организације опет су оставили Црну Гору без четника. Покушаји формирања и слања нове чете трајали су три месеца, од августа до краја новембра 1906. Тек су узнемирујући, мало и претерани, извештаји скопског конзулата председнику владе Николи Пашићу с почетка новембра о стању у Старој Србији, са тврђењем да Црна Гора клизи ка укључивању у организацију ВМРО-а и преписима претећих писма Васиља Аџаларца селима,⁵⁶ након дужег времена натерали српску организацију на већу ажурност. Тек крајем новембра у Црну Гору је стигла чета под новим војводом Петком Илићем.⁵⁷ Илић је иначе био једини преживели четник из чете Вељка Мандарчева,⁵⁸ и још пре годину дана се нудио за рад у области у којој је већ четовао,⁵⁹ али је првенство дато Ковачевићу, Пећанцу и Милутиновићу.

Лоша срећа наставила је да прати црногорску чету. Петко је по снегу и зими стигао до Булчана, али је тежак пут спроведен почетком децембра тројицу од петорице његових четника потпуно онеспособио. Војвода је био приморан да остане скривен и за српске сељаке, не желећи да компромитује Организацију која шаље трочлану чету. Убрзо су му железницом са лажним документима упућена још три четника, док су три болесна враћена у Србију.⁶⁰

Након свих невоља Петко је почео да ради на реорганизовању мреже сеоске четничке организације у Скопској Црној Гори. До краја јануара 1907. увео је у организацију села Бањане, Горњане, Чучер, Глуво, Кучевиште, Побужје и Бродац. Бугарска дипломатија је издејствовала довођење турских гарнизона у мешовита српско-егзархијска села Мирковце и Булчане, па је организација ових села остављена за касније.⁶¹

Месец дана након организационог рада војвода Петко, иако не с намером, изазвао је бес Арнаута из околине. Последњих дана марта, његова чета је данила у Побушком манастиру када ју је након издаје извесног сељака из села Бродац опколила турска војска. Неволњост војске да јуриша и опрез страже омогућили су војводи и четницима да се повуку до Кучевишког потока. На сакривену чету су тада случајно налетела три наоружана Арбанаса. Петко је морао да их што пре ућутка да још блиска војна потеря не би била привучена њиховим нападом на чету и неминовним пуцњима. Двојица од

⁵⁵ В. Трбић, *Нав. дело*, 72–74; *Додаџак* 2, бр. 19, 22.

⁵⁶ *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, св. 2/1, приредили Ж. Анић и Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2006, бр. 307; *Додаџак* 2, бр. 158, 167, 178, 191, 206, 209, 213.

⁵⁷ *Додаџак* 2, бр. 221

⁵⁸ С. Краков, *Нав. дело*, 231–234; В. Трбић, *Нав. дело*, 41.

⁵⁹ *Додаџак* 1, бр. 105.

⁶⁰ *Додаџак* 2, бр. 227, 231, 328, 243. Нове допуне и смене четника наставиле су се и у фебруару. Већ крајем фебруара Петко је спао на два четника, али су му до краја марта послати четници па је под својом командом имао обично пет четника. *Додаџак* 3, бр. 60, 69, 83.

⁶¹ *Додаџак* 3, бр. 4.

тројице били су из околине Гњилана па их нико не би ни тражио, али је трећи био бивши пољак села Побужја и мухтар-кмет села Танушевца.⁶² Лешеви су спаљени и закопани, али су Арбанаси из оближњег села Блаца већ сутрадан сазнали за убиство и напали село Бродац намеравајући да га запале. Село је, међутим, било четнички организовано, имало је страже, сеоску чету, војводу, десетаре и курире, па је покушај паљевине пропао и Арбанаси су морали да се повуку и да се надаље владају много опрезније него ранијих година.⁶³

Петкова организаторска способност била је узрок овог ланца догађаја. Издајник из села Бродац осуђен је на сеоском четничком суду који је Петко установио, па је из освете издао чету. Да је организација функционисала, сведочи поменута пресуда као знак да је суд постојао, као и успешна одбрана села следећег дана. Сеоска милиција, уз малу активну чету, показала се способном да пркоси до тада јако незгодним суседима Арбанасима. Након што је Црна Гора још темељније наоружана⁶⁴ и након одбијања још неколико арбанашких напада, Арбанаси су морали да се приклоне сили. Представници арбанашких села и бегови из околине позвали су крајем маја 1907. представнике црногорских села на пребијање крви и умир.⁶⁵ Мир између српских црногорских и арбанашких села је склопљен, па су напади потоњих на појединце и села коначно престали.⁶⁶ Снага српске организације штитила је српска села у Црној Гори од Арбанаса, па је оштрица њихових напада убрзо склизнула на егзархијска црногорска села, која су остала ван српске организације. Само током јесени 1904. и пролећа 1905. Арбанаси из Љуботена убили су девет мештана егзархијског села Љубанце, који на нападе нису могли да одговоре силом, јер су због одбијања да као Срби приступе осталима лишени заштите других црногорских села. Чета ВМРО-а која је дошла у Љубанце почетком 1906, вероватно да заштити сељаке и казни Арбанасе, како би се избегао прилазак села Српској четничкој организацији, због издаје једног четника морала је да напусти терен, а њен боравак сељацима је донео само долазак турске војске у село, насиља војске и жандара и хапшење чак 64 хришћана из Љубанца и околине.⁶⁷

Петков организациони рад, након решавања арбанашког проблема, прекинуо је примирје и са околним егзархистима. Арбанашки рецепт примењиван је и на сабраћу у бугарској организацији. Комите ВМРО-а отеле су у августу 1907. Трифуна Ристића из Булчана тражећи да патријаршијски део села пређе на Егзархију, у супротном таоцу је претила смрт. Петко је одго-

⁶² Додаџак 3, бр. 104; *Документи о сјољној ђолијици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, св. 3/1, бр. 301.

⁶³ Додаџак 3, бр. 104;

⁶⁴ Додаџак 3, бр. 169, 178.

⁶⁵ *Документи о сјољној ђолијици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, св. 3/2, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2015, бр. 572.

⁶⁶ Само 1905. Арнаути су отели 13 волова из Бротца, 9 коња из Кучевишта, запалили 4 куће у Бродцу и убили једног тамошњег сељака. *Документи о сјољној ђолијици Краљевине Србије 1903–1912, 1906, 1*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006, прилог А. Петков чин са Арбанасима када се ово има у виду није донео погубне последице, како се очекивало, већ је, насупротив, након отпора натерао Арбанасе на кроткост.

⁶⁷ С. Райчевски, *Гоненията на българите в Македония и Одринско 1904–1906*, София 2011, 466–467, 524.

ворио отмицом два сељака егзархиста из Љубанца, са претњом да ће смрт Трифуна повући и смрт два таоца. Нажалост, и пре отмице Трифун је био убијен, па је Петко након сазнања о томе извршио освету. Следећег месеца, Петкова организаторска способност донела је нов сукоб. Извесни Неша Вучинић из Кучевишта убио је у свађи свог суседа, након чега је страхујући од смртне казне, коју је за то дело прописивао четнички суд, одбегао у чету војводе ВМРО-а Васила Апаларца у околину Скопља. Крајем септембра, Вучинић је повео 40 активних четника ВМРО-а и милицију из села Љубанца и напао сељаке из Бротца у планини. Ненаоружани и изненађени, Бротчани су заробљени до једног, и свих осам је одведено ка Љубанцу и измасакрирано. Месец дана касније у Црној Гори су убијена осморица егзархиста из скопског предграђа Чаиле, али остаје неизвесно да ли су били жртве одмазде за Бротчане или их је убио неко други да би распламсао сукоб. Петко и чета у то време нису били у Црној Гори, а српски дипломатски представници нису знали ништа о починиоцу.⁶⁸ Истоветан број жртава из Бротца и Чаила указује на српску освету, али чињеница да нису убијени непосредни суседи егзархисти опет даје разлога за сумњу.

У сваком случају, ма ко да је убио егзархисте из Чаила, непријатељима српског покрета у околини, макар и да сами Срби нису то учинили, дато је до знања да насиље повлачи насиље и да је освета извесна након сваког напада.

Српска четничка организација званичног имена Српска одбрана, изграђена је у Скопској Црној Гори између 1904. и 1908. на основи идеје о оспособљавању становништва за самоодбрану. Творац праве, чврсте међусеоске организације био је војвода Петко Илић. Он је искористио постојећу солидарност села и борбени дух које су изградили Тановић и Пећанац да створи четнички организовану област, тако функционалну да су јој могле позавидети све друге области у српској сеоској четничкој организацији. Српска организација, па самим тим и она коју је увео Петко, заснивала се на организационом искуству ВМРО-а. Свако село имало је сеоски четнички одбор са председником, секретаром и благајником. Сеоски одбор био је истовремено и сеоски суд, који је прописивао смртне, телесне и новчане казне. Новчане казне ишле су у сеоску касу из које су плаћани ситнији трошкови организације. Свако село имало је тајну сеоску чету, десетаре, заповеднике сеоских четника у махали и сеоског војводу. Села су имала и нарочито одређене курире који су одржавали комуникацију између насеља. Чланови четничке организације били су сви одрасли мушки и женски становници организованог насеља и њихова главна дужност били су стражарење и заштита села, као и извршавање наредби невезаних за њихову област.⁶⁹

Занимљива је велика укљученост жена у четничку организацију у Скопској Црној Гори. Село Кучевиште имало је тако за војводу сељанку Марију

⁶⁸ *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, св. 4/1, приредили Ж. Анић и Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2004, бр. 172, 237, 343; *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, св. 4/2, приредили Ж. Анић и Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2004, бр. 403, 441, 475.

⁶⁹ О сеоској организацији види: У. Шешум, „Српска четничка организација у Старој Србији 1903–1908. Теренска организација”, *Српске студије* 2 (2011), 232–258.

Богићевић, а жене из Бањана, Кучевишта и околних села преносиле су оружје поред опасног суседства арбанашких насеља.⁷⁰

Због превођења чета и преноса оружја поред арбанашких села, курирска служба узимана је толико озбиљно да је војвода села Бањана Пеша Коларевић истовремено био и курир.⁷¹ Посао који су у другим областима обично радили дечаци, овде је вршио највиши сеоски часник после председника.

Организација је након смиривања Арбанаса и ВМРО-а била толико снажна и уиграна да се чета на неколико месеци повукла у Србију, иако је у близини деловао Васил Ацаларац, без бојазни да он и ико други могу угрозити српска села. Тако је бар са разлогом размишљао Скопски одбор.⁷² Након повратка чете, почетком 1908. егзархисти су од турских власти захтевали потере за Петком, али је организација била толико разрађена да су четници слободно ишли по селима прерушени у сељаке, док је војска претресала куће.⁷³

Скопска Црна Гора дочекала је Хуријет и престанак четничке акције потпуно осигурана, иако је била окружена арбанашким и егзархијским селима и у близини вилајетског центра и упоришта егзархизма и бугарштине у Скопљу.

ЗАКЉУЧАК

Српска четничка организација у Скопској Црној Гори наишла је на плодно тле. Брзо и функционално формирање илегалне самоодбрамбене организације у неколико српских села омогућили су привилегована полуаутономија, економска самодовољност, јака српска свест, слабост бугарске организације и борбени дух становништва. Чете Спасе Тановића, Вељка Мандарчета, Косте Пећанца и Петка Илића у суштини су представљале више морални ослонац него праву заштиту од Арнаута и ВМРО-а, коју је на себе преузело наоружано и организовано локално становништво.

Функционисање самоодбрамбене организације без присуства чета или са ослоном на изразито малочлане чете показује снагу организације и готово је јединствен пример храбрости и самосвести становништва у историји Српске четничке организације. Скопска Црна Гора на том пољу представља особеност и пуно остварење идеје организованог народа у самоодбрани.

⁷⁰ Додаџак 3, 609; Документи о сјољној ђолијици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 3, додаџак, Орђанизација Срјска одбрана 1908, приредила Љ. Алексић Пејковић, Београд 2011, 337, 339, 349.

⁷¹ Додаџак 3, 607.

⁷² Документи о сјољној ђолијици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 3, додаџак, Београд 2011, бр. 5.

⁷³ Исио, бр. 47.

CHETNIK ORGANIZATION IN SKOPSKA CRNA GORA BETWEEN 1903 AND 1908

by

UROŠ S. ŠEŠUM,
Belgrade, Serbia

SUMMARY: This paper deals with the emergence and development of Serbian Chetnik organization in Skopska Crna Gora (a mountain region north of Skopje) between 1904 and 1908. Serbian Chetnik organization in Skopska Crna Gora was formed in the spring of 1904, under the tutelage of Serbian revolutionary circles in Skopje and Belgrade. Efficient and functional formation of the illegal self-defense organization in several Serbian villages provided semi-autonomy, economic self-sufficiency, strong Serbian consciousness, and fighting spirit of the population, thus weakening the Bulgarian organizations. Serbian guerilla troops sent from Serbia between 1903 and 1907 actuality represented more moral support than real protection against attacks by the neighbouring Albanians as well as IMRO troops. Self-defence was entirely taken over by the local Serbian population. From 1905 until the end of 1907, Serbian Chetnik organization in Skopska Crna Gora managed to eliminate the serious threat of Albanian gangs and IMRO troops only by peasant armed forces, while troops sent from Serbia, in reality, represented only a command support.

KEYWORDS: Old Serbia, South Old Serbia, Ottoman Empire, Serbian Chetnik organization, Skopje, Skopska Crna Gora, Kučeviste, IMRO, Chetniks, Petko Ilić, Kosta Pećanac

Др СЛАВИША НЕДЕЉКОВИЋ

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Ниш, Србија

НЕМИРНА 1905. ГОДИНА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ¹

САЖЕТАК: Година 1905. донела је српском становништву на Косову и Метохији бројне невоље. Изостављање северних делова Косовског вилајета из реформног програма и константна политика попуштања Арбанасима, створиле су од ових области територију без закона и реда. У овим крајевима на српски народ сручио се талас насиља који је претио да их потпуно уклони са ових простора. Увучени у вртлог анархије, Срби на Косову и Метохији суочили су се са систематским притиском и терором који је по много чему подсећао на терор дахија уочи избијања Првог српског устанка.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Арбанаси, Косово и Метохија, зулуми, српски народ, Србија, турске власти, Велика Хоча

Последње године османске власти у Старој Србији² биле су обележене заостравањем политичких, привредних и аграрних односа, што је због сла-

¹ Рад је настао као фазни резултат рада на пројекту „Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси” (број 177014) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Од средине XIX века, назив *Стара Србија* јавља се све чешће у јавној употреби, не само на географским картама и у појединим списима, него и у актима државне администрације Кнежевине Србије. Од тог времена почиње постепено откривање Старе Србије, пре свега у српској а затим и у међународној научној и широј јавности. Године 1852. у Новом Саду излази књига јеромонаха Гедеопа Јосифа Јуришића *Дечански џрвеница*. Пишући о Старој Србији, Јуришић је напоменуо да она обухвата следеће нахије: Новопазарску, Пећку, Призренску, Ђаковачку, Скопску, Косовску, Приштинску, Вучитрнску, Врањску, Лесковачку и Нишску. Крајем 80-их и почетком 90-их година XIX века, учињен је одлучујући преокрет у поновном откривању старих средишта српског државног и духовног живота. На карти Краљевине Србије коју је Владимир Карић објавио у Београду истакнуто је да Стара Србија обухвата територију од Пљеваља и Таре до испод Скопља, што је одговарало границама ондашњег Косовског вилајета. Крајем XIX и почетком XX века повећавао се број брошура, студија и путописа о Старој Србији. Били су то радови: Стојана Новаковића, Светислава Симића, Михаила Ристића, Бранислава Нушића, Нићифора Дучића, Јована Цвијића и других.

бости централних власти довело до јачања безвлашћа, анархије и терора Арбанаса над незаштићеним српским становништвом. Услед појачане аустроугарске пропаганде међу Арбанасима (који су требали да послуже као бедем против аспирација Србије и Црне Горе) и немоћи турске власти да контролишу Арбанасе у готово одметнутом Косовском вилајету, арбанашки злочини поново су довели у питање опстанак тамошњег српског становништва, које се пред терором све масовније исељавало у Србију. Ситуација се још више погоршала средином 1901. године, када је због прикупљања оружја у Ибарском Колашину дошло до таласа насиља над тамошњим Србима.³ Повод за организовану кампању против српског живља десио се средином јула, на планини Рогозни, када је турски одред пресрео товар пушака које су биле намењене Србима у Ибарском Колашину. У сукобу са турским заптијама један Србин је био убијен, један рањен, док су се остали разбежали. Свега неколико дана након овог инцидента, међу Арбанасима се пронела прича да су српска села пуна оружја и да су тамо формиране српске чете које имају задатак да убијају виђеније муслимане.⁴

Вилајетске власти су по наређењу Порте у Ибарски Колашин послале војне и полицијске снаге којима су се придружили бројни арбанашки добровољци. Увидевши да ће арбанашки зулуми уништити српско становништво у Старом Колашину, српска влада је интервенисала, прво код вилајетских власти а потом и у Цариграду. Српску дипломатску акцију подржао је руски конзул у Скопљу Машков, који је од косовског валије затражио да опозове арбанашке одреде и заведе ред у Старом Колашину. Долазак руског конзула у Колашин натерао је косовског валију да измени свој став према нередима у тим крајевима и да у Митровицу хитно упути команданта вилајетске жандармерије Нури-пашу, више утицајних чланова приштинског меџлиса и приштинског мутесарифа. Деловање конзула Машкова и српског конзула Аврамовића смирило је ситуацију у Старом Колашину. По наређењу власти у Цариграду, крајем августа смењени су приштински мутесариф и комесари полиције у Новом Пазару, Митровици и Приштини, док су вилајетске власти добиле наређење да ухапсе и у Цариград спроведу све оне који су починили

Од поменутих аутора Јован Цвијић је отишао најдаље у проучавању Старе Србије. У свом делу *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Цвијић подвлачи да се Стара Србија простире у границама тадашњег Косовског вилајета, што значи да обухвата: Рашку област, Метохију, Косово, као и Скопску, Кратовску и Тетовску област.

³ Сви датуми у главном тексту су по новом календару, а у напоменама приликом цитирања докумената паралелно по старом и новом.

⁴ Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, 66–69; Славиша Недељковић, „Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905), у вртлогу анархије и безвлашћа“, у: *Српске студије*, књ. I, Београд 2010, 203–204; Група аутора, *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989, 259–260; Владимир Стојанчевић, „Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године“, у: *Историјски часопис XII–XIII (1961–1962)*, Београд 1963, 300–302; Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 432–434; Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела (даље: МИД), Просветно-политичко одељење (даље: ПП), 1901, ф I, Пов. бр. 195, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 18/31. јули 1901; Ист, ф III, Пов. бр. 205, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 16/29. јули 1901.

злочине над српским становништвом приликом истраге оружја у Ибарском Колашину.⁵ Догађаји везани за истрагу оружја у Ибарском Колашину, оставили су стравичне последице на српски народ широм Старе Србије. Обесправљени и изложени невиђеном насиљу, Срби су се нашли у готово катастрофалном положају. О томе колике су биле размере арбанашких злочина најбоље илуструју речи француског професора Албера Малеа, који је 1902. године, ради етнографских изучавања обишао Стару Србију и Македонију. Мале наводи, да је у Ибарском Колашину уништено 33 српска села, и да Арбанаси од Новог Пазара до Скопља, приређују прави лов на Србе, а да турске власти нису учиниле ништа како би то спречиле. Дубоко погођен патњом прогоњених Срба, Мале пише „да у Старој Србији у арбанашком паклу, на хиљаде српских сељака нестају сваке године, једни натерани у емиграцију, други побијени. Ту уистину хришћанин осећа да смрт хода у његовој сенци. То је као неки кутак конгоанске шуме или као парче средњег века пренето у ову нашу Европу и заборављено у овом нашем двадесетом веку“.⁶

После колашинских догађаја за прилике у Старој Србији јаче и непосредније се интересује велике силе. Да би избегла интервенцију европских држава, Порта је на брзу руку припремила и новембра 1902. године објавила реформе за румелијске вилејете. Турски реформни план предвиђао је стварање мешовите жандармерије и реформу турског административног система. Циљ ових реформи био је побољшање положаја хришћана у Турској и ограничавање самовоље појединих чиновника у турском државном апарату. Цео посао око спровођења турских реформи је од самог почетка ишао веома траљаво. Томе су кумовале потпуна незаинтересованост турских локалних власти на њиховом спровођењу и тврд, непопустљив, антиреформни став муслимана, у првом реду Арбанаса. То је довело до парадоксалне ситуације да су се турске реформе завршиле пре него што је њихова реализација стварно и започела. Турске реформе изазвале су буру незадовољства код Арбанаса. У вртлогу анархије која је захватила Стару Србију живот је изгубио и руски конзул Григорије Шчербина.⁷

На српско становништво широм Старе Србије сручила се права лавина насиља. Гневни на српску рају, коју су оптуживали да је одговорна због увођења бидата (реформи), Арбанаси нису презали ни од најгорих злочина. Тако

⁵ Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад 1994, 286–288; Душан Т. Батаковић, *Косово и Мејхоџија у српско-арбанашким односима*, Приштина – Горњи Милановац 1991, 120–135; Радош Љушић, *Вујкина врајта, хроника ђодџорског села Исијок*, Београд 2011, 78; Емин Плана, „Народи Косова према реформама у Турској од 1902. до 1904. године“, у: *Историјски часопис*, књ. 1, Београд 1976, 289; Михаило Војводић, *наведено дело*, 417.

⁶ Албер Мале, *Дневник са српског двора*, приредила и превела Љиљана Марковић, Београд 1999, 47–49; Славенко Терзић, *Сјара Србија (XIX–XX век) драма једне цивилизације*, Нови Сад – Београд 2012, 423–424.

⁷ Славиша Недељковић, „Политика великих сила према европској Турској од 1903. до 1908. године (реформна акција великих сила)“, у: *Лесковачки зборник*, LIV, Лесковац 2014, 72–74; Емин Плана, *наведено дело*, 289–298; Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941, 14–15; Владимир Стојанчевић, *наведено дело*, 286–288; Михаило Војводић, *наведено дело*, 417; *Косово и Мејхоџија у српској историји*, 265–266; Васиљ Поповић, *Источно ишћање, историјски преглед борбе око ојшћанка османлијске царевине у Леванџи и на Балкану*, Београд 1996, 161; Ђорђе Микић, *Аустиро-Угарска и Младосијурци 1908–1912*, Бања Лука 1983, 22.

су средином априла 1903. године, у јеку антиреформне кампање, Арбанаси напали на кућу Трајка Милосављевића у селу Горња Трница, и заклали га заједно са женом и четворо деце.⁸ Цео посао око реформи није дао очекиване резултате. Срби су и даље живели у страху, а Арбанаси који су знали да реформе и промене не долазе од падишаха, већ од страних сила, и даље су пушком и јатаганом кројили правду у Старој Србији. У жељи да појачају и онако снажан притисак на српско становништво у овим областима, Арбанаси су формирали посебну оружану организацију – Сулх. Иако је она створена да би спречила увођење реформи, њен главни задатак био је исељавање и истребљивање Срба. Њену ударну формацију сачињавала је група младих Арбанаса, која је требала да врши нападе на Србе, док је са друге стране Сулх на себе преузео обавезу да поменуте Арбанасе штити од евентуалне реакције турских власти.⁹

Иако су биле добро упознате са тешким положајем српског народа у Турској, власти у Београду никада се нису усудиле да покрену устанак Срба у Старој Србији. Разлог за то био је веома јасан. То би недвосмислено изазвало рат са Османским царством, што би у условима неповољне међународне ситуације изазвало погром српског становништва у Старој Србији и Македонији. Једина дилема о којој се размишљало на српском двору била је – да ли наоружавати Србе, и на тај начин им омогућити да се сами бране, или не.¹⁰ Када је крајем 19. века, агресивно деловање бугарских екстремиста окупљених у ВМРО¹¹, приморало Србију да се активније умеша у борбу око јужних крајева Старе Србије и Македоније, у Београду је почело да се размишља о слању наоружаних чета ради одбране тамошњег српског народа од Бугара. Иако се почетак организованог слања српских чета у Стару Србију везује за формирање организације „Српска одбрана“¹², сваког пролећа

⁸ Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914, књига I, свеска 4/1, 1/14. јул – 30. септембар/13. октобар 1905. године, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 310.

⁹ Радош Љушић, *наведено дело*, 59; Славиша Недељковић, *наведено дело*, 211.

¹⁰ Радош Љушић, *наведено дело*, 77–78.

¹¹ ВМРО, Втрешна македонска револуционарна организација, основана је почетком 1894. године у Солуну. Циљ ове организације био је да се постигне најпре политичка аутономија за преостали централни део европске Турске, а потом и прикључење ових области Бугарској, или независност у оквиру неког ширег удруживања на Балкану. Од свог оснивања тесно је сарађивала са бугарском владом и служила је њеним претензијама у циљу задовољавања граница Санстефанске Бугарске. Челници ове организације формирали су комитске чете које су вршиле терор над српским и другим народима у Македонији и јужним крајевима Старе Србије, ради њихове бугаризације и денационализације. ВМРО је била подељена на централисте, који су били присталице аутономије и врховисте који су се залагали за присаједињење Македоније Бугарској. Почетком 1905. године, дошло је до цепања организације на десну фракцију (Б. Сарафова) и леву фракцију коју су чиниле присталице Јана Санданског. Обе фракције биле су антисрпски опредељене. По избијању младотурске револуције и проглашења Хуријета 1908. године, престаје илегалан рад ВМРО-а. Јован Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928, 16–18; Станислав Краков, *Пламен четнички*, Београд 1990, 53–55; Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*, Београд 2006, 22–25; Урош Шешум, „Друштво против Срба 1897–1902“, *Српске студије*, књ. 4, Београд 2013, 72–103.

¹² „Српска одбрана“ – Српска организација за одбрану интереса српског народа у Старој Србији и Македонији, настала је 1902. године као група приватних лица, угледних грађана

почевши од 1897. па до 1901. године, биле су убациване мале чете које су дејствовале на подручју Кичевске, Кумановске и Тетовске казе.¹³ Ове чете су биле састављене од лица пореклом из јужних делова Старе Србије и Македоније. Њих је у Србији организовао Риста Бадемлић, управник града Београда, и упућивао их у Турску да бране српски народ од терора Бугара и Арбанаса.¹⁴ Један од путева којим су повремено пролазиле српске чете, водио је преко Косова, односно – ишао је од српско-турске границе преко Ђиљанске казе до Скопске Црне горе. Овај пут је био веома ризикант јер је пролазио кроз област у којој су вршљале бројне арбанашке качачке чете. Да је пребацивање српских чета овим путем ризичан посао, видело се средином јуна 1900. године, када је дошло до тзв. Могилске афере.¹⁵ Због последица које су настале након тога, српска влада је одустала од сваке радикалне мере, међу којима је било и упућивање наоружаних чета ради одбране српског живља на Косову и Метохији. Сличан став имао је и рашко-призренски митрополит Нићифор Перић¹⁶, који је у неколико наврата упозоравао власти

и посебно досељеника из Османског царства. Ова организација је слала финансијску и материјалну помоћ српском народу угроженом од турских власти, Арбанаса и од суровог и отвореног терора који је Бугарска служећи се ВМРО-ом спроводила у Македонији и јужним областима Старе Србије. Централни одбор, познат и као Главни одбор налазио се у Београду, док је главни оперативни центар био Извршни одбор у Врању. Врховна управа или Врховни одбор био је у оперативној надлежности Конзуларног одељења Министарства иностраних дела. Укидањем Централног и Извршног одбора (средином 1907. године), све ингеренције прелазе на Врховну управу, а оперативно надлежан постаје Генерални конзулат Србије у Скопљу. *Документи о спољној политици Краљевине Србије, 1903–1914, књига II, додашак 3, организација Српска одбрана 1907. године*, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, Београд 2008, 627.

¹³ *Австриски документи за реформскања акција на европскије големи сили во Македонија 1903–1909*, приредили Михаило Миноси, Горги Стојчевски, Скопље, 2002, 106–109.

¹⁴ Милош Јагодић, „Српске чете у Македонији 1897–1901. године“, у: *Устаници и њобуне Срба у Турској у XIX веку*: зборник радова, Ниш 2012, 114.

¹⁵ Догађај који је тешко оптеретио политичку ситуацију у Старој Србији, била је Могилска афера. Наиме, средином јула 1900. године, у српско село Могила у Ђиљанској кази, тајно су дошла три четника из Србије. Ова мала чета имала је за циљ да оде у дебарски крај, како би помогла тамошњим Србима да се одбране терора бугарских комитета. Четници су преноћили у селу, а потом су са домаћином наставили даље. Међутим и поред опреза и предострожности, које су предузели, српски четници су био уочени од стране Арбанаса. У борби која је уследила убијена су два српска четника (Јован Ђорђевић и Сима Крстић) и вођа пута (Митар „Калеја“) док је један четник (Јован Гинић) успео да побегне и да се после неколико дана пребаци у Србију. Чим је потера била завршена Арбанаси су преплавили село Могила и под изговором да траже српске четнике извршили су одмазду над тамошњим српским становништвом. Милош Јагодић, *Српске чете у Македонији 1897–1901. године*, 118–120; Исти, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 62; Славиша Недељковић, *Политичке њирике на Косову и Метохији (1895–1905) у вртилогу анархије и безвлашћа*, 202.

¹⁶ Нићифор Перић (Баранда, 4. децембар 1862 – Рилски манастир, 1918). Световно име Никола. Замонашен је у манастиру Враћевшница 14. септембра 1880. године. Завршио је вишу духовну школу на Халки 1892. године. Посвећен је за архимандрита фебруара 1896. године. Од 1893. до 1896. године, био је наставник Српске гимназије у Цариграду, а затим је постављен, најпре за епископског протосинђела а потом (1897), за митрополитског заступника у Скопљу. Патријаршија га је 17. јануара 1901. године, на седници Синода изабрала за рашко-призренског митрополита, а посвећен је неколико дана касније. Био је према многим изворима, напрасит, недовољно одмерен и својеглав. Због тога је често био у сукобу и са турским властима и са српским конзулима у Приштини. Дужност је вршио до 1911. године, када је дао оставку. После слома српске одбране 1915. године, био је ухапшен од Бугара и умро је

у Београду, да ни по коју цену не шаљу чете у српске средине на Косову и Метохији.¹⁷

Цела 1904. година протекла је у знаку арбанашких немира и сукобљавања са турским војним и полицијским снагама. Иако је турска војска ангажовала значајне војне потенцијале (око 40 батаљона редовне војске), није успела да постигне значајније резултате. Турске снаге деловале су тромо и неенергично, тако да од обећања датог представницима европских сила, да ће у Косовском вилајету бити уведени ред и мир, није испало ништа. Нови немири поново су букнули почетком 1905. године. Немири су најпре избили у Приштини, када се више од 1.000 Арбанаса из Лаба окупило на збору, где су представницима вилајетских власти поручили да неће плаћати никакве дажбине и да од увођења реформи нема ништа. Истовремено је дошло и до великог арбанашког скупа у Пећи. На овом збору на коме су учествовали Арбанаси из Пеће и Ђаковачке нахије и Малесије, Арбанаси су поред старих захтева (да не желе реформе, односно давање регрута, грађански суд и српске заптије), представницима вилајетских власти изјавили и да неће плаћати агнам (порез на стоку), нити ће трпети војне патроле у својим селима. Антисрпски и антисловенски опредељени Арбанаси су од турских власти затражили и протеривање руских калуђера из манастира Дечани. Окупљени Арбанаси су изјавили да они боравак руских калуђера у манастиру сматрају за реформе, и да ће уколико им се не испуни овај захтев, они манастир Дечане запалити а све калуђере побити.¹⁸ Свега неколико дана по завршетку збора у Пећи, арбанашки покрет је захватио област Љуме. Љумљани су посебно били револтирани тиме, што су турске власти упркос ранијим обећањима да ће ослободити све Арбанасе, у прогонству још увек држали заточене арбанашке поглаваре ухваћене за време антиреформне побуне 1903. године. Како до тога није дошло, Љумљани су одлучили да нападну и заузму Призрен и да тако приморају царске власти да одрже своје обећање.¹⁹

Сигурни у снагу свог оружја, која је износила до 8.000 пушака, Љумљани су извршили фронтални напад на Призрен. Већ у првим минутима борбе, показало се да је таква тактика потпуно погрешна, јер су нападачи дошли под удар велике ватрене моћи турских снага. Команду над одбраном Призрена имао је Решид-паша Черкез, који је важио за једног од способнијих турских

као заточеник, у: Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветиога до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 378–380.

¹⁷ „Из Велико-хочке афере имамо поуке, да повеће чете у ове крајеве не можемо пуштати, сем ако би хтели изазвати сукоб са Турском, нарочито са Арнаутима. У таквом случају, т.ј. пошилањем чета врло је могуће да би у извесном смислу и покољ изазвали. А нека би и то било, ако би време за отворену акцију наступало, а иначе никако“. *Документи о сјољној йолџици Краљевине Србије 1903–1914, књиџа II, додаџак I, организација Српска одбрана 1903–1905. године*, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2008, 532.

¹⁸ АС, МИД, Политичко одељење (даље: ПО), 1905, ред 455, ф VIII, ПП. No 233, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 7/20. фебруар 1905; Исто, ред 217, ПП. No 381, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 11/24. новембар 1905; Исто, ПП, No 305, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 23. март/5. април 1905.

¹⁹ Славиша Недељковић, *Политичке йрилике на Косову и Метохији (1895–1905), у врило-џу анархије и безвлашћа*, 211–212.

официра. У свом опхођењу са околним арбанашким племенима, он је показивао чврст став и није се либио да употреби силу, уколико би то прилике налагале. У оштром сукобу са градским гарнизом, који је поред пешадије (3.000 војника) имао и неколико батерија брдских топова, нападачи су били разбијени и уз значајне губитке били приморани на повлачење.²⁰ Сукоб код Призрена алармирао је власти у Цариграду. По посебном наређењу султана Абдул Хамида II у Призрен је био послат Шаћир-паша, који је добио у задатак да смири напетост и изглади односе између Арбанаса и турских власти. Уместо да одговоре силом и да у немирном Косовском вилајету напокон успоставе ред и мир, цариградске власти су се определиле за попустљивост. Да би се умилела Арбанасима, Porta је сменила више вилајетских чиновника који нису били по вољи Арбанаса, а потом је на место косовског валије поставила Махмуд-Шефкет-пашу.²¹ Након изјаве лојалности султану и њихове понуде да ће за одбрану Царства оформити војну силу од 30.000 бораца који ће бити распоређени у посебним батаљонима тзв. „Хамидијама“, султан Абдул Хамид II је услишио њихове жеље и ослободио из прогонства велики део призренских и пећких главара. Они су у својим местима били дочекани као хероји, који су због оданости исламу и Турској, пострадали од хришћанских, односно српских оптужби.²²

Користећи благоданост и попустљив став турских власти, Арбанаси су наставили терор над српским становништвом на Косову и Метохији. Убиства, отмице, силовања, пљачке, постали су свакодневна појава. Гледајући патње својих сународника у Старој Србији, конзул Мирослав Спалајковић²³ је писао да 1905. година у многоме личи на 1813. годину.²⁴ Осиноност и безобзирност Арбанаса била је подгрејана чињеницом да су Срби у Старој Србији били ненаоружани, те стога нису могли да се бране од свакодневних напада. Све до почетка 20. века, пушка у рукама Старосрбијанаца била је права реткост. За разлику од Срба који нису имали оружје, Арбанаси су били наоружани до зуба. И док су Срби аутоматски били проглашавани за бунтовнике уколико би се код њих пронашло оружје, турске власти су прибегавале

²⁰ АС, МИД, ПО, 1905, ред 455, ф VIII, ПП. No 233, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 7/20. фебруар 1905; Исто, ред 217, ПП. No 381, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 11/24. новембар 1905.

²¹ Исто, ПП, No 876, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина, 7/20. август 1905.

²² Исто, ПП, No 797, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина, 1/14. август 1905; Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 83–85.

²³ Мирослав Спалајковић (1869–1951), дипломата, у то време конзул у Приштини.

²⁴ „Година 1905. личи у многоме на 1813. Паралела је тачна. У оба момента Русија је била принуђена да употреби сву своју енергију и активност искључиво за своје државне послове. С тога је и био закључен мир у Букурешту, а такве исте провизије претходиле су јамчано и споразуму у Мирџштегу. У оба случаја српски народ био је остављен самоме себи. После устанка и Букурешта, српски народ у Србији клонуо је и убрзо подлегао; после отпочете реформне акције и Мирџштега, српски народ у Турској осетио је готово у истом року времена као и у прошлом веку најтеже ударце традиционалних непријатеља“. АС, МИД, ПП, 1905, No 217, ПП, бр. 171, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина, 27. јуни/10. јули 1905.

разоружавању Арбанаса само онда када би они отворено устали против државе и султана, што се веома ретко дешавало.²⁵ Поседовање оружја давало је сигурност и једину могућност да се хришћанин-Србин, одбрани од арбанашко-турских нападача. О томе најбоље сведочи догађај који се збио у Пећкој нахији почетком априла 1905. године, када је по злу чувени разбојник Калчак у пратњи неколико качака, напао свештеника Ђорђа Јовановића из Белог Поља, не би ли га убио и опљачкао. Уместо да моли за живот, како су то Арбанаси очекивали, Ђорђе је на њихово велико изненађење, извадио сакривени револвер, разоружао их и спровео у Бело Поље, где су их сељани везали а потом предали Пећком мутесарифу.²⁶

Схватајући да ће свакодневни арбанашки напади очистити читаве области од Срба, конзул Спалајковић је почео да губи стрпљење које се очекује од једног дипломате и све чешће је почео да тражи да се почне са наоружавањем српског становништва на Косову и Метохији. Иако су званичне власти у Београду такве предлоге одбијале, једна мања количина оружја ипак је била пребачена на Косово и Метохију. Ова активност била је независна од четовања. Цео посао ишао је преко организација Српска одбрана која је крајем 1904. и у првим месецима 1905. године, ради одбране од арбанашких насиља, дотурала оружје Србима у Приштинској и Пећкој нахији, Средачкој и Сирињској жупи и гњиланском Поморављу. Дотурање оружја српским селима на Косову и Метохији, није остало непримећено од стране Русије, која је преко свог представника у Цариграду, Зиновјева више пута упозоравао Србију да „престане са таквим активностима јер то може изазвати покољ Срба, а то иде у прилог Аустрији.”²⁷ Поред дотурања оружја, Српска одбрана је почела да уводи своју организацију међу тамошње српско становништво.²⁸ Српским селима на Косову оружје је дотурано преко Саватија Милошевића²⁹, који је

²⁵ Радос Јушић, *наведено дело*, 135–136.

²⁶ АС, МИД, ПО, 1905, ред 362, ПП Бр. 297, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина, 23. април/6. мај 1905.

²⁷ Руски представник у Цариграду, саветовао је српској влади да најстрожије забрани пренос оружја и све што би код турских власти изазивало сумњу. Он је сматрао да се наоружавањем српског становништва на Косову и Метохији не може постићи ништа добро. Србија, истакао је Зиновјев мора да буде што обазривија и не сме да изазива неприлике нарочито сада када је Русија због Јапана ангажована на Далеком истоку. АС, 1905, ПП, ПП No 2212, Посланство у Цариграду – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Цариград 23. мај/5. јуни 1905.

²⁸ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Историјска збирка, 15118, Јован М. Јовановић – Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Николи Пашићу, Београд, 12/25. фебруар 1905; АС, МИД-ПО, 1905, ред 9, Ф V, Пов. 2525, Београд 14/27. фебруар 1905; АС, МИД, ППО, 1906, ред 22, ПП No 4308, Министарство иностраних дела – српском Конзулату у Приштини, Београд 23. септембар/6. октобар 1905; *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1912, књига II, додашак 2, организација Српска одбрана 1906. године*, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, Београд 2007, 13; *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914, организација Српска одбрана 1903–1905. године, књига II, додашак 1*, 244–246, 429.

²⁹ Саватије Милошевић (Павлица, 1876 – Велика Хоча, 25. мај 1905). Био је практикант Студеничког среза, убио је среског капетана у Рашкој, Павла Јелавића па је побегао преко границе на Косово, где је живео радећи за неке истакнутије Арбанасе (Мула Зеку из Пећи, Феровића из Плава, Шабанагића из Гусиња), а затим је прешао у Црну Гору. У Србији је био оглашен за хајдука. По Мајском преврату, вратио се у Србију и убрзо је ангажован као

једно време био ангажован као службеник српског Конзулата у Приштини³⁰, док је селима у Метохији, оружје дотурано преко поверљивих људи (попут Томе Х. Милића, Михајла Бабуновића, Марка Кујунџића – сви из Велике Хоче, Славка Питулића Миладиновића из Пећке нахије, итд.) који су одлазили у Србију и тамо добијали оружје.³¹ У овом послу учествовале су пограничне војне и цивилне власти, које су сарађивале са српским конзулатима у Приштини и Скопљу, који су представљали својеврсне прихватне центре за ову врсту „поверљивих послова“. Главни пунктови за допремање оружја у Стару Србију налазили су се у Врању, Мердару и пограничној караули Лисици.³² Оружје је дељено лицима која су са препоруком конзулата долазила на границу, а потом расклопљено и у џаковима, посебним каналима пребацивано у Стару Србију.³³ Једна од локација у које је допремљано оружје у Метохији било је српско село Велика Хоча. Окружена бројним арбанашким селима, Велика Хоча је представљала здраво језгро српског народа у Метохији. Солидарни и сложни, сељани у Великој Хочи са успехом су одбијали бројне арбанашке насртаје. Уместо да подлегну психологији страха и спас под зулума потраже у иселјавању у Србију, становници Велике Хоче одлучили су се за отпор и останак на својим вишевековним огњиштима.³⁴ Зато није ни мало случајно због чега су се Арбанаси окомили на ово место, не би ли га раселили и уништили као што су то урадили и са бројним српским селима широм Старе Србије. Прилика за то пружила им се почетком јуна 1905. године, када је дошло до сукоба у Великој Хочи који је у много чему подсећао на Могилску аферу. У жељи да потисну српски утицај у јужним областима Старе Србије и у Македонији, бугарски егзархисти у пролеће 1905. године почели су да

службеник Конзулата у Битољу (1903–1904), под именом Сава Милошевић. Када је почела четничка активност, постао је важна особа у организовању српског упоришта и образовања српских чета у Старој Србији. Погинуо је у Великој Хочи. „Алекса Јовановић, Војвода Саватије – почетак српске четничке акције у Македонији“, *Лейойис Матице српске*, CIV, књ. 326, св. 1–2, Нови Сад 1930, 127–144.

³⁰ АС, МИД, ПО, 1904, ред 1, ф XII, приватно писмо конзула Спалајковића – Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Николи Пашићу, Приштина 15/28. децембар 1904.

³¹ *Документи о сјољној ђолијици Краљевине Србије 1903–1914, књиџа I, свеска 4/II, 1/14, октобар – 31. децембар 1905/13. јануар 1906. године*, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2010, 641–642; *Документи о сјољној ђолијици 1903–1914, књиџа I, свеска 4/I, 327–329, 339–341; Документи о сјољној ђолијици Краљевине Србије 1903–1914, књиџа II, додајак I, организација Српска одбрана 1903–1905. године*, 248–249, 434, 520–521.

³² Предраг Пејчић, *Четнички ђокреј у Краљевини Србији 1903–1918*, Крагујевац 2007, 49–52.

³³ Оружје и муниција су преко Извршног одбора достављани одборима на терену или су преношени преко поверљивих људи. Великог удела у овом послу имали су српски официри, као и чланови и симпатизери српске четничке организације. Пушке су биле разних система. На најбољим пушкама тога времена, српским брзометкама скидао се грб Србије и ознака Крагујевачког завода. То се радило, како би у случају евентуалне заплене оружја од стране турских власти, био елиминисан сваки траг о учешћу Србије. Уз сваку пушку ишао је и патронаш (фишклије) у коме је обично било од 100 до 200 метака. Поред пушака пребацивани су и револвери. Најчешћи револвер био је руски наган, а било је и нешто бровинга и парабелума. Владимир Илић, *наведено дело*, 31–33; Јован М. Јовановић, *наведено дело*, 164–165.

³⁴ АС, МИД, ПО, 1899, А/21, Пов. Но 111, српски Конзулат у Приштини – Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Владану Ђорђевићу, Приштина 15/27 април 1899.

врше снажан притисак на српско становништво у тим областима. То је изазвало брзу реакцију Српске одбране, која је да би зауставила нападе бугарских комитета опремила неколико чета и послала их у Турску. Једна од чета која је имала задатак да оде у рејон Пореча и Кичева, била је седмочлана група којом је управљао Саватије Милошевић. Поред њега у чети су се налазили и Лазар Кујунџић³⁵, потпоручник Живојин Жика Миловановић, Коста Караперић (из села Коњуха на Косову), Таса Милановић, Станиша Шевић и Станоје Микић.³⁶ Сви четници у овој групи имали су велико борбено искуство, тако да би ова чета требало да представља језгро из кога би се приликом доласка на терен формирало неколико посебних чета. То се посебно односило на Кујунџића и Милошевића, који су имали велику улогу у организацији и раду Српске одбране. Они су у току 1904. године, крстарили по Поречкој, Кумановској, Кичевској и Кратовској кази и сукобљавали се са бројним бугарским четама. Почетком априла 1904. организовали су бекство вође Брсјачке буне, Мицка Крстића-Павловског, који се након изласка из затвора налазио под присмотром турске полиције у Битољу.³⁷ Ова двојица, у рано пролеће 1905, више пута су прелазила у Турску и учествовала у чувеној борби четника и турске војске на Челопеку у рејону Куманова.³⁸ Измичући снажним потерама турске војске, они су се, као и већина четника који су учествовали у овој бици, вратили у Србију. Свега неколико дана након доласка у Србију, Кујунџић и Милошевић позвани су у Београд, где им је саопштено да се спреме за поновни прелазак границе.³⁹

³⁵ Лазар Кујунџић (Ораховац, 11. април 1880 – Велика Хоча, 25. мај 1905). Завршио је Призренску богословију а службу је почео као учитељ у Кичеву и Прилепу. Као дописник и сакупљач народних прича и песама сарађивао је у *Цариградском гласнику*. Школске 1903/4. године био је управитељ српских основних школа у кичевском крају и тада је предлагао да се организују чете које би браниле српски народ од бугарских комитета. Убрзо је и сâм отишао у чету. Погинуо је у Великој Хочи. Миле Станић, „Успомене на митрополите са којима сам радио Михаила Г. Ристића“, *Вардарски зборник* 2, Београд 2003, 119.

³⁶ Чете које су одлазиле у Стару Србију и Македонију биле су састављене од две групе људи. Једну су чинили активни официри и подофицири из активног и резервног састава српске војске. Тако је у једној чети која је била састављена јуна 1905. године, од 16 бораца било девет активних подофицира српске војске. Другу групу чинили су Срби из Турске, затим питомци родом из Старе Србије и Македоније који су се школовали у просветним заводима у Србији, затим Старосрбијанци који су се као печалбари налазили у Србији, бивше комитете ВМРО који су прешли на српску страну и становници Црне Горе и српских области под Аустроугарском. Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*, приредио Андреј Митровић, Београд 1985, 306.

³⁷ *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914, књижа II, додашак 1, организација Српска одбрана 1903–1906*, 147–150, 167.

³⁸ На вису Никуљане, на Челопеку, 16/29. априла 1905. године одиграла се чувена битка између српских чета и турске војске коју су предводили страни (реформни) официри. Чим је отпочела борба, турским снагама је притекло у помоћ неколико стотина Арбанаса из оближњих места. У борби је учествовало неколико српских чета (укупно око 150 људи) док су турске снаге бројале 100 пешака и 164 коњаника. Захвативши сва три врха Челопешког виса, четници су имали стратешку предност и после жестоке вишечасовне борбе, нанели су турској војсци и Арбанасима велике губитке (преко 200 мртвих и рањених) док су сами имали свега два убијена борца (потпоручника Петра Тодоровића и четника Радула Косовца). После битке, турска војска се повукла са бојишта, а српске чете повукле су се у правцу српске границе. Јован М. Јовановић, *наведено дело*, 169–170.

³⁹ АС, МИД, ПО, ред 1040, Стр. Пов. бр. 127, Београд 23. април/6. мај 1905.

Иако су поверљиви људи са Косова, који су се у то време затекли у Куршумлији, а међу којима је био и колашински прота Вукајло Божовић, предлагали да се не иде преко Старог Колашина, него да се бира правац од Врања на село Корице, па од Неродимља на Шар-планину, Саватије Милошевић се определио за правац Куршумлија – Подујево – Стари Колашин – Подримље. Пут преко Подримља изабран је вероватно зато што је ова чета била састављена скоро искључиво од људи са Косова који су добро познавали терен и говорили арбанашки језик.⁴⁰ Четници су били обучени у тзв. тетовску ношњу и наоружани маузеркама. Њима су се на граници придружили Тома Мојсић, Младен Чукаревић и Стојан Маниташевић, сви из Велике Хоче. Како нису добро познавали пут од Долца до Велике Хоче и то ноћу и по лошем времену, они су замолили долачког пароха Ђорђа Јовановића да им помогне, што је он и учинио. Четници су путовали целу ноћ. Када су из Пећке прешли у Призренску нахију, пушке и бомбе које су носили за Србе у Поречу из предострожности су оставили у једној пећини. Када су прешли Милановачку планину која представља границу између оштрозупског и хочког барјака⁴¹, неколико четника, упркос строгим упутствима Извршног одбора, затражило је да сиђу до Хоче, како би се одморили и ручали. Схвативши да је ова одлука веома ризична, поп Ђорђе се одвојио од њих, и отишао у Зочиште где је преноћио код свештеника Ђуре Стојановића. Сутрадан је, обучен у арбанашко одело отишао у Призрен.⁴² Четници су наставили пут и пред зору су стигли у место Ждрело, надомак Велике Хоче. Ту су четници и Младен Чукаревић остали да чекају, док су се Тома и Стојан упутили у село да набаве ручак, како би четници потом у сумрак могли да наставе свој пут. У међувремену, Кујунџића и његове другове опазила су арбанашка деца која су чувала стоку и о томе су одмах обавестила Арбанасе. Када је пропао покушај да подмите окупљене Арбанасе, четници су се на „бесу“⁴³ упутили у село. Ту их је поред арбанашког дочекао и српски кмет Јован Маниташевић. У кратком разговору, кметови су пристали да их приме у кућу, на коначиште, само под условом да се сутрадан када се у селу појаве турски војници они сами предају властима. Српски четници нису пристали на предају, него су се склонили у једну празну арбанашку кулу. Одатле су наставили преговоре са Арбанасима, све док у село није пристигао један одред турске војске. Турски јузбаша⁴⁴ у пратњи два војника, два жандарма и три Арбанаса ушао у кулу који су заузели четници и од њих је затражио да се предају. „Да смо се мислили предавати узвратили су четници, не бисмо дошли овде на бесу, а ви да сте мислили на наш живот не бисте ово ђубре – показујући на башибозлук – овде доводили“.⁴⁵ Неколико тренутака потом, четници су отворили ватру из пушака.

⁴⁰ Григорије Божовић, „Саватије и Колашин“, *Јужни ђрељед*, бр. 6–7, Скопље 1930, 280–282.

⁴¹ Барјак – застава, у овом случају арбанашко племе под оружјем или његова оружана снага. Једно племе могло је имати више барјака.

⁴² *Документи о савезној полицији Краљевине Србије 1903–1914, књига II, додашак I, организација Српска одбрана 1903–1906*, 463–475.

⁴³ Беса – часна реч код Арбанаса.

⁴⁴ Јузбаша – капетан.

⁴⁵ АС, МИД, ПП, 1906, Ред 302, Пов No 129, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 15/28. јуни 1905.

У пуцњави која је уследила јузбаша и један Арбанас успели су, иако рањени, да напусте кућу, док су остали били убијени. Кућа у којој су се налазили српски четници била је опкољена са свих страна. На њу су пуцали турски војници, као и Арбанаси који су у масама почели да долазе у Велику Хочу, тако да их је пред зору било око 1.500. Пар сати након избијања сукоба, турским снагама у В. Хочи, пристигло је појачање у јачини од два буљука⁴⁶ пешадије и једног ескадрона коњице. Одлучни да скупо замене своје главе четници су пружили жесток отпор. Борба је трајала читаве ноћи. Не могавши да их савладају Арбанаси су око девет сати ујутру, запалили кулу у којој су се налазили четници. Када се срушио кров из куле су истрчали рањени четници Лазар Кујунџић и Коста Караперић пуцајући из револвера на Арбанасе. Последњим метком Коста је убио једног Арбанаса, а онда је покошен плотунима пао заједно са Лазаром Кујунџићем. Арбанаси су затим потрчали у кулу и извукли своје мртве, а тела петорице погинулих четника су оставили да изгоре. Тела четника, њихово оружје и опрема потпуно су сагорели.⁴⁷ Када су Арбанаси Ораховчани пришли убијеним четницима испред куле, у једном од њих препознали су Лазара Кујунџића. Код убијеног Лазара пронађена је једна карта, бележник, правила комитета и 70–80 наполеона⁴⁸ који су Арбанаси одмах међу собом поделили. Турске власти и Арбанаси, одмах су претресли кућу Лазаревог оца и његових рођака, али ништа сумњиво нису нашли. Арбанаси су потом, позвали Лазареве родитеље и наредили им да оду до куле и виде убијеног сина. Плашећи се да крв за убијене Арбанасе не падне на породицу Кујунџић, Лазареви родитељи су Арбанасима одговорили да њихов син није качак него даскал (учитељ), да је он у свом месту службовања у Кичеву, а да је то неко други. Лазарева мајка је да би спасила остале Кујунџиће, порекла да је убијени четник њен син. Храбро држање Лазаревих родитеља, спречило је Арбанасе да докажу да је убијени четник био Лазар. На овај начин је избегнута опасност да „крв“ остане на њиховој кући, што је могло да буде кобно за целу задругу Кујунџића која је бројала више породичних кућа.⁴⁹

Чим је почела борба у селу, турске власти су кренуле у потеру за мештанима који су помогли четницима да дођу до Велике Хоче. Тома Мојсић и Младен Чукаревић, целе ноћи су избегавали бројне арбанашко-турске патроле, али су сутрадан ипак били ухваћени. Приликом хапшења Тома је био

⁴⁶ Буљук – чета војске, одред.

⁴⁷ АС, МИД-ПП, 1905, ред 73, ПП. Бр. 578, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, 29. мај/11. јун 1905; Исто, Стр. Пов. 115, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 30. мај/12. јуни 1905; Исто, Исто, ред 26, Пов. Бр. 517, Посланство у Цариграду – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Цариград 13/26. јули 1905; *Зулуми аџа и беџова у Косовском вилајету 1878–1912*, приредио Бранко Перуничкић, Београд 1989, 345–347; Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*, 42–44, 306–308; *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, додашак I, организација Српска одбрана 1903–1906*, 447–462.

⁴⁸ Наполеон или наполеондор – француски златник назван по цару Наполеону I вредео је 20 француских франака или 20 динара. Због своје вредности (6,5 грама злата), често је од стране више држава употребљаван за плаћање разних активности унутар Османског царства. Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*, приредио А. Митровић, Београд 1985, 307.

⁴⁹ Исто, 308.

рањен. Они су одмах били одведени у Призрен и предати тамошњем војном иследнику ради саслушања. И док се Тома упркос бројним повредама срчано држао одбацујући сваку помисао да има било какве везе са четничком групом, Младен је упутио турске истражне органе на попа Ђорђа и Стојана Маниташевића. Како је Стојан напустио Велику Хочу још док је трајала борба у селу, сва пажња турских власти усмерила се на долачког пароха Ђорђа Јовановића. У потрази за одбеглим Ђорђем Јовановићем, поред бројних арбанашких чета које су крстарили пећким и призренским планинама учествовала је и посебна заптијска јединица⁵⁰ којом је командовао Неџат Чауш.⁵¹ Знајући какву су му судбину намениле турске власти, Ђорђе није чекао да арбанашко-турске патроле дођу по њега, већ је потражио помоћ од истакнутог српског националног радника Петра Костића. По његовој препоруци, Ђорђе је једно време провео у породици српског првака Николе Х. Јовановића, а потом је бригу о њему преузело tutorство „Фонда Сима А. Игуманова“.⁵² У сукобу у Великој Хочи настрадала је цела четничка група. После битке, тела петорице четнике која су остала у кули и која су мање више сагорела, сахрањена су у Хочи код Цркве Светог Илије у засебним гробовима, док су тела Лазара и Косте који су погинули испред куле, била донета у Призрен а потом сахрањена у два гроба на српском гробљу.⁵³ Иако су били у безизлазној ситуацији, српски четници су се храбро борили до краја. У сукобу са четницима турске власти су имале по два убијена војника и заптија, и једног рањеног јузбашу, док су Арбанаси имали десеторо мртвих и петоро рањених.⁵⁴

Уколико се погледа бројна дипломатска преписка и извештаји са терена, недвосмислено се намеће закључак да је 1905. година била једна од најтежих година за српски народ на Косову и Метохији. Сукоб у Великој Хочи драстично је погоршао и овако тешку ситуацију. Антисрпско расположење захватило је све слојеве арбанашког друштва и великом брзином се пренело на читаву Стару Србију. Пар дана након сукоба у Хочи, Арбанаси су почели да се окупљају и да држе зборове у својим цамијама. На скупу одржаном 14. јуна у селу Рибаре, везана је беса између Арбанаса из области Подрима и Лаба. Иако су ова арбанашка племена скоро увек била крвно завађена и често су између себе водила праве мале ратове, страх од „комита“ и мржња према Србима, приближили су њихове ставове и учинили да забораве све своје раније несугласице. На овом скупу доминантна мисао била је да су сва

⁵⁰ Заптија – полицајац.

⁵¹ *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914, књижа I, свеска 3/II, 1/14. април – 30. јуни/13. јули 1905. године*, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 923.

⁵² Под заштитним знаком Фонда Симе Андрејевића Игуманова упућивана су средства за Призренску богословију као и остале српске школе и цркве у Турској. Од почетка 1890. године издржавање српских школа у Турској прешло је у ресор Министарства иностраних дела. Та средства упућивана су с потписом татора Фонда Симе Андрејевића Игуманова, проф. Љубомира Ковачевића. Михаило Војводић, *Својан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003, 214.

⁵³ *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914, књижа II, додашак I, организација Српска одбрана 1903–1905. године*, 458.

⁵⁴ АС, МИД, ПП, 1905, ред 73, Стр. Пов. 115, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 30. мај/12. јуни 1905.

српска села пуна оружја и комита, те да од турских власти треба тражити да се приступи претресима села слично оном из 1901. године у Ибарском Колашину. Уколико би се неко српско село томе успротивило, требало га је уништити, а сеоске стерешине побити.⁵⁵ Слично је било и на бројним скуповима који су у току јуна и јула, држани широм Пећке, Ђаковачке, Митровачке и Приштинске нахије. На овим скуповима, Арбанаси су везивали бесу да ће бити јединствени у одбрани Косовског вилајета од српске опасности и да ће убити све Србе за које буду посумњали да су „комите“ или да раде против интереса Османског царства. Реализовање ових одлука, било је поверено арбанашким милитантним организацијама које су кренуле у прави лов на Србе. Тако су поред већ постојећег Сулха, Арбанаси формирали ораховачки и приштински „комитет“, као и по злу чувене Јатаганлије.⁵⁶ Јатаганлије су биле основане у Пећи и њихов задатак био је убијање Срба. Овај одред убица имао је два месна одељења, једно за Метохијски подгор а други за суседно Прекорупље.⁵⁷ Они су на очиглед турских власти убијали Србе и за то нису сносили никакву одговорност. За свега месец дана деловања (јун/јул) Јатаганлије су на најсвирепији начин убиле преко 40 највиђенијих Срба у Пећи и Пећкој нахији.⁵⁸ Слично Јатаганлијама и Сулх је завио у црно многе српске породице широм Метохије. Арбанаси из Сулха починили су бројне злочине који су по суровости и бестијалности остављали затечене чак и турске заптије и низаме. Један од најгнуснијих злочина догодио се у атару села Доњи Драгољевац, када је група Арбанаса предвођена Фазлијом Лабовићем из Мужевине пресрела Радоја Ђорића који се враћао из села Томинца својој кући. Арбанаси су Радоју ножевима одсекли главу и обе руке, распорили груди и унакажено и искасапљено тело бацили у шуму. Два дана након тога, Радојеву главу су у село донели пси. Престрављени и запрепашћени, породица и сељани су организовали потрагу и надомак села, пронашли су и остале делове раскомаданог тела несрећног Радоја.⁵⁹

Овакав положај Срба, желели су да искористе Арбанаси католици, тзв Фанде, па су и њихове наоружане чете почеле да нападају српска села у Метохији. Од ових чета, најактивније су биле оне којима су командовали Зеф Ђоновић и Абдула Копитић из села Злокућана, а које су по сазнањима конзула Спалајковића биле директно финансиране од стране аустроугарског конзулата у Митровици.⁶⁰ Од арбанашких напада нису били поштеђени ни Срби који су као заптије били ангажовани од стране турских власти. Тако су средином јуна, усред Ђаковице, наочиглед бројних сведока међу којима је било и турских војника, Арбанаси изрешетали заптију Милету Песића. Након

⁵⁵ Исто, ред 217, ПП No. 626, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 10/23. јуни 1905.

⁵⁶ *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914, књига II, додајк 1, 515–517; Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914, књига I, свеска 3/II, 398–402.*

⁵⁷ Радош Љушић, *наведено дело*, 125.

⁵⁸ АС, МИД, ПП, 1905, ред 26, ПП. Бр. 675, Српска православна богословија у Призрену – Главном tutorству „Фонда Симе А. Игуманова“, Призрен 26. јуни/9. јули 1905.

⁵⁹ Радош Љушић, *наведено дело*, 125.

⁶⁰ *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914, књига I, свеска 3/II, 922–923.*

извршеног убиства, Арбанаси су мирно напустили место злочина, поручивши окупљеним грађанима, да ће тако проћи и преосталих 12 српских заптија који су били ангажовани на простору Ђаковачког и Пећког санџака.⁶¹

Иако турске власти и Арбанаси нису могли да потврде да је убијени четник Лазар Кујунџић, страховање да ће доћи до масовне одмазде над српским становништвом у Великој Хочи и Ораховцу било је све извесније. Арбанаси су сматрали да су Срби из ова два села довели четнике у Велику Хочу, па су због тога, по њиховом мишљењу, они били директно одговорни за све што се десило. Од свих околних Арбанаса који су желели освету над Србима, нарочито су били најупорнији они у Ораховцу. Како су имали највише настрадалих у сукобу са четницима, они су заговарали отворено непријатељство и залагали су се за најрадикалније мере према свим српским породицама у Ораховцу и Великој Хочи. Уплашени због арбанашких претњи, многи Срби из Велике Хоче и Ораховца напустили су своја огњишта и дошли у Призрен. Они пак, који су остали у својим селима, затворили су се у своје куће и нису смели да излазе ван села, тако да су им поља остала необрађена. На састанку пет арбанашких барјака одржаних у Хочи, ораховачки Арбанаси затражили су да се у знак одмазде спали дванаест српских кућа у Великој Хочи. Поред кућа Стојана Маниташевића и Томе Мојсића који су директно били укључени у догађаје у Великој Хочи, Арбанаси су хтели да запале и куће Павловића и Горића за које су сумњали да су преносили оружје из Србије.⁶² Захваљујући посредовању арбанашких поглавара из Мале Хоче, Шабану и Бими Будалићу, као и барјактара Мухарему Цељу, Арбанаси су се сложили да буду запаљене само три српске куће (Томина, Стојанова и кућа једног Хочанина који је пре ових дешавања пребегao у Србију). На ово задовољење арбанашке сујете и њиховог обичајног закона⁶³ Срби су радо пристали, сматрајући да ће тако цела ствар да „легне“ и да ће се стање смирити. Међутим, реализовање ове одлуке спречиле су турске власти које су у Хочу и Ораховац послале војнике који нису дозволили да се упали ниједна кућа. Царски војници, запретили су да неће ником дозволити да прави неред и да ће убити и Србе уколико покушају да запале своје куће. Овај потез турске власти, урађен вероватно по нечијем наговору, минирао је све напоре да се смири ситуација, тако да је веома брзо дошло до нових напада на српско становништво.⁶⁴

На нишану Арбанаса нарочито се нашла породица Кујунџић, од којих су тражили наплату крви и освету. Арбанаси су се окомили на све Кујунџиће

⁶¹ АС, МИД, ПП, 1905, ред 26, ПП. Бр. 675, Српска православна богословија у Призрену – Главном туторству „Фонда Симе А. Игуманова“, Призрен 26. јуни/9. јули 1905.

⁶² Иако је наоружавање српских села ишло преко „поверљивих људи“ који су имали и посебна одобрења од Конзулата у Приштини или од Управе Богословије у Призрену, повремено је долазило до злоупотреба. Тако се дешавало да једна количина пушака и револвера уместо код Срба заврши код Арбанаса. Те злоупотребе су углавном вршили људи који су преносили оружје. Препродавање српског оружја Арбанасима, код њих је изазивало сумњу да Србија увелико наоружава Србе у Турској, како би их подигла на устанак. АС, МИД, ПП, 1905, ред 26, бр. 675, Српска православна богословија у Призрену – Главном туторству Фонда Симе А. Игуманова, Призрен 26. јуни/9. јули 1905.

⁶³ Канун Леке Дукађинија – обичајни закон Арбанаса.

⁶⁴ АС, МИД, ПП, 1906, ред 361, ПП No 1157, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 21. октобар/4. новембар 1905.

којих је у Ораховцу било преко 40 домова, а нарочито на четири куће – најближу Лазареву породицу. Чим је пала сумња да је убијени четник Лазар Кујунџић, Турци су одмах након сукоба, извршили темељан претес свих српских кућа у Ораховцу. Како нису могли да пронађу ништа што би могло да компромитује Кујунџиће, они су ухапсили неколико чланова ове породице и спровели их у Призрен. Турске власти су се нарочито окомиле на Љубомира, Крсту и Цветка Кујунџића, који су се бавили трговином и важили су за једне од имућнијих домаћина у овом делу Метохије. Иако нису могле да докажу њихову повезаност са догађајима у Хочи, власти су их држале у затвору онолико дуго, колико је Арбанасима било потребно да опустоше њихове куће и дућане и да их потпуно економски упропасте.⁶⁵ Иако су турске власти сходно обећању Спалајковићу и Тухолки, послале војску у Хочу, арбанашко незадовољство било је толико, да је било само питање времена када ће се десити масакр над Кујунџићима. По наређењу комитета у Ораховцу, нико од Арбанаса није смео да има икакве пријатељске везе са Србима, јер би у супротном био проглашен за муртата (издајника).⁶⁶ Сваком Србину било је најстрожије забрањено да има било какве контакте са Кујунџићима, који су се налазили затворени у својим кућама. Када је упркос свему, Василије Јовановић из Ораховца одлучио да помогне изгладнелим Кујунџићима и однесе им преко потребне намирнице, Арбанаси су га убили а потом му одсекли главу.⁶⁷

Знајући да им је глава у торби, и да је наплата крви над њима само питање дана, преплашеним и измрцвареним Кујунџићима није преостало ништа друго но да се склоне у Призрен, а да потом спас од арбанашке освете потраже у Србији. Догађаји у Великој Хочи били су будно праћени од стране Министарства иностраних дела Краљевине Србије. Знајући да би уништење Ораховца и Велике Хоче имало катастрофалан последице на опстанак Срба у Метохији, српска влада је 10. јула наложила свом посланству у Цариграду да учини све потребне кораке како би дошло до смиривања притиска на Србе у Призренском санџаку.⁶⁸ О дешавањим у Великој Хочи били су обавештени руска амбасада у Цариграду и руски конзулати у Призрену и Митровици, од којих је затражено да интервенишу код турских власти, како би престали напади на српско становништво у овим крајевима. Српска влада намеравала је да за тешко стање српског народа у Старој Србији заинтересује и француске и енглеске дипломате у Турској, док се од аустријских конзула и њихове амбасаде одустало, јер они, по речима руског конзула Орлова „кад год се за какав заједнички корак против Арбанаса и њихове обести замоле изгледају да гутају отров“.⁶⁹

⁶⁵ Зулуми аџа и беџова у Косовском вилајету, 370–378; Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*, 42–45; *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914*, књига II, додатак 1, 447–485.

⁶⁶ АС, МИД, ПП, 1905, ред 26, бр. 675 Српска православна богословија у Призрену – Главном туторству „Фонда Симе А. Игуманова“, Призрен 26. јун/9. јул 1905.

⁶⁷ АС, МИД, ПП, 1906, ред 361, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 29. јуни/12. јул 1905.

⁶⁸ Исто, ПП Бр. 1475, Главно туторство „Фонда Симе А. Игуманова“ – Српској православној богословији у Призрену, Београд 14/27. април 1906.

⁶⁹ АС, МИД, ПП, 1905, ПП No 626, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 10/23. јун 1905.

Знајући сву деликатност ситуације, српске дипломате су вешто избегавале све оно што је могло да дискредитује Краљевину Србију. На питање конзула Тухолке, да ли је убијени четник, заиста Лазар Кујунџић, конзул Мирослав Спалајковић је одговорио да је Лазар у Србији и да тамо као учитељ ради у школи. Да би Тухолка и остали у Призрену лакше поверовали у ову причу, из Србије је послат телеграм призренском кондурџији⁷⁰ Андри Кујунџићу, у коме се Лазар тобож јавља да је жив и здрав, и да као учитељ ради у Србији.⁷¹ Док је руска амбасада у Цариграду показала слабо интересовање за догађаје у Призренском санџаку, конзули Тухолка и Орлов су несебично помагали унесрећеним Србима. На њихово заузимање код косовског валије и призренског мутесарифа Кујунџићима је омогућено да се под војном пратњом из Ораховца преместе у Призрен. Тухолка је за пострадале Србе издвојио 248 гроша, а такође је значајно помогао рад Одбора за помоћ Србима у Ораховцу, који је на иницијативу Петра Костића и Управе Призренске богословије основала Српска влада.⁷² Овај Одбор је за кратко време успео да прикупи преко 6.000 пореских гроша, који су утрошени на давање помоћи пострадалим Србима у Ораховцу и Великој Хочи. Знајући да је новац односно „султан бакшиш“ веома ефикасно средство у Турској, Српска влада је у циљу смиравања ситуације, одвојила једну количину новца која је подељена арбанашким поглаварима у Метохији и челницима турске администрације у Призренском санџаку.⁷³ Догађаји у Великој Хочи најтеже последице су оставили на породицу Кујунџић. Пребегли у Србију, без игде ичега, они су извесно време добијали помоћ од Српске владе а потом су када је пажња Србије била усмерена на друге догађаје, једноставно били заборављени и препуштени сами себи. Ови поносни и вредни домаћини који су годинама храбро одолевали притиску Арбанаса и Турака, били су потпуно немоћни и губили су битку пред бедом и немаштином која их је снашла.⁷⁴

Година 1905. донела је српском становништву на Косову и Метохији бројне невоље. Изостављање северних делова Косовског вилајета из реформног програма и константна политика попуштања Арбанасима, створиле су

⁷⁰ Кондурџија – обућар.

⁷¹ *Докумената о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914, књижа II, додашак 1*, 455; Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*, 45.

⁷² АС, МИД, ПП, 1906, ред 54, ПП No 570, Министарство иностраних дела Краљевине Србије – српском Конзулату у Приштини, Београд 31. јануар/13. фебруар 1906.

⁷³ АС, МИД, ПП, 1905, ред 26, ПП No 2591, Министарство иностраних дела Краљевине Србије – српском Конзулату у Приштини, Београд 1/14. август 1905; Исто, 1906, ПП No 1597, српски Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 21. октобар/4. новембар 1905.

⁷⁴ О томе најбоље говоре потресне речи Лазаревог стрица, који се након великохочанске афере преселио у Београд. У писму упућеном министру иностраних дела стоји „Много поштовани господине, ја сам пре пар месеци упућен у Главно стовариште дувана за радника са 2 динара дневнице, па пошто ја имам још жену и двоје деце, једно је старо 5 година, а друго је 9 година, и то обоје женско. Сем тога имао сам још двоје женске деце које помреше од глади, једно је било умрло у децембру на дан Св. Стефана, а прво је умрло на дан Св. Николе. Из овога видите да ми је немогуће издржавати жену и двоје деце који су неспособни за рад зато вас учтиво молим, да вашом препоруком наредите повишење наднице у стоваришту дувана, јер ја иначе друга средства немам“. АС, МИД, ПП, 1906, ред 361, Београд 25. јуни/8. јули 1906.

од ових области територију без закона и реда. Увучени у вртлог анархије, Срби на Косову и Метохији суочили су се са систематским притиском и терором који је по много чему подсећао на терор дахија уочи избијања Првог српског устанка.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

RESTLESS YEAR 1905 IN KOSOVO AND METOHİJA

by

SLAVIŠA NEDELJKOVIĆ, PhD

University of Niš
Faculty of Philosophy
Niš, Serbia

SUMMARY: The last years of Ottoman rule in Kosovo and Metohija were marked by the aggravation of political, economic and agrarian relations, which due to weakness of the central government led to the strengthening of lawlessness and anarchy, and the violence of Arbanasi against unprotected Serbian population. Due to the intensified Austro-Hungarian propaganda among Arbanasi (which were supposed to serve as a bulwark against the aspirations of Serbia and Montenegro) and the powerlessness of Turkish authorities to control Arbanasi in the almost secessionist Vilayet of Kosovo, the crimes of Arbanasi again compromised the survival of the local Serbian population, massively emigrating to Serbia because of the violence. Omission of the northern part of the Vilayet of Kosovo from the reform program and a continued policy of appeasement toward Arbanasi, made of these areas the territories without law and order. Serbian population in this region was struck by the wave of violence that threatened to completely remove them from this area. This was particularly evident in 1905, recorded as one of the most difficult years for Serbian people in Turkey. Sucked into the vortex of anarchy, the Serbs in Kosovo and Metohija were faced with systematic pressure and terror that in many ways resembled the terror of dahijas that had preceded the outbreak of the First Serbian Uprising.

KEYWORDS: Arbanasi, Kosovo and Metohija, depredations, Serbian people, Serbia, Turkish authorities, Velika Hoča

Мср СРБАН МИЋИЋ

Институт за новију историју Србије
Београд, Србија

РАД БУГАРСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕОГРАДУ ПРОТИВ ВОЈНЕ ИНТЕРВЕНЦИЈЕ КРАЉЕВИНЕ СХС (9–18. ЈУН 1923)

АПСТРАКТ: У раду је анализиран рад бугарског Посланства у Београду непосредно након спроведеног државног удара у Софији, 9. јуна 1923. године. Југословенска држава и бугарска дипломатска служба су у посматраном периоду располагале непровереним и делимичним подацима о догађајима у Бугарској. Бугарско Посланство у Београду било је уверено у неизбежност војне интервенције Краљевине СХС и свој рад је превасходно посветило његовом спречавању. Рад је писан на архивској грађи југословенског и бугарског порекла, те мемоарској и релевантној одговарајућој литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Краљевина СХС, Бугарска, југословенско-бугарски односи, БЗНС, ВМРО, државни удар

Односи између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Бугарске непосредно након окончања Првог светског рата, били су оптерећени историјским искуством српско-бугарских односа са краја XIX и почетка XX века. Учешће на две зараћене стране у Великом рату, и одлуке Мирове конференције у Паризу које су изазвале велико незадовољство код поражених држава, допринели су продубљивању јаза између Срба и Бугара и отежавали нормализовање југословенско-бугарских односа.

После пораза у Другом балканском и Првом светском рату, Александар Стамболијски и Бугарски земљораднички народни савез (БЗНС) постепено су преузимали апсолутну власт у Бугарској и повели политику за коју су се залагали од 1915. године, заговарајући сарадњу с Јужним Словенима на Балкану и Словенима у Европи. Изнад свега, трудили су се да побољшају међународни положај државе. Нови посланик у Београду био је Константин Тодоров, дугогодишњи члан БЗНС-а, док је за саветника Посланства постављен Константин Људсканов Цанков, нестраначка личност, али и човек чији је

деда, Драган Цанков, помагао Николи Пашићу у Зајечару 80-их година XIX века.¹ И поред избора личности за представнике у Београду и изјава бугарске владе, према Бугарима је постојало велико неповерење југословенских државника, будући да су међу њима доминирали Срби са ставовима изграђеним на основу претходних искустава из српско-бугарских односа. Александар Стамболијски и његови најближи сарадници морали су стога да својим делима докажу како заиста спроводе прокламовану политику сарадње са Краљевином СХС, прихватају трајан губитак Вардарске Македоније и спречавају рад илегалних македонских организација у Бугарској.

Александар Димитров, први бугарски министар који је посетио Београд и разговарао о решавању кључних проблема у југословенско-бугарским односима, убијен је 1921. године због свог рада против упада комитских чета ВМРО-а на територију Краљевине СХС. Наредне године, 1922, Александар Стамболијски је уз подршку чехословачких државника организовао посету Београду, те су том приликом размотрена сва спорна питања у односима између две краљевине. Крајем 1922. године и почетком 1923. године, ВМРО је покушао да изврши неколико атентата на најистакнутије представнике БЗНС-а: Александра Стамболијског, Рајка Даскалова, Александра Обова и Петра Јанева. Марта 1923. године потписан је Нишки споразум којим су обе државе преузеле део одговорности за спречавање рада ВМРО-а,² чија је делатност била основни проблем.

Ипак, политика југословенско-бугарског зближавања и сарадње стварала је непријатеље у држави и иностранству. Опозицију у Бугарској чинили су официрски кор, грађанске политичке странке, македонске организације и део интелектуалне елите, који су били незадовољни унутрашњом и спољном политиком владе БЗНС-а. Они су потписивање Нишког споразума доживели као дефинитивно напуштање борбе за Македонију од стране Александра Стамболијског. На међународном пољу, највеће непријатељство према побољшању односа две државе показивала је Италија, која је јединство Јужних Словена видела као озбиљну препреку за остваривање својих планова за продор на Балканско полуострво.³ Грчка и Румунија су страховале да би пријатељски југословенско-бугарски односи могли да прерасту у политичко и војно савезништво, у циљу остваривања стварних и/или наводних јужнословенских

¹ Български исторически архив (БИА), Личния фонд Константин Александров Людсканов-Цанков 356, а. е. 11, п. 13, Дневник Константина Људсканова Цанкова, унос за 2. август 1923. (даље: Ф. 356); БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 2.

² Нишки споразум се састојао од резолуција донетих на седницама српско-бугарске комисије која је радила у Нишу 2, 3, 12, 15. и 17. марта 1923. године. Одредбе су се односиле на повећање ефектива пограничних стража; дозволе граничним патролама за прелазак на територије друге државе током дневног светла; препоручена је сеча шума и високог растинја дуж границе ради боље видљивости; препоручена је ликвидација двовласничких имања и контрола кретања двовласника преко границе; договорено је уклањање војних бегунаца и државних чиновника бивших комита из пограничних области; препоручено је јачање органа државних власти у подручјима која су угрожена радом комита; предвиђено је да југословенска влада размотри питање амнестирања бугарских комита и повратак бугарских емиграната у своја родна места на територији Краљевине СХС. Текст Нишког споразума вид. у: Živko Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine“, *Istorija XX veka. Zbornik radova IX*, Beograd 1968, 179, 180.

³ Massimo Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1929–1939)*, Bari 2006, 29–31, 33, 34.

претензија према Јужној Добруци, Егејској Македонији и Западној Тракији. Велика Британија је сваку компликацију односа на Балканском полуострву сматрала потенцијалном опасношћу за своје виталне интересе у Средоземном мору.

Бугарска војска, Лига резервних официра и ВМРО извели су државни преврат у Софији у ноћи 8/9. јуна 1923. године. Нову владу је оформио Демократски споразум (Демократически сговор), чији су чланови били припадници већине грађанских странака и интелектуалне елите. Краљевина СХС је доживела Деветојунски преврат као одбацивање политике коју је водио БЗНС и обнову Бугарске из доба балканских ратова и Првог светског рата.⁴ Југословенска влада је сматрала да би рестаурација старог режима у једној држави изазвала домино ефекат и у осталим земљама које су биле поражене у Првом светском рату. Први покушај Карла фон Хабзбурга, последњег аустроугарског монарха, да се врати на мађарски престо, у пролеће 1921, влада у Београду је оценила као директну последицу обнове монархије у Грчкој крајем 1920. године. Сличне претпоставке југословенска влада је имала приликом разматрања могућих последица рестаурације Хабзбурга у Мађарској, сматрајући да ће проузроковати повратак Хоенцолерна у Немачку и Фердинанда фон Сакса Кобурга Готе у Бугарску.⁵ Због тога је и преврат у Софији виђен као подстрек за талас реваншизма и ревизионизма на Балкану и у Европи.⁶

Југословенско Министарство иностраних дела (МИД) примило је први извештај о државном удару од Посланства у Софији већ 9. јуна 1923. године. Краљевина СХС је мобилизацију резервних официра и војника и повећање ефектива бугарске војске сматрала флагрантном повредом одредби Нејског мировног уговора⁷ којим се директно угрожава њена безбедност и потенцица нарушавање и других мировних уговора. Овај став је посланик

⁴ О југословенско-бугарским односима у периоду 1918–1923, политици Александра Стамболијског и раду бугарског Посланства у Београду, више: Коста Василев Тодоров, *Изводата на една луда балканската влада*, София 1994; Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Beograd 1979; Živko Avramovski, „Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine”, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Zbornik radova, 1, Beograd 1980; Ž. Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu”, Васил Ал. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославскиџе ойношения*, София 1991; Димитрина Петрова, *Българският земеделски народен союз 1899–1944*, София 1999; Любомир Панайотов, Костадин Палешутски, Добрин Мичев, *Македония и българо-югославскиџе ойношения*, София 1991.

⁵ Архив Југославије (АЈ), Фонд Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз, Виши (даље: 388), 388-11-28, 262; АЈ, Фонд Посланство Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон (даље: 341), 341-27-66, Никола Пашић Посланству у Лондону, Стр. Пов. Бр. 4129 од 2. априла 1921; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd 1971, 153–160, 175–180.

⁶ АЈ, 341-27-66, Момчило Нинчић Посланству у Лондону, Пов. Бр. 5727 од 17. јуна 1923.

⁷ Војне клаузуле из II поглавља IV одељка Нејског мировног уговора стриктно су прописивале ограничења која су била наметнута Бугарској у погледу њених војних и безбедносних формација. Према члану 66 ефектива бугарске војске је ограничена на максимално 20.000 војника и официра. Чланом 68 Бугарској је било забрањено да врши припреме за мобилизацију или да спроводи мобилизацију војске. Према члану 69 ефектива жандармерије, полиције, царинске службе и шумарске службе није смела да пређе границу од 10.000 људи под оружјем. *Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Bulgaria and Protocol signed at Neuilly-sur-Seine November 27, 1919*, Ottawa 1920, 27, 28.

Милан Ракић пренео француском колеги, пошто је нова влада Александра Цанкова решила да прво сондира терен код Француза пре него што се директно обрати југословенским представницима. Влада у Београду је била веома узнемирена подацима о регрутацији бугарске војске и желела је да заједно са Румунијом договори заједничку акцију, те је од Министарства војске и морнарице тражено да се појачају војне снаге према граници са Бугарском.⁸

Државни удар у Бугарској изазвао је велико узбуђење државних фактора и јавности у Краљевини СХС који су догађај перципирали као обнову предратне бугарске политике.⁹ Међутим, југословенска влада се није одлучила на самостално деловање, већ је тежила да сазна какав став ће заузети велике силе Француска, Велика Британија и Италија према дешавањима у Бугарској, и да договори заједничку акцију са својим савезницима из Мале антанте Чехословачком и Румунијом. Чехословаци, који су подржавали политику Александра Стамболијског и БЗНС-а, увиђали су жељу Краљевине СХС да бугарски земљоделци што пре поново преузму власт у суседној држави. Влада у Прагу је сматрала да су догађаји у Бугарској највише задирали у југословенске виталне интересе и била је спремна да у оквиру Мале антанте следи намере Краљевина СХС. Међутим, чехословачки државници нису желели да влада у Београду донесе пренагљене одлуке и тежили су да утичу на помирљивије држање југословенских руководиоца. С друге стране, румунска влада, која није благонаклоно гледала на политику измирења и сарадње јужнословенских држава, није скривала задовољство што је влада Александра Стамболијског била насилно оборена.¹⁰ Краљ Александар, који је у том тренутку био у посети Румунији, добио је 10. јуна извештај министра спољних послова Момчила Нинчића о догађајима у Софији. Решио је да се одмах врати у Београд, али је сачекао до вечери како би се састао са председником румунске владе Јоном Братијануом.¹¹

Држање југословенских званичних кругова узнемирило је бугарско Посланство у Београду, које је прву званичну информацију о извршеном државном преврату у Софији добило у циркуларном телеграму новог председника владе Александра Цанкова, 9. јуна у 18 часова. У погледу спољне политике обећано је поштовање постојећих међународних уговора и побољшање односа са свим суседним државама. На крају телеграма, службеницима посланства наређено је да обавесте владу код које су акредитовани и штампу о овој декларацији.¹² У том периоду послове је отправљао Константин Јудсканов Цанков, саветник Посланства, јер је посланик Константин Тодоров био члан бугарске делегације на Мировној конференцији у Лозани. Још док је дешифровао депешу добијену из Софије, неколико политичара Срба телефонски се распитивало о догађајима у Софији. Из дотадашњег искуства знао је да су државни и политички кругови у Београду добро обавештени о ситуацији у

⁸ АЈ, Фонд Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (даље: 395), 395-9-96, 137-138.

⁹ АЈ, 395-9-96, 239-241; Ж. Avramovski, „О ставу југословенске владе према Devetojunskom prevratu”, 161.

¹⁰ Ж. Avramovski, „О ставу југословенске владе према Devetojunskom prevratu”, 173-177.

¹¹ АЈ, 395-9-96, 139; АЈ, Фонд Двор Краљевине Југославије (даље: 74), 74-3-7, 1.

¹² БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 5, 6.

Бугарској.¹³ Секретар Посланства Стефан Чопов састао се са својим познаницима из југословенског Министарства иностраних дела који су га известили да је војна интервенција Краљевине СХС у корист Александра Стамболијског и повратка БЗНС-а на власт неизбежна, а преврат у Софији поредили с покушајима Карла фон Хабзбуршког да се врати на мађарски престо.¹⁴ Први телеграм Константина Тодорова примљен је у београдској пошти 10. јуна у 5 часова ујутро. Уместо упутстава о држању према новој влади у Софији и раду у Београду, бугарски посланик је налагао да му се пошаљу априлска и мајска плата. Телеграм је и иначе збунио чиновнике бугарског Посланства, будући је био предат у Лозани 9. јуна у 23.45 часова, због чега су сматрали да је посланик до тада сигурно сазнао за преврат у Софији.¹⁵ Међутим, у Посланству у Београду нису знали да је Константин Тодоров 10. јуна тражио упутства о даљем раду од бугарског посланика у Прагу Рајка Даскалова.¹⁶ На основу података које је добио од секретара Стефана Чопова и услед недостатка упутстава, Константин Јудсканов Цанков је могао да закључи како предстоји интервенција војске Краљевине СХС и да чиновници Посланства морају самостално радити на њеном спречавању.¹⁷ Због неактивности Константина Тодорова, отправник послова у Београду такође је очекивао наређења и смернице од Рајка Даскалова, формалног наследника Александра Стамболијског на челу странке.¹⁸

Милан Ракић је слао извештаје 10. јуна и Министарству иностраних послова и Посланству у Букурешту. Председник владе Александар Цанков

¹³ У своја два мемоарска текста о државном преврату у Софији и дешавањима у Београду, Константин Јудсканов Цанков је навео неколико примера о обавештености београдских кругова о ситуацији у Бугарској: лист *Полиџика* је писао крајем новембра 1922. године о припреми упада комита у Ћустендил пре него што је напад изведен 4. децембра; у Београду су кружиле гласине о припреми атентата на Александра Стамболијског 2. фебруара 1923, а убиство је покушано у софијском Народном позоришту 4. фебруара; краљ Александар је у разговору са Константином Јудскановим Цанковим, 15. априла 1923, тражио од бугарског отправника послова да упозори Александра Стамболијског да су могући нови атентати на њега након потписивања Нишког споразума (БИА, Ф. 356, а. е. 15 „Събития в Белград от 9-й до 25-й юний 1923 г.”, Белград, ноември–декември 1923, п. 5, 6; БИА, Ф. 356, а. е. 16 „Преврата отъ 9-й юний и моята дейностъ въ югославянската столица”, София (Лозенецъ), август 1931, п. 5).

¹⁴ БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 9.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Централен државен архив (ЦДА), Фонд Райко Иванов Даскалов (даље: Ф. 695 к), 695 к, Инв. оп. 1, а. е. 33, п. 1.

¹⁷ БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 7, 8.

¹⁸ Осим што је био званични наследник Александра Стамболијског на челу БЗНС-а, Рајко Даскалов се доказао и као непомирљиви противник свих опозиционих кругова, нарочито ВМРО-а. Након заузимања Неврокопа и Ћустендила 16. октобра и 4. децембра, војвода Панчо Михајлов је објавио његову смртну пресуду, а неуспешан покушај убиства извршен је 15. децембра 1922. Као командант Земљорадничке гарде (Оранжева гарда), министар унутрашњих дела и заступник председника владе успео је да превазиђе прву кризу владе БЗНС-а, позвавши неколико хиљада наоружаних сељака из Северне Бугарске у Софију крајем 1922. и почетком 1923. Након избора за легалног наследника Александра Стамболијског на страначком конгресу и парламентарних избора априла 1923, Рајко Даскалов је постављен за посланика у Прагу 5. маја 1923. У тренутку извршења преврата у Софији био је у Немачкој и одмах се вратио у Праг (Димитрина Петрова, *Д-р Райко Даскалов /1886–1923/. Полиџик и државник реформатор*, Стара Загора 1995, 28–37, 40–43).

је покушао у првом разговору да увери југословенског посланика да се не спроводи мобилизација резервних официра и војника, тврдећи да само смењују руководиоце жандармерије која је била претворена у партијску организацију БЗНС-а. Међутим, Милан Ракић није у то поверовао. Његов закључак је био да се влада осећа несигурном, јер је Александар Стамболијски још увек био на слободи, па се очекивало да ће организовати отпор сељака, услед чега би Александар Цанков морао да се ослони на официре и Македонце, два најогорченија југословенска непријатеља. Милан Ракић је предлагао да влада искористи одредбе Нејског мировног уговора и захтева поштовање ограничења војних снага, чиме би осигурали безбедност државних граница и посредно помогли бугарским земљеделицама у предстојећем оружаном сукобу. Уједно, избегли би да се Краљевина СХС у међународној јавности компромитује мешањем у унутрашње догађаје у страниј држави.¹⁹

Момчило Нинчић је први пут примио Константина Људсканова Цанкова 10. јуна у 11 часова пре подне, када је разговор о новонасталој ситуацији вођен према извештајима посланика Милана Ракића. Оба саговорника су се међусобно убеђивала да билатерални односи и спољне политике две државе неће претрпети промене. Иако није располагао детаљним извештајима, Константин Људсканов Цанков је оповргавао спровођење мобилизације бугарске војске и смене официра, што би било противно одредбама Нејског мировног уговора.²⁰ Након разговора, бугарски отправник послова је телеграфисао Министарству иностраних дела и вероисповести (МВРИ) да има поверљиве информације према којима влада у Београду верује да бугарски официри намеравају да наруше Нишки споразум и да је због тога наређена мобилизација војске у Јужној Србији.²¹ Иако је добио упутства од Александра Цанкова да југословенску штампу обавести о промени владе и настављању дотадашње бугарске спољне политике, Константин Људсканов Цанков је чиновницима Посланства наредио да не дају изјаве новинарима,²² а у телефонском разговору замолио француског посланика Клемана Симона да га посети по повратку у Београд. Остајући лојални збаченој влади Александра Стамболијског и политици БЗНС-а, чиновници бугарског Посланства били су у веома незгодном положају будући да о предстојећем раду нису добили никаква упутства ни од Константина Тодорова ни од Рајка Даскалова.²³

На захтев неколико посланичких група Момчило Нинчић је прво излагање у Народној скупштини о догађајима у Бугарској одржао ујутро 11. јуна. Изговарајући се недостатком детаљних информација, само је изјавио да су државни удар извеле македонске револуционарне организације,²⁴ Лига резер-

¹⁹ АЈ, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Политичко одељење (даље: 334-ПО), 334-ПО-8-28, 83-85; АЈ, 395-9-96, 140-142.

²⁰ БИА, Ф. 356, а. е. 13, п. 400 а; БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 10-12.

²¹ Момчило Нинчић је 10. јуна известио Посланство у Лондону да су појачане граничне трупе као превентивна мера безбедности од могућих акција комитских чета аутономистичког крила ВМРО-а (Ž. Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu”, 162).

²² БИА, Ф. 356, а. е. 13, п. 401; БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 10.

²³ БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 11, 12.

²⁴ Момчило Нинчић 11. јуна није имао детаљне информације које македонске организације су учествовале у државном удару. МИД је 12. јуна примио извештај од Посланства

вних официра и војска.²⁵ Чекајући повратак краља Александра, југословенска влада је тежила да постигне договор са Румунијом о заједничким дипломатским и могућим војним акцијама против Бугарске. Према добијеним упутствима, посланик у Букурешту Бошко Чолак Антић је 11. и 12. јуна разговарао с румунским министром иностраних дела Јоном Дуком о усклађивању заједничког става. Румуни су изјављивали спремност да заједнички спрече нарушавање Нејског мировног уговора, али су тврдили да немају податке о мобилизацији резервиста. У циљу убеђивања својих савезника, Југословени су им скретали пажњу на држање Турака на Мировној конференцији у Лозани и њихову спремност да заједно са Бугарима пренесу војне операције на балканско тло. Међутим, није постигнут споразум две владе о заједничкој акцији према Бугарској и дипломатским интервенцијама код Британаца, Француза и Италијана. Део румунске штампе је потом почео да извештава како је Краљевина СХС била једина држава која је подржавала владу БЗНС-а и да због тога жели да војно интервенише у корист Александра Стамболијског.²⁶

Напоре до с припремом терена за заједничку југословенско-румунску акцију, посланик у Софији Милан Ракић је 11. јуна наставио да проверава обавештења о мобилизацији војске, плановима земљеделаца и утицају официра и ВМРО-а на владу. Избор пуковника Христе Калфова, бившег ађутанта краља Бориса III, за министра иностраних дела и вероисповести, и професора Николе Милева, истакнутог члана Македонског комитета, за начелника Министарства иностраних дела и вероисповести, сматрао је доказом о пресудном утицају официра и ВМРО-а. Истовремено, личним проверама и из разговора са француским војним представницима могао је да дефинитивно потврди извештаје о спровођењу мобилизације бугарске војске. Владу је известио да му је нови министар Христо Калфов дао идентичне изјаве као и Александар Цанков, али да их је он одбацио и упозорио бугарску владу да ће држање Краљевине СХС зависити искључиво од поштовања одредби Нејског мировног уговора. У телеграму од 11. јуна јавио је да је војска заузела родно село Александра Стамболијског Славовицу, у којем се налазио од 9. јуна, да он није ухваћен, али и да још увек нема организованог отпора БЗНС-а ширих размера. На основу прикупљених података, Момчило Нинчић је 12. јуна наредио Бошку Чолаку Антићу да извести Јона Дуку како Југословени имају потпуно сигурне податке о мобилисању бугарске војске. Ипак, румунски министар иностраних дела је и даље одбијао да прихвати апсолутну тачност југословенских извештаја.²⁷

Христо Калфов је од саветника Посланства у Београду Константина Људсканова Цанкова тражио да одмах преда дужност секретару Стефану Чопову,²⁸

у Софији да су аутономисти ВМРО-а желели да искористе несређене прилике у Бугарској како би се обрачунали са федералистима ВМРО-а у њиховом најјачем упоришту у Петричу (АЈ, 395-9-96, 152, 153).

²⁵ *Синенографске белешке Народне скупштинне Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца. Ванредан сазив за 1923. годину*, I књига (од I. претходног до XXV. редовног састанка), Београд 1923, 454.

²⁶ АЈ, 395-9-96, 146, 147, 149; Ж. Avramovski, „О ставу југословенске владе према Devetojungskom prevratu”, 175.

²⁷ АЈ, 395-9-96, 149–154.

²⁸ БИА, Ф. 356, а. е. 10, п. 17.

те да се обуставе исплате припадљивости док се не одреди нови персонал.²⁹ Отправник послова је закључио да је због притиска новог министра иностраних дела и вероисповести и развоја ситуације у Бугарској имао све мање времена да надлежне факторе у Краљевини СХС одговори од војне интервенције.³⁰ Југословенска влада је чекала повратак краља Александра из Румуније да би сазвала Крунски савет и донела коначну одлуку о даљим активностима. Атмосфера је била узаврела. Југословенска јавност и политичари су захтевали од владе да не изгуби најповољнији тренутак за обрачун с новим бугарским режимом, према коме у Краљевини СХС нико није имао поверење, поредећи га са предратним руководством. Константин Људсканов Цанков је посетио британског и чехословачког посланика, Алберта Јанга и Јана Шебу, покушавајући да сазна какав ће став према евентуалном југословенско-бугарском сукобу и окупацији Бугарске заузети велике силе и Мала антанта. Посета Јану Шеби имала је још један циљ: желео је да преко чехословачке дипломатске службе успостави комуникацију са Рајком Даскаловим како би му предложио да инкогнито допутује у Београд. Иако је добио обавештења да велике силе не би подржале окупацију Бугарске и да је Мала антанта оставила одрешене руке Краљевини СХС,³¹ страховао је да би изненадна и брза југословенска војна интервенција ставила европске државе пред свршен чин.³² Чехословаци су пак изашли у сусрет његовом захтеву, омогућивши успостављање комуникација између бугарских посланстава у Београду и Прагу. Рајко Даскалов је 11. јуна послао циркуларни телеграм, којим је од дипломатских чиновника тражио да се изјасне у корист владе БЗНС-а, као једино легитимне, наложивши им да своје извештаје шаљу Посланству у Прагу, а не МВРИ-у. Исте вечери, Константин Људсканов Цанков је одговорио да чланови Посланства у Београду признају легитимност кабинета Александра Стамболијског.³³ Наредних дана и већина других бугарских дипломатских представништава потврдила је лојалност насилно збаченој влади.³⁴

Константин Људсканов Цанков је по други пут посетио Момчила Нинчића 12. јуна ујутро, непосредно пре повратка краља Александра у Београд, настојећи да пре заседања Крунског савета убеди југословенског министра у нецелисходност војне интервенције. Аргументацију је засновао на предвиђању да би Александар Стамболијски у том случају изгубио ослонац у народу, јер бугарски сељак из патриотских разлога не би могао да прихвати владу коју би наметнула страна војска. Тиме би била уништена база БЗНС-а, на којој се заснивала дотадашња и од које би зависила будућа политика измирења

²⁹ БИА, Ф. 356, а. е. 14, п. 1.

³⁰ БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 10, 11.

³¹ Чехословачки посланик Јан Шеба је саопштио Константину Људсканову Цанкову да су Краљевини СХС остављене „одрешене руке”, али да Чехословачка и Румунија нису подржавале идеју о војној интервенцији у Бугарској. Чехословачки министар иностраних дела Едуард Бенеш је тежио да својим саветима умири и југословенску и бугарску владу, а Румунија у почетку није била спремна ни да подржи колективни дипломатски протест у Софији (Ž. Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu”, 174–176).

³² БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 12–15, 17.

³³ ЦДА, Ф. 695 к, Инв. оп. 1, а. е. 33, п. 17; БИА, Ф. 356, а. е. 14, п. 17; БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 19.

³⁴ ЦДА, Ф. 695 к, Инв. оп. 1, а. е. 33, п. 3-5, 7, 13–15, 20, 22, 29–31, 33.

Бугара са Србима и зближења Краљевине Бугарске са Краљевином СХС. Као алтернативно решење, изложио је план по којем би Рајко Даскалов преко Београда отпутовао у Бугарску и придружио се Александру Стамболијском у организовању оружане борбе земљеделаца. Разговор је очигледно имао одређен утицај на Момчила Нинчића будући да је следећи састанак заказао након заседања Крунског савета.³⁵

Извештавајући пак Рајка Даскалова о својим дотадашњим настојањима да југословенску владу одговори од војне интервенције, Константин Људсканов Цанков му је изнео предлог да допутује у Краљевину СХС како би из Босилеграда организовао устанак у Бугарској. Истом приликом обавестио га је да је три дана радио самоиницијативно, с обзиром на то да од Косте Тодорова није добио никаква упутства.³⁶ Док је чекао позив за други пријем код министра иностраних дела, посетио је француског посланика Клемана Симона. Разговор са француским послаником га је подједнако умирио и узнемирио, јер му је овај одлучно саопштио да су првих дана након преврата одредбе Нејског мировног уговора нарушене, али и да Краљевина СХС више нема стварног основа за војну интервенцију у Бугарској. Међутим, бугарски отправник послова је стекао утисак да Французи нису заинтересовани за судбину Александра Стамболијског, већ да их само интересује да ли ће влада Александра Цанкова заузети протемачку оријентацију или неће.³⁷ У прва четири дана након преврата он је често контактирао са британским, француским, чехословачким, пољским и аустријским посланицима, али је избегавао комуникацију с италијанским колегом, увидевши да јавност у Београду сагледава преврат у Софији у ширим оквирима југословенско-италијанских односа.³⁸

На другом састанку, Момчило Нинчић је Константину Људсканову Цанкову саопштио да је његов план прихваћен и да ће југословенска влада помоћи пребацивање Рајка Даскалова и других чланова БЗНС-а у Бугарску, подржавајући борбу Александра Стамболијског против Александра Цанкова. Није међутим желео да му детаљно образложи одлуке Крунског савета. Само га је обавестио да МИД има извештаје према којима је Константин Тодоров отпутовао из Лозане у Париз како би добио француску подршку против нове владе у Софији. На основу података добијених од Клемана Симона и југословенског министра, Константин Људсканов Цанков је стекао утисак да југословенска влада и даље тражи основе у међународном законодавству како би искористила било који факт као погодан изговор за војну интервенцију. Момчилу Нинчићу је стога поновио да од Косте Тодорова није добио никаква упутства и да очекује да их добије од Рајка Даскалова. Делимично га је умиривала информација да се краљ Александар на заседању Крунског савета изјаснио против војне интервенције.³⁹ Међутим, могао је да примети неза-

³⁵ БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 18.

³⁶ БИА, Ф. 356, а. е. 14, п. 14; БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 19, 20.

³⁷ БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 21.

³⁸ БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 11, 13, 14, 17, 21, 22.

³⁹ Краљ Александар се противио војној интервенцији у корист Александра Стамболијског због његових републиканских идеја, јер је укидање монархија у суседним државама видео као потенцијалну опасност за династију Карађорђевић (Ž. Avramovski, „O stavu jugoslovenske

довољство у југословенској јавности и државним круговима изазвано одласком Косте Тодорова из Лозане у Париз и изјавом да је 8. јуна заспао као дипломата, а 9. јуна се пробудио као политички емигрант, коју је дао дописнику листа *Maten* и која је штампана под насловом „M. Théodoroff en route pour Paris”. Супротно упутствима бугарске владе, Константин Људсканов Цанков је југословенској штампи изјавио да као славенофил признаје закониту владу Александра Стамболијског и подржава БЗНС.⁴⁰

Посланик у Софији Милан Ракић такође је предложио МИД-у 13. јуна, независно од алтернативног плана Константина Људсканова Цанкова, да се омогући прелазак Рајка Даскалова у Бугарску. Сматрао је да је Александар Стамболијски имао мале шансе за самосталан успех након делимичне мобилизације војске. БЗНС није успео да организује отпор у читавој држави, јер је највећи део његових првака био ухапшен, а малобројни који су остали на слободи нису успоставили међусобну комуникацију нити имали ауторитет у народу. Осим тога, била је актуелна сезона пољских радова и велики број сељака није био заинтересован за политички ангажман. Стога су јеђавале локалне побуне, а најмасовнији покрет који је предводио бивши министар пољопривреде Александар Обов у Плевенском округу био је угушен, после чега је он побегао у Румунију. Међутим, Александар Стамболијски још увек није био ухваћен и Милан Ракић је сматрао да би долазак Рајка Даскалова био значајан подстрек за организовање озбиљног оружаног отпора бугарских земљеделаца. Истовремено, извештавао је о јачању позиција Официрске лиге у цивилним и војним институцијама, могућем новом државном удару војних кругова у сарадњи са бившим председником владе Василиом Радославовим и покушајима Бугарске да југословенског савезника у Малој антанти, Чехословачку, убеди у своје искрене намере према Краљевини СХС. Међутим, Милан Ракић и даље није веровао изјавама бугарске владе.⁴¹ Народни посланици Југословенске демократске странке отишли су код председника Народне скупштине да би добили детаљна обавештења о збивањима у Бугарској и намерама југословенске владе.⁴²

Константин Људсканов Цанков је 13. јуна позвао Рајка Даскалова да допатује у Краљевину СХС и потом пређе на бугарску територију. Он је тада први пут одговорио на телеграме Посланства у Београду и издао упутства за даљи рад. Одбио је предложени план, сматрајући да би тиме дао погодан материјал за пропаганду владе Александра Цанкова која би могла да га оптужи да је отпутовао како би припремио терен за југословенску војну окупацију Бугарске. Наложio је Константину Људсканову Цанкову да настави свој рад против ангажмана војске Краљевине СХС. У истом циљу је преко бугарског Посланства у Паризу тражио помоћ Француза у спречавању југословен-

vlade prema Devetojунском prevratu”, str. 162, fusnota br. 145). Константин Тодоров је тврдио да се Александар Стамболијски у разговору са краљем Александром, 1922, изјаснио за монархију као најбољи облик државног уређења на Балкану (Коста Тодоров, *Стамболиски*, Београд 1937, 130).

⁴⁰ БИА, Ф. 356, а. е. 14, п. 16, 17; БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 21–24, 26; ЦДА, 695 к, Инв. оп. 1, а. е. 33, п. 6, 9, 19.

⁴¹ АЈ, 395-9-96, 156, 157; АЈ, 341-21-50 телеграм Нинчића, Стр. Пов. Бр. 262 од 15. јуна 1923.

⁴² *Сјенографске белешке*, 551.

ске војне акције, а од Посланства у Истамбулу – немајући довољно поверења у извештаје које је примао из Београда – да му пошаљу аутентична обавештења о ситуацији у Бугарској.⁴³ На основу података којима је располагао, обавестио је бугарска дипломатска представништва о почетку оружане борбе земљеделаца и економске изолације Софије, у време када је побуна већ била угушена. Његова изјава за штампу о Деветојунском преврату, који је окарактерисао као фашистички и дворски државни удар, који онемогућава даљи опстанак династије Саксо-кобуршко-готске на престолу, и о почетку борбе БЗНС-а за увођење републике, оставила је добар утисак на југословенску јавност. Међутим, Константин Људсканов Цанков је сматрао да политички кругови и јавност у Краљевини СХС неће бити умирени вестима о наставку сукоба и да ће продужити да врше притисак на владу да југословенска војска интервенише у Бугарској.⁴⁴

Бугарски отправник послова се 13. јуна састао са помоћником министра иностраних дела Љубомиром Нешићем и предочио му негативне последице које би војна акција имала на политику југословенско-бугарске сарадње и зближења. Добио је одговор да југословенска влада није донела коначну одлуку и да није објављена мобилизација војске, већ да су само предузете додатне мере за безбедност границе. Основни став Краљевине СХС је био да чека коначни исход борбе земљеделаца и владиних снага, од којег би зависили држање и активности које би предузела према Бугарској. Енергичан протест југословенске владе у Софији због непоштовања одредби Нејског мировног уговора и захтев да се наоружани људи распусте кућама био је посредан начин да се олакша положај земљеделаца у обрачуна са владиним трупима. У случају победе режима Александра Цанкова, југословенска влада је била спремна да изврши војну интервенцију, без обзира на то да ли би имала подршку Мале антанте и великих сила.⁴⁵ Док су Константин Људсканов Цанков, Рајко Даскалов и југословенско Министарство иностраних дела разматрали све опције самосталне борбе земљеделаца, Константин Тодоров је послао свој други телеграм бугарском Посланству. Известио је чиновнике да његова супруга путује у Софију преко Београда и да њој предају његову плату за април. Истовремено, први пут је тражио од својих подређених да се јавно изјасне против владе Александра Цанкова, што је Константин Људсканов Цанков доживео као увреду, јер су и без упутстава признали легитимност кабинета Александра Стамболијског.⁴⁶

Милан Ракић је 14. јуна извештавао МИД и Посланство у Букурешту о развоју ситуације и ставовима појединих чланова дипломатског кора у Софији. Британски, француски и италијански посланик су тврдили да су одредбе Нејског мировног уговора прекршене делимичном мобилизацијом, али да Бугарска након распуштања војника више не представља опасност за њене суседе. И сам Милан Ракић је потврдио да је 12. и 13. јуна распуштен велики број резервиста, услед страха од војног конфликта са Краљевином СХС.

⁴³ Д. Петрова, *Рајко Даскалов*, 44, 45.

⁴⁴ БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 33; ЦДА, Ф. 695 к, Инв. оп. 1, а. е. 33, п. 9.

⁴⁵ БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 26, 28; ЦДА, Ф. 695 к, Инв. оп. 1, а. е. 33, п. 11.

⁴⁶ ЦДА, Ф. 695 к, Инв. оп. 1, п. 19–21; БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 26.

Заједно са румунским послаником је закључио да би било најцелисходније да њих двојица одложе заједнички корак код владе у Софији. Свој став је образлагао чињеницом да је Краљевина СХС сада морала да чека нови поволан моменат за дипломатску акцију. Према добијеним упутствима од МИД-а, у разговору са Христом Калфовим објашњавао је концентрацију пограничних трупа код Ниша и Пирота несређеним приликама у Бугарској.⁴⁷ Министар иностраних дела и вероисповести је тврдио, у складу са званичним настојањима бугарске владе да увере иностранство у поштовање преузетих међународних обавеза, да ће наставити да води дотадашњу спољну политику и да ће отклон од режима краља Фердинанда бити гарантован забраном кандидатуре бивших државника и политичара на парламентарним изборима.⁴⁸

Главни генералштаб је на основу извештаја војне обавештајне службе 14. јуна известио МИД да се није могло сазнати да ли је Александар Стамболијски жив или мртав, али су сматрали да је сваки отпор БЗНС-а угушен и да се све његове присталице, изузев истакнутих појединаца, одричу страначких идеја и државне политике коју су водили. Главни генералштаб је одбацивао могућност новог државног удара којим би Васил Радославов и Фердинанд фон Саксо Кобург Гота преузели власт. Војна обавештајна служба је имала податке да провладине снаге располажу са 100.000 војника, од којих је 6000 концентрисано према граници са Краљевином СХС, и да су на чело војске и жандармерије постављени истакнути противници Нејског мировног уговора.⁴⁹

Док су југословенске службе разматрале све алтернативе за рад у Бугарској, 14. јуна примљени су први извештаји Посланства у Софији и војног обавештајног официра у Пироту мајора Танасија Ћ. Динића⁵⁰ о непровереним вестима да је Александар Стамболијски ухваћен и можда убијен,⁵¹ чиме су доведени у питање сви планови за организовање брзог и масовнијег отпора БЗНС-а. Члан Главног одбора Савеза земљорадника Милан Комадинић је као изасланик странке и као лични пријатељ Александра Стамболијског тражио од Константина Људсканова Цанкова да пошаље телеграм Рајку Даскалову да одмах допутује у Краљевину СХС, аргументујући свој захтев тиме да ће Мала антана поступити према одлуци која буде донета у Београду, а не у Прагу. Упозорио је бугарског отправника послова да би само потпуни успех земљоделског устанка могао да спречи војну окупацију Бугарске. Константин Људсканов Цанков је послао тражени телеграм у име Милана Комадинића, а другим је известио Рајка Даскалова да то није само став Савеза земљорадника већ и свих званичних кругова у Краљевини СХС.⁵²

Ни наредног дана, 15. јуна, влада у Београду није имала дефинитиван извештај да ли је Александар Стамболијски ухапшен, убијен или је и даље жив и на слободи. Бугарски државни органи су пружали контрадикторна са-

⁴⁷ АЈ, 395-9-96, 159, 162.

⁴⁸ АЈ, 395-9-96, 164.

⁴⁹ АЈ, 341-21-50 Министарство иностраних дела Краљевском посланству Лондон, Пов. Бр. 5678 од 15. јуна 1923.

⁵⁰ Постављен је на положај обавештајног официра у Пироту одмах након извршеног државног удара од 9. јуна 1923. (Војни архив, Архива непријатељских јединица, кутија 87, фасцикла 3, предмет бр. 23, рег. 3).

⁵¹ АЈ, 395-9-96, 160, 163.

⁵² БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 34; ЦДА, Ф. 695 к, Инв. оп. 1, а. е. 33, п. 16.

општења. МВРИ је тврдио да је погинуо, а Министарство војске да је ухапшен, али накнадно ослобођен током сукоба сељака и оружане пратње која га је спроводила у правцу Софије.⁵³ Истог дана, народни посланици Југословенске демократске странке су покушали да у Народној скупштини покрену опсежну расправу о мерама које југословенска влада планира да предузме поводом ситуације у Бугарској.⁵⁴

Александар Обов је након слома земљоделског устанка у Северној Бугарској пребегао у Румунију, 15. јуна. Пошто му је румунска влада одредила за место боравка Тиргу Цију, тражио је одобрење да отпутује у Праг, где је и даље био Рајко Даскалов. Румунско Министарство унутрашњих дела је званично саопштило штампи да му је наложено да територију Румуније напусти у року од 12 сати.⁵⁵ Уместо у Чехословачку, отпутовао је у Француску, где је боравио Константин Тодоров.⁵⁶ Из Француске је послао телеграм Рајку Даскалову да ће Константин Тодоров радити на спречавању стране војне интервенције у Бугарској, али га је упозоравао да има нетачне извештаје о стању у Бугарској, будући да је успостављен мир и да би требало изградити план за случај да устанак доживи потпуни неуспех.⁵⁷ Константин Људсканов Цанков је након првих вести добијених од уредника једног београдског листа о убиству Александра Стамболијског и угушеном отпору БЗНС-а известио Рајка Даскалова да Мала антанта планира енергичан корак у Софији. Његов утисак је био да се југословенски руководећи кругови прибојавају да би нека европска држава могла да искористи новонастале околности, званично призна владу Александра Цанкова и на тај начин онемогући коришћење међународног права као аргумента за војну интервенцију.⁵⁸ Стога је поново интервенисао код Рајка Даскалова и Константина Тодорова да што пре допутују у Краљевину СХС ради организовања устанка у Бугарској, опомињући их да је то једини начин да се избегне југословенска окупација, коју је сматрао неизбежном.⁵⁹ Посланство Краљевине СХС у Прагу издало је Рајку Даскалову, 15. јуна, пропусницу за прелазак преко југословенске територије у Бугарску.⁶⁰ Иако југословенска влада није имала потврду претходних извештаја, у Београду су се касно поподне 15. јуна рашириле вести да је Александар Стамболијски сигурно убијен. Узбуђење јавности је досегло кулминацију и сви београдски кругови су вршили притисак на владу да изврши војну интервенцију.⁶¹

Сутрадан, парламентарна опозиција је поново настојала да у Народној скупштини отвори расправу о намерама владе. За разлику од претходног

⁵³ АЈ, 395-9-96, 165.

⁵⁴ *Стенографске белешке*, 550, 551.

⁵⁵ АЈ, 395-9-96, 164, 175. Иако је румунска влада 15. јуна изашла у сусрет молби Александра Обова, осталим земљоделским избеглицама допустила је да напусте територију Румуније тек 19. јула 1923. (ЦДА, Фонд Задгранично представителство на БЗНС (1923–1933), 361к, Инв. оп. 1, а. е. 1а, п. 134).

⁵⁶ ЦДА, Ф. 695 к, Инв. оп. 1, а. е. 33, п. 21.

⁵⁷ ЦДА, Ф. 695 к, Инв. оп. 1, а. е. 33, п. 17.

⁵⁸ ЦДА, Ф. 695 к, Инв. оп. 1, а. е. 33, п. 22; БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 35, 37.

⁵⁹ БИА, Ф. 356, а. е. 13, п. 43–49.

⁶⁰ ЦДА, Ф. 695 к, Инв. оп. 1, а. е. 1, п. 1.

⁶¹ БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 37.

дана, када је интерпелација била упућена председнику Народне скупштине, народни посланик Светозар Прибићевић је 16. јуна упутио питање директно министру Момчилу Нинчићу, тражећи да им пружи жељена обавештења. Иницијативу Југословенске демократске странке подржали су и народни посланици Савеза земљорадника, захтевајући да на идућој седници, заказаној за понедељак, 18. јуна, присуствују Момчило Нинчић и Никола Пашић. Јован Јовановић Пижон, шеф странке, у свом је излагању говорио о смрти Александра Стамболијског као непровереној информацији, али и о рату са Бугарском као неоспорној последици преврата и нарушавања Нишког споразума о чијој садржини посланици такође нису имали тачне податке.⁶²

Министар иностраних дела и вероисповести Христо Калфов је настојао да онемогући даље активности присталица Александра Стамболијског у иностранству. Као најодговорније за ширење нетачних обавештења о догађајима у Бугарској означио је Рајка Даскалова, Константина Тодорова, Александра Обова и Константина Људсканова Цанкова.⁶³ МВРИ је 16. јуна покренуо поступак код румунског МИД-а за екстрадицију Александра Обова,⁶⁴ јер нису били обавештени да је он напустио Румунију 15. јуна. У Београду су пак 16. јуна примљене дефинитивне потврде да је Александар Стамболијски убијен два дана раније, 14. јуна.⁶⁵

У Народној скупштини је бурна расправа о догађајима у Бугарској поведена 18. јуна. Посланици Демократске странке, Савеза земљорадника и Словенске људске странке нападали су владу да је пропустила најповољније тренутке да помогне борбу Александра Стамболијског и земљоделаца против новог режима, критиковали су држање Француске и Румуније на основу писања штампе и тражили да Краљевина СХС изврши војну интервенцију, иако нису имали јасно дефинисан став да ли би требало извршити мобилизацију и водити операције широког опсега или користити само расположиве сталне јединице.⁶⁶ Правдајући држање савезничких и пријатељских земаља и не-ангажовање југословенске војске у циљу заштите Нејског мировног уговора недостатком необоривих доказа да су заиста нарушене одредбе,⁶⁷ Момчило Нинчић је искористио и аргументацију Константина Људсканова Цанкова: „Не познавати човека, значи, господо, тврдити да би један Стамболијски примио власт из наших руку, из руку наше војске која би ушла у Софију. [...] Стамболијски никада не би примио власт из руку неке стране државе, нити из руку једне туђе војске”.⁶⁸ Након изјава југословенског министра да неће бити војне интервенције Краљевине СХС и да ће се чекати да влада Александра Цанкова својим делима покаже да ли ће поштовати постојеће међународне уговоре, Константин Људсканов Цанков је закључио да је успешно завршио своју

⁶² *Сћенографске белешке*, 580, 581.

⁶³ ЦДА, Фонд Легација в Атина, 322 к, Инв. оп. 1, а. е. 396, п. 15.

⁶⁴ ЦДА, Фонд Легација в Букурешт, 327 к, Инв. оп. 1, а. е. 656, п. 1–4.

⁶⁵ ЦДА, Ф. 695 к, Инв. оп. 1, а. е. 33, п. 23.

⁶⁶ *Сћенографске белешке*, 617–628.

⁶⁷ Исто, 628–632.

⁶⁸ Овај део његовог излагања је био стављен у шири контекст одбране личности и идеја Александра Стамболијског од критике његових бугарских непријатеља да је издао бугарске интересе одричући се Македоније и да је био спреман да очува сопствену власт уз помоћ југословенске војске (Исто, 631).

последњу мисију на функцији саветника и отправника послова у Београду. О томе је обавестио Рајка Даскалова, али је и први пут известио МВРИ о свом раду од 9. до 18. јуна против војне окупације, истовремено тражећи да му се уважи оставка и одобри повратак у Бугарску.⁶⁹

Константин Људсканов Цанков није добио никакав одговор на оставку поднету 18. јуна. Сутрадан ујутро, сазнао је да је на железничку станицу у Београду стигао нови отправник послова Минчо Минчев. Константин Тодоров је допутовао из Париза 22. или 23. јуна, да би лично преузео своја заостала примања, али Минчо Минчев није желео да их исплати.⁷⁰ Примопредаја дужности је извршена 25. јуна. Иако је постојао обичај да се дипломатама приликом напуштања посла додели орден земље домаћина, југословенски МИД и Двор нису одликовали бугарског посланика. Минчо Минчев је саветовао Константина Људсканова Цанкова да се не враћа одмах у Бугарску, већ да сачека да се атмосфера смири, те је крајем јуна отпутовао на лечење у Рогашку Слатину, где је остао до 1. августа 1923. године.⁷¹ Неуобичајено држање југословенског МИД-а и Двора према Константину Тодорову по његовом повратку у Београд вероватно је било израз незадовољства због његове неактивности у периоду од 9. до 15. јуна 1923. године. У својим мемоарима пак он није детаљно образложио шта је радио, где се кретао и с ким је комуницирао, пруживши само оквирне информације. Једино је навео неколико речи које су му краљ Александар и Никола Пашић казали по повратку у Београд у знак поштовања према покојном Александру Стамболијском, као и свој одговор да је био уверен како ће се БЗНС вратити на власт уз подршку бугарских сељака.⁷²

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE ACTIVITIES OF THE BULGARIAN DIPLOMATIC MISSION IN BELGRADE AGAINST THE MILITARY INTERVENTION OF THE KINGDOM OF SCS (9 JUNE – 18 JUNE 1923)

by

SRĐAN MIČIĆ, Mas.
Institute for recent history of Serbia
Belgrade, Serbia

SUMMARY: It took Aleksandar Stamboliyski and the Bulgarian Agrarian People's Union⁷³ almost four years to establish normal and friendly relations with the Kingdom of SCS, which culminated in the signing of Treaty of Niš and the Yugoslav support to Bulgaria at

⁶⁹ БИА, Ф. 356, а. е. 14, п. 404; БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 38, 47.

⁷⁰ Привредна банка у Београду је током августа исплатила Константину Тодорову 69.000 лева на име неисплаћених посланичких плата (БИА, Ф. 356, а. е. 11, п. 16, 17. Дневник Константина Људсканова Цанкова, унос за 18. август 1923).

⁷¹ АЈ, Фонд Министарства иностраних послова КЈ, Персонални одсек 334-99-336, 480, 482; БИА, Ф. 356, а. е. 11, п. 13. Дневник Константина Људсканова Цанкова, унос за 2. август 1923; БИА, Ф. 356, а. е. 15, п. 47, 48, 54, 55.

⁷² К. Тодоров, *Стамболиски*, 269, 270.

⁷³ Abbreviated as BAPU by the translator

the Lausanne Peace Conference. The sudden overthrow in Sofia on 9 June, 1923, caught the Yugoslav state and the Bulgarian Mission in Belgrade unprepared. Immediately after the overthrow, within the Belgrade state, political and public circles the atmosphere was boiling hot. On the other hand, the Bulgarian diplomatic officials were unable to establish an immediate communication with their chief Konstantin Todorov and Rajko Daskalov, Aleksandar Stamboliyski's successor. Assessing the position Kingdom of SCS had taken, Charge d'Affaires Konstantin Ljudskanov-Tsankov relied more on private conversations with Yugoslav government officials, politicians and journalists than on the official statements the Minister Momčilo Ninčić and his assistant Ljubomir Nešić had given in public. Therefore, he concluded that the government in Belgrade was preparing a military intervention and occupation of Bulgaria and that the concentration of the troupes at the border was not meant merely to preserve the peace and security from the new unforeseen events. Based on his own conviction, from 9 to 18 June, he worked against the involvement of the Yugoslav army. His key argument was that a forcible return of Aleksandar Stamboliyski and BAPU to power in Sofia would destroy their political base among the Bulgarian peasants. This argument apparently had some influence on Yugoslav statesmen. Momcilo Ninčić used it for a parliamentary debate with the opposition in the National Assembly, but it also affected the decision of the Yugoslav government to accept the plan of supporting Rajko Daskalov and let the Bulgarian agrarians to organize their own strong armed uprising against the Aleksandar Tzankov's government and IMRO.

KEYWORDS: The Kingdom of SCS, Bulgaria, Yugoslav – Bulgarian relations, BAPU, IMRO, state overthrow

ИСТОРИОГРАФИЈА и МЕТОДОЛОГИЈА
HISTORIOGRAPHY and METHODOLOGYUDC 930.1:929 Rüsen J.
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Др МИХАЕЛ АНТОЛОВИЋ

Универзитет у Новом Саду

Педагошки факултет Сомбор

Сомбор, Србија

РЕФОРМИСАНА ИСТОРИКА – ТЕОРИЈА
ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ ЈЕРНА РИЗЕНА

САЖЕТАК: Немачки историчар Јерн Ризен један је од најугледнијих савремених теоретичара историјске науке. У раду се излажу основни принципи на којима су засновани његова теорија историјске науке и њена карактеристична обележја – инсистирање на научном карактеру историјске науке, њеној рационалној основи, наративној суштини и улози у оријентацији савремене животне праксе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јерн Ризен, теорија историјске науке, методологија, историографија

Немачки историчар и, првенствено, теоретичар историје Јерн Ризен (рођен у Дуисбургу 1938), уз Ханса Улриха Велера и Јиргена Коку, један је од најугледнијих представника тзв. „билефелдске школе”. Настала почетком 70-их година прошлог века, она је тежише свога рада усмерила ка превазилажењу класичног историзма на коме се заснивала немачка научна историографија од свога конституисања у XIX веку.¹ Као резултат настојања за осавремењавањем историјске науке конституисала се историјска социјална наука (*Historische Sozialwissenschaft*). Под снажним утицајем теоријске мисли Макса Вебера, она је предмет истраживања, раније готово искључиво ограничен на домен политике и дипломатије, проширила на тоталитет друштвених појава и процеса у прошлости. Ово је пак условило и промену научне методологије, тј. прихватање метода друштвених наука, пре свих економије,

¹ Вид.: Wolfgang J. Mommsen, *Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus*, Düsseldorf: Droste, 1972.

социологије и, делимично, психологије.² Будући да је у средиште интересовања поставила настанак модерног друштва, историјска социјална наука се умногоме служила теоријом модернизације док је, истовремено, оквир за интерпретацију модерне немачке историје представљао концепт о немачком „посебном путу“ у модерност (*der deutsche Sonderweg*). Сагледавајући историјски развој Немачке са становишта одговорности за покретање два светска рата у XX веку, представници школе сматрали су да се он значајно разликовао од развоја западноевропских друштава (пре свега британског, француског и друштва у САД) која су служила као нормативни модели.³

У таквим идејним околностима Ризен је од краја 60-их година настојао да теоријски и методолошки осавремени историјску науку у складу са потребама савременог западнонемачког друштва. Испољивши већ темом своје хабилитације, посвећене теорији историје Јохана Густава Дројзена (1808–1884), заинтересованост за теоријски аспект историје као научне дисциплине,⁴ Ризен је у раду „За једну обновљену историку“ анализирао теоријско-методолошке претпоставке сазнавања прошлости, особена својства историографије и њену улогу у друштву.⁵ Имајући у виду кризу и ограничења историзма те његову непримереност (темама и методологијом) савременим друштвеним потребама, он је указао на неопходност нове теорије историјске науке.⁶ Под непосредним утицајем унапредовалих друштвених наука, Ризен се „програмаатски“ заложује за „структурални“ преображај историјске науке у модерну историјску социјалну науку.⁷ Проблеме њеног теоријско-методолошког утемељења 80-их година систематски је изложио у виду трилогије под називом *Основне црпје истѳорике*, чији је први део посвећен структури истѳоријскоѳ ума, други проблемима реконстѳрукције ѳрошлостѳи а трећи облицима и функцијама истѳоријскоѳ знања.⁸

² О историјској социјалној науци и њеном односу према друштвеним наукама исцрпно су писали Ханс Улрих Велер и Јирген Кока и круг њихових сарадника. Види: Hans-Ulrich Wehler, *Geschichte und Soziologie*, Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1972; Hans-Ulrich Wehler, *Geschichte als historische Sozialwissenschaft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1973; Hans-Ulrich Wehler (hrsg.), *Geschichte und Ökonomie*, Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1973; Hans-Ulrich Wehler (hrsg.), *Geschichte und Psychoanalyse*, Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1974; Hans-Ulrich Wehler, „Povijest kao historijska nauka o društvu“, *Marksizam u svetu*, br. 12 (1983), 39–66; Јирген Кока, *О истѳоријској науци. Огљеди*, Београд: СКЗ, 1994.

³ Упор.: Hans-Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975; Jürgen Kocka, „Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg“, *History and Theory*, No. 1 (1999), 40–50; Михаел Антоловић, „Der deutsche Sonderweg – о концепту посебности немачке историје“, *Истѳраживања*, бр. 18 (2007), 299–312.

⁴ Jörn Rüsen, *Begriffene Geschichte. Genesis und Begründung der Geschichtstheorie Johann Gustav Droysens*, Paderborn: Schöningh, 1969.

⁵ Jörn Rüsen, *Für eine erneuerte Historik. Studien zur Theorie der Geschichtswissenschaft*, Stuttgart: Frommann-Holzboog, 1976.

⁶ Модерно значење појам истѳоризам стекао је након Првог светског рата као ознака за немачку „историјску школу“ коју је утемељио Ранке, тј. за „врсту и начин историјског мишљења који је одликовао историјске науке у 19. веку“, пре свега, у немачким земљама. Вид.: Georg G. Iggers, „Historicism: The History and Meaning of the Term“, *Journal of the History of Ideas*, No. 1 (1995), 129–152.

⁷ J. Rüsen, *Für eine erneuerte Historik*, 45–54.

⁸ Jörn Rüsen, *Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1983; Jörn Rüsen, *Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung*, Göttingen:

ДЕФИНИЦИЈА ИСТОРИКЕ

Настојећи да изнова теоријски заснује историјску науку и на тај начин легитимише њен пуноважан статус међу хуманистичким дисциплинама, Ризен је већ избором појма *исџорика* упутио на своје мисаоно извориште. Реч је, првенствено, о Дројзеновим теоријско-методолошким схватањима и наслеђу немачке херменеутичке традиције коју је покушао да реформише како би могла да одговори захтевима које „животна пракса” савременог друштва намеће историографији.⁹ Будући да представља подручје рада историчара а не филозофа, *исџорика* се у немачкој историографији схвата као суштински део „заната историчара”.¹⁰ Одатле и Ризен настоји да на темељу непосредне животне праксе теоријски заснује историјску науку, изричито тврдећи да је *исџорика* теорија историјске науке која у њеним темељима „разоткрива рационалне одлике историјског мишљења”. Као саставни део историјског истраживања нераздвојан од праксе историчара, *исџорика* разматра претпоставке научног сазнавања историје и његову рационалну основу. Иако представља једну врсту историјске метатеорије, Ризен упозорава да свака метатеорија историјске науке није идентична са *исџориком*. Тек она метатеорија која „стоји у унутрашњем односу према пракси историчара” представља *исџорик*у. Она је уједно вид саморефлективности историјске науке која не служи непосредно историјском истраживању већ испитује сама истраживања и теорије којима се она служе.¹¹ При томе, Ризен наглашава да историја, као знање о прошлости, може да оствари пун потенцијал у друштву, тј. да буде жива историја (*lebendige Geschichte*), под условом да се руководи правилима методичне рационалности. На тај начин она доводи у склад историју као облик спознаје света и историју као облик изградње властитог идентитета друштва и појединца. Свој задатак она може да испуни само помоћу „прихватања временског контекста људског деловања”, што имплицира да постоји целина значења која омогућава историчару разумевање прошле стварности, а тиме и могућност научног сазнања прошлости.¹²

ДИСЦИПЛИНАРНА МАТРИЦА

Ризеново имплицитно полазиште јесте став о методолошком јединству научног метода уз истицање особености историјске науке које управо представљају предмет његове анализе. Стога, у својој теорији историјске науке

Vandenhoeck und Ruprecht, 1986; Jörn Rüsen, *Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III: Formen und Funktionen des Historischen Wissens*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1989.

⁹ Неоходно је напоменути да је појам *исџорика* (нем. *Historik*) изразито везан за немачку историографску традицију и да није прихваћен ван њених граница. Садржају појма *исџорика* у српској историографији понајвише одговара израз „теорија и методологија историјске науке”. Упор.: Andrej Mitrović, *Raspravljjanja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Sarajevo: Svjetlost, 1991; Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb: Novi liber, 1996.

¹⁰ Horst Walter Blanke, Dirk Fleischer, Jörn Rüsen, „Theory of History in Historical Lectures: The German Tradition of Historik, 1750–1900”, *History and Theory*, Vol. 23, No. 3 (1984), 331–356.

¹¹ J. Rüsen, *Historische Vernunft*, 11–13.

¹² J. Rüsen, *Für eine erneuerte Historik*, 36.

он полази од концепта „дисциплинарне матрице” који преузима од филозофа науке Томаса Куна.¹³ Будући да је задатак *историје* да обухвати „читав делокруг историјског истраживања и историографије, да их појединачно идентификује и прикаже њихов систематичан однос ... као динамички процес”, Ризен се опредељује за појам „дисциплинарне матрице” као технички термин којим означава „чиниоце или принципе историјског мишљења у њиховом систематичном односу, који су битни за историју као стручну дисциплину”.¹⁴ Ризен разликује пет темељних принципа на којима се заснива овако дефинисана „дисциплинарна матрица” историјске науке:

1. опште људско интересовање за прошлост које проистиче из потребе за оријентацијом у времену, присутно у људској животној пракси (*menschliche Lebenspraxis*) независно од тога да ли је историјско мишљење конституисано у виду науке;
2. идеје које људи имају о прошлости, тј. „водећи погледи на прошлост у којима се она појављује и сазнаје као историја”. Као критеријуми смисла, идеје о прошлости пружају „образац тумачења” којим се „искуство промене човека и његовог света у времену” разумева као историја. Пример оваквих „водећих идеја” у новом веку јесте идеја прогреса. Од значаја је Ризенов суд да би без претходних схватања о прошлости било немогуће њено сазнавање, будући да она одређују шта се из историјских извора жели сазнати о прошлости;
3. методи, тј. правила емпиријског истраживања прошлости који сачињавају „специфичну стручну врсту и начин историјског мишљења”. Они омогућавају специфично научно сазнавање прошлости као историје;
4. облици и начини представљања историјских знања, често неоправдано запостављени, будући да су они од „фундаменталног значаја” као и интереси, идеје и методи истраживања прошлости;
5. функције усмеравања људске егзистенције које врши научна историографија.

Ових пет носећих принципа представљају „дисциплинарни матрицу” историјске науке. Они се налазе у сложенем међуодносу и заједно чине „динамички систем у коме један чинилац води ка другом док пети изнова води ка првом”. Сваки од њих представља посебну етапу „когнитивног процеса људске оријентације у времену посредством историјског мишљења”. Истовремено, „дисциплинарна матрица” има изразиту аналитичку вредност будући да омогућава структуралну анализу историјског мишљења – она објашњава везу између историјске науке и „животне праксе” свога времена као и разлоге услед којих се током времена мења и сама историјска наука.¹⁵

ИСТИНА И ОБЈЕКТИВНОСТ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ

Ризен нарочиту пажњу посвећује проблему трансформације приповести о прошлости у научну историографију. Истичући да је елемент истинитости

¹³ Tomas Kun, *Struktura naučnih revolucija*, Beograd: Nolit, 1974, 247–248.

¹⁴ J. Rüsen, *Historische Vernunft*, 24.

¹⁵ *Истио*, 24–32.

исказа о прошлости кључно обележје које историјску науку разликује од других облика историјске свести, он за критеријум истине проглашава оно „општеважеће, око чега се у принципу свако мора сложити”.¹⁶ Становиште о утврђивању истине консензусом Ризен појашњава верификацијом, тј. улогом рационалних метода и процедура емпиријског истраживања којима се постиже сагласност око историјске истине. С друге стране, он не разматра епистемолошке проблеме сазнавања прошлости сматрајући да су историјске приповести истините „када у њих верују они на које се оне односе”, те да „ако се не жели поћи од једне експлицитне теорије истине, онда је најбоље да саме приповести, о чијој истинитости тј. неистинитости је реч, кажу где се налази истина”.¹⁷ При томе, Ризен систематизује веродостојност историјских приповести на темељу искустава, норми, вредности и смисла те разликује емпиријску, нормативну и наративну веродостојност. Одатле он тврди да је историјска истина „емпиријски утемељена” онда када почива на „чињеничном садржају историје”. У случају када историјске приповести садрже норме које су од значаја за оне којима су упућене, могуће је говорити о „нормативној утемељености” историјске истине. Коначно, постоји и „наративна утемељеност” историјске истине у случају када „историјске приповести, путем критеријума смисла (идеја као врховних аспеката стварања смисла) обезбеђују приказ целине смисла између чињеница и норми у континуитету протицања времена”.¹⁸ Према томе, постоје три различита критеријума историјске истине – емпиријски, нормативни и наративни, и они су у сложеном међуодносу, при чему Ризен истиче да критеријум наративне веродостојности представља једну врсту „дијалектичне синтезе” претходна два критеријума.

У непосредној вези са проблемом историјске истине јесте научни карактер, тј. „методично устројство историјске науке”. Њена научност садржана је у тежњи ка сазнавању историјске истине. Он истиче да је историјска наука посебан вид историјског мишљења који је могуће објаснити у контексту „животних претпоставки и услова” у којима она делује и да, истовремено, она треба да сачува своју самосвојност од некритичког прихватања начина мишљења других наука. Оно по чему се историјска наука разликује од других видова историјског мишљења и што, уједно, утемељује њену научност, садржано је у *методу*, тј. скупу логичких правила којима се руководи историјско истраживање. С друге стране, нарочиту особеност историјске науке представља њен изразито *нарајиван карактер*.¹⁹

РЕКОНСТРУКЦИЈА ПРОШЛОСТИ

Анализирајући улогу идеја о прошлости и методе њеног емпиријског истраживања, Ризен значајну пажњу посвећује „систематици, структури и функцијама историјских теорија”.²⁰ Истакавши нужност теорија у историј-

¹⁶ Исио, 76.

¹⁷ Исио, 77.

¹⁸ Исио, 81–83.

¹⁹ Исио, 85–90.

²⁰ J. Rüsen, *Rekonstruktion der Vergangenheit*, 19–86.

ском истраживању, он настоји да укаже на различите аспекте проблема објашњења у историографији. У духу аналитичке филозофије историје Артура Дантона предност даје наративном објашњењу због тога што оно пружа могућност за објашњење појава које се не могу обухватити општеважећим законима а које настају као последица случајности у историји као и резултат слободног људског деловања. На трагу традиционалних поставки немачког историзма Ризен разумева „случајност као шансу за слободу”.²¹ При томе, од нарочите важности јесте његов суд да „историографија реконструише људско деловање у прошлости на темељу бројних услова који су неопходни за осећај идентитета и самог историчара и публике за коју он пише – осећај идентитета који одређује шта у ствари може да се каже о прошлости у *нара- тивном* облику. Ови предуслови улазе у оквир историјске интерпретације а тиме дати облик теорија дефинише карактер прошлости у општем смислу.²² Приликом интерпретације историјских чињеница историчари се нужно служе теоријама како би резултате истраживање објаснили унутар шире целине, тј. контекста. Заговарајући употребу теорија у историјској науци, Ризен појам теорије разумева на особен начин, као једну врсту „историјских универ- залија” неопходних у реконструкцији прошлости. То су појмови као што су „револуција”, „прогрес”, „структура”, „процес” или „човечанство”, које назива „историјском антропологијом”.²³

У реконструкцији прошлости Ризен разликује три фазе – *херменеутичку* (разумевање прошле стварности посредством поистовећивања са људима из прошлости), *аналитичку* (утврђивање разлике између тога како су људи доживљавали своју стварност и каква је она заиста била) и *дијалектичку* фазу која остварује синтезу прве две фазе уједињујући субјективност херменеу- тичког разумевања и објективност позитивистичке анализе. Следећи постав- ке традиционалне Дројзенове и Бернхајмове методологије, Ризен сматра да рад историчара, тј. његове „истраживачке стратегије”, у свакој фази мора да буде *хеуристички* заснован. Насупрот постмодерној филозофији историје која одриче могућност сазнавања прошлости, Ризен истиче да оно мора бити утемељено на историјским изворима који једино омогућавају реконструкцију прошлости. Извори се подвргавају *критици* – провери њихове аутентично- сти и сазнајне вредности, посредством техника помоћних историјских наука. На такав начин утврђене чињенице постају предмет историјске интерпре- тације. По Ризеновом мишљењу, јединство херменеутичког и аналитичког приступа („стратегија”) у савременој историографији најбоље је остварено у историји менталитета француске *школе Анала*.²⁴

²¹ *Исјо*, 42.

²² Jörn Rüsen, „Wie kann man Geschichte vernünftig schreiben? Über das Verhältnis von Narrativität und Theoriegebrauch in der Geschichtswissenschaft“, [in:] Jürgen Kocka, Thomas Nipperdey (hrsg.), *Theorie und Erzählung in der Geschichte*, München: DTV, 1979, 300–333, на овом месту 315.

²³ С обзиром на Ризенов суд да је ове концепте могуће применити у интерпретацији сваког историјског раздобља, постмодерни теоретичар историје Франк Анкерсмит сматра да је прикладнији израз „трансисторијска антропологија“. Вид.: Frank R. Ankersmit, „Grundzüge einer Historik II: Rekonstruktion der Vergangenheit. by Jörn Rüsen“, *History and Theory*, Vol. 27, No. 1 (1988), 81–94.

²⁴ J. Rüsen, *Rekonstruktion der Vergangenheit*, 142–143.

ТИПОЛОГИЈА ИСТОРИЈСКИХ ПРИПОВЕСТИ

У последњој целини своје метаисторијске трилогије Ризен разматра „живу историју”, тј. „облике и функције историјског знања”.²⁵ Теоријско полазиште у анализи начина на који се пише историја као и дидактичких функција историјског знања представља његов суд да су истраживање и писање историје међусобно нераздвојне димензије историјског знања. Будући да је историјском мишљењу својствена креативност која се испољава у историјској наративи, тј. приповедању, наративност јесте суштинска одлика историографије без које она није могућа. Ово посебно с обзиром на то да она управо посредством наративне повезује прошлост, садашњост и будућност у јединствену целину, чиме прошлост добија смисао и значење. Језичке изразе којима се служи историографија Ризен назива топосима историографског дискурса и тек у наративном облику историјско знање остварује практичну улогу омогућавајући људима оријентацију у времену.²⁶

Осмишљавањем људских искустава током времена и пружањем смерница за практичан живот, историјска наратив се суштински разликује од осталих врста приповести. Да би историјска знања могла да врше функцију оријентације у практичном животу, нужно је да временска димензија човековог постојања буде осмишљена у виду приповести која прерађује прошло искуство у „медију историјског сећања” и ствара представу о континуитету „који три временске димензије синтетизује у једну свеобухватну смислену целину и изграђује идентитет на темељу историјског искуства”.²⁷ Ризен сматра да стварање историјског смисла (*historische Sinnbildung*), у зависности од различитих функција историјских знања у оријентацији животне праксе човека, може да има облик афирмације, регуларности, негације и трансформације којима одговара традиционална, егземпларна, критичка и генетичка приповест. У свакој од ових приповести присутан је пак особен однос према сећању и континуитету, посебан облик комуникације, нарочита улога у изградњи идентитета те другачији облик смисла:

а) *Афирмација* означава прихватање оријентације у времену и наративног осмишљавања животне праксе. Као неопходан услов историјске оријентације она „конституише топос *традиционалне приповести* и одговарајући тип наративног стварања смисла”. Традиционална приповест посредством сећања указује на временски континуитет садашњости и прошлости, на порекло савремених животних односа и на њихову постојаност упркос процпању времена. Мит о пореклу представља „најчистији” облик традиционалне приповести која је присутна у различитим видовима историјског сећања попут обележавања годишњица и јубилеја. Будући да се време осмишљава тиме што се оно чини вечним, друштвена функција традиционалне приповести јесте стварање идентитета посредством прихватања („опонашања”) наслеђених животних образаца.²⁸

²⁵ J. Rüsen, *Lebendige Geschichte*.

²⁶ *Исџо*, 25.

²⁷ *Исџо*, 40.

²⁸ *Исџо*, 41–45.

б) Други принцип „типолошког диференцирања” јесте *ређуларносћ* коју одликује виши степен апстракције и која различите традиције повезује у „јединствено тумачење временског искуства”. Принципу регуларности одговара топос *егземпларне истјоријске ѿријовесћ* која следи максиму *Historia vitae magistra est*. У њој је присутно сећање које показује општа правила деловања чије надвременско важење обухвата временски различите облике живота образујући на тај начин континуитет. Стварањем општеважећих начела попут приповести о неумитном успону и паду држава, људској природи или грађанским правима, егземпларна приповест комуницира у облику аргументованог расуђивања. Уочавањем правилности („мудрости”) у друштвеном деловању, егземпларна приповест може да послужи изградњи националног идентитета (амерички и француски национални идентитет су управо утемељени на принципу универзалних грађанских права) или пружању смерница у политичком животу. Време се осмишљава уношењем просторне димензије тиме што се савременост пореди са различитим историјским искуствима на темељу чега се проналазе опште правилности.²⁹

в) *Неђација* јесте трећи тип стварања историјског смисла који истиче посебност и различитост историјског живота. Њему одговара *критичка ѿријовесћ* која проблематизује, релативизује и оспорава доминантне облике саморазумевања, тј. постојећи образац историјског тумачења. Поређењем савремене животне праксе са искуствима из прошлости, она указује на прекиде, тј. дисконтинуитете, у прошлости на темељу чега изналази алтернативне могућности. Критичка приповест „развлашћује *велике ѿријовесћ*”, слама категоријалне склопове и разара појмове, категорије и симболе” и њен карактеристичан израз представља постмодерно мишљење.³⁰ Просуђивањем о смислу времена, критичким ставом према задатим социјалним односима и дистанцирањем од доминантних образаца тумачења (постмодерним речником – њиховом „деконструкцијом”), критичка приповест пружа могућност за алтернативне погледе на прошлост (попут историје жена, на пример) и ново конституисање идентитета.

г) Принципом *ѿтрансформације* „саме временске промене постају оријентационо становиште животне праксе и стварања идентитета” и он конституише „топос *ђенетичке истјоријске ѿријовесћ*”. Генетички тип наративног стварања смисла у средиште тумачења прошлости поставља „моменат временске промене” као нарочити „смисаони квалитет” који пружа шансу за „превазилажење досегнутих стандарда квалитета живота” и за „отварање перспектива будућности које квалитативно надилазе хоризонт пређашњег”. Генетичка приповест не осмишљава прошлост у виду вечних непроменљивих облика живљења (као што чини традиционална), формулисањем надвременских правила и принципа који усмеравају деловање (попут егземпларне) нити негацијом ранијих начина живота (попут критичке), већ у њој прошлост постаје „мотор живота” и „импулс за даље промене”.³¹ Нови квалитет својствен генетичкој приповести садржан је у чињеници да се савременост разумева

²⁹ *Исћо*, 45–49.

³⁰ *Исћо*, 50–51.

³¹ *Исћо*, 52–53.

као смислени прелазак између целокупног пређашњег искуства и очекивања потпуно другачијег. Ова приповест испољава се у категоријама као што су *развој, најредак, еволуција, процес и револуција*. У том смислу, у генетичкој приповести идентитети (укључујући и националне) не сматрају се вечним и непроменљивим категоријама већ се разумевају као резултат постепеног развоја. Смисао времена се темпорализује – само време као промена постаје историјски смисао запамћене прошлости.

Ова четири принципа осмишљавања прошлости и одговарајуће историјске приповести налазе се у сложенем „дијалектичком односу” и образују „мрежу историографских топоса” који представљају „стратегije историјске аргументације” и сам „историјски дискурс”.³² Они су на различит начин и у различитој мери присутни у свим историографским радовима. Стога, типологија коју предлаже Ризен помаже анализи историјских знања и, на концу, омогућава структурални увид у развој историјског мишљења. У том смислу, Ризен истиче да као „аналитички инструментаријум за емпиријску анализу историографских феномена”, типологија омогућава стварање теоријских појмова, поређење различитих историјских приповести и њихових, такође различитих, функција, те „конструкцију историјских перспектива” које се односе на „специфично историјско у историографском обликовању”. Поред аналитичке, типологија врши и прагматичку функцију – омогућавајући да се историјско знање до кога се дође истраживањем организује на такав начин да „оно може да буде делотворно прихваћено унутар историјског дискурса савремености”. Она тиме постаје вид самосвести, тј. „унутрашње рефлексивности” историографије, што представља „индикатор (њене) специфичне научне рационалности”. Према томе, предложена типологија наративног стварања смисла јесте, по Ризеновом суду, „органон историографске рационалности” који превладава естетску („дионизијску”) и политичку („реторичку”) димензију историографије.³³

ИСТОРИЈСКА КУЛТУРА

Разматрајући функције историјског знања, Ризен се залаже за дидактику која би повезала наставу историје са теоријским увидима у структуру и функције историјске свести. Ово посебно будући да би настава историје, посредством усвајања историјских знања, требало да омогући разумевање садашњости и антиципацију будућности. Тек на тај начин, историјска знања остварила би своју функцију усмеравања животне праксе човека. У том циљу Ризен уводи појам „историјске културе” означавајући њиме целину начина на који се приступа прошлости у једном друштву као и видове у којима се прошлост у њему појављује. Као „укупно поље активности историјске свести”, историјска култура представља посебан део културе са својим нарочитим начином сазнавања и тумачења света. На темељу основних „менталних операција” – осећања, хтења и мишљења, Ризен уочава различите димензије

³² *Исјо*, 43, 58.

³³ *Исјо*, 59–60.

историјске свести – естетску, политичку и когнитивну. *Естетска димензија* историјске свести почива на осећајном приступу прошлости, тј. опажању прошлости које је усмерено на људска осећања и које посредством одушевљења, фасцинације и маште обликује представе о прошлости као и однос према њој. Одатле се естетска димензија историјске културе испољава у виду усмених историјских приповести и уметности са историјском тематиком (од сликарства и архитектуре до књижевности и филма) али и у историографији, будући да она такође поседује естетску димензију. *Политичка димензија* историјске свести подразумева националну и државну традицију као вид организованог историјског сећања које треба да подари легитимитет постојећем политичком поретку и обезбеди осећај припадништва. Она је, одатле, у функцији изградње националног и државног идентитета. При томе, Ризен истиче да историјско сећање мора да одговара погледима и интересима својих субјеката како би могло делотворно да „културно усмерава њихову животну праксу”. *Когнитивна димензија* историјске културе у модерним друштвима испољава се првенствено у историјској науци која према својим властитим рационалним методским правилима приступа истраживању и сазнавању прошле стварности на темељу правила методичне рационалности. Од значаја је Ризенов суд да се ниједна од три димензије историјске културе не појављује у друштву у своме „чистом”, тј. идеално-типском облику – док је когнитивна димензија незнатно заступљена у споменичкој архитектури и визуелним уметностима, у њима је уочљиво снажно присуство естетске и политичке димензије. Насупрот томе, у историјској науци преовлађује когнитивна димензија, али је у историјском приказу увек присутна и естетска (будући да утиче на афективни део човекове личности) и, у различитој мери, политичка димензија. Потоња проистиче из „полазне тачке” историчара у којој се преламају политички и идеолошки сукоби његовог властитог времена, о чему убедљиво сведочи историја модерне историографије.³⁴ Ризен сматра да је за историјску културу најбоље ако су усклађене све три димензије (естетска, политичка и когнитивна), тј. ако историјско сећање може да врши улогу културног усмеравања у случају када ове димензије самостално делују и једна другу критички сагледавају. На тај начин избегава се доминација једне од њих (најчешће политичке димензије) која води инструментализацији преостале две у виду политичког догматизма, односно естетизма, а тиме и ограничавању и сиромашењу историјске културе. Ризен, стога, закључује да настава историје мора да почива на свести о карактеру и улози историјске културе и да је неопходно да она изгради своје стратегије учења на културном усмеравању животне праксе посредством историјске културе. На тај начин историјска свест друштва била би утемељена на „историјски достигнутом нивоу естетског приказа, политичке легитимности и захтевима за методским важењем”.³⁵

³⁴ Упор.: А. Митровић, *нав. дело*, *passim*.

³⁵ J. Rüsen, *Lebendige Geschichte*, 109–120. Ризен се доцније враћао појму *историјске културе* анализирајући га у више радова. В.: Jörn Rüsen, „Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken“, [in:] Klaus Fußmann, Heinrich Theodor Grütter, Jörn Rüsen (hrsg.), *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*, Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1994, 3–26; Jörn Rüsen, „Geschichtskultur“, [in:] Klaus Bergmann, Klaus Fröhlich, Annette

УТОПИЈСКО МИШЉЕЊЕ И КАИРОС

Ризен закључује *исџорику* разматрањем односа *уџојџјског мишљења* и историографије, тврдећи да *уџојџјски* излети у будућност имају нарочити смисао будући да се њима „уливају нада и чежња као важне покретачке снаге људског деловања ... које не могу да се генеришу путем историјске свести. Утопијским излетима у потпуно другачије од датих животних околности, могу егземпларно да се испитају рационалне границе историјске културе и њена упућеност на метаисторијско стварање смисла”. Видећи у утопији „одређену врсту и начин тумачења искуства датих животних односа”, Ризен истиче да се она не може дефинисати као негација стварности већ, у првом реду, као настојање за ослобађањем датих животних односа од постојећих ограничења, као критика постојећег стања и као вид изналажења алтернативе.³⁶ Од средишње важности је Ризенов суд да би без наде и чежње за другачијом будућношћу „људи пропали, јер би њиховим онемогућавањем пресушио животни важан извор подстицаја за деловање” те да, с обзиром на неопходност превазилажења постојећих друштвених услова, „не постоји ништа нереалистичније од антиутопијског ограничавања људских животних намера на стварност”.³⁷ Ризен, истовремено, указује и на потребу утопијског мишљења у историографији како би историчар превазишао оквире свога времена и приближио се на тај начин искуству људи из прошлости. Историографији и утопији заједничко је указивање на искуства која су другачија од савременог и која нуде алтернативу постојећем. С друге стране, Ризен истиче да историјска свест нужно мора да буде рационална како би могла да врши своју оријентациону функцију, будући да једино на тај начин она може да послужи разумевању постојећег, тј. садашњости, и да нуди различите алтернативе за будућност. Рационализовањем утопијског мишљења историографија може да дође до потенцијално нових увида и да понуди остварива решења и на тај начин испуни своју улогу усмеравања животне праксе својих савременика. На овом месту Ризен уводи појам *каироса* – којим је протестантски теолог Паул Тилих означавао надисторијско време које обухвата и прошлост и будућност – тзв. „испуњено време”, у коме је услед деловања једне генерације одређена судбина многих генерација (попут раздобља реформације за протестанте или Октобарске револуције за марксисте). Историјске приповести које садрже мотив *каироса* служе делотворном превазилажењу датих животних односа – сећањем на искуство *каироса* оне савременој пракси нуде искорак у перспективе будућности.³⁸

* * *

Апстрактност Ризеновог стила навела је поједине критичаре да устврде да његова *исџорика* „одише сколастичком духом” као и да у извођењу својих

Kuhn, Jörn Rüsen, Gerhard Schneider (hrsg.), *Handbuch der Geschichtsdidaktik*, Seelze-Velber: Kallmeyer, 1997, 38–41; Jörn Rüsen, „Vernunftpotentiale der Geschichtskultur“, *Historyka. Studia Metodologiczne*, Special Issue (2012), 187–202.

³⁶ J. Rüsen, *Lebendige Geschichte*, 122.

³⁷ *Исџо*, 124.

³⁸ *Исџо*, 133–135.

закључака полази од претпоставки које нису довољно јасно дефинисане, као што су, на пример, појам истине, духа или филозофске традиције. Ово нарочито долази до изражаја приликом његовог покушаја да објасни како се прошла стварност преображава у извештај о тој стварности, тј. у историографију (*res gestae / historia rerum gestarum*), или пак приликом разматрања појма историјске истине.³⁹ Осим тога, отворено је и питање може ли историографија да претендује на објективност, будући да у историографији не постоје општеприхваћена правила интерпретације историјских чињеница. Спорно је, такође, и питање односа између идејног контекста у коме се конституише одређена „дисциплинарна матрица” историјске науке.⁴⁰

Истакавши да је „дисциплинарна матрица” историјске науке условљена схватањима, интересима и потребама друштва, Ризен, ипак, под непосредним утицајем смене историзма новом парадигмом у виду историјске социјалне науке, више наглашава елемент промене „дисциплинарне матрице” него њену унутрашњу структуру.⁴¹ Друга упадљива одлика Ризенове историје јесте позивање на рационалност историјске науке и њен еманципаторски потенцијал. На тај начин, слично настојању Јиргена Хабермаса да на филозофској равни превазиђе негативне аспекте пројекта модерне радикализацијом просветитељских идеја, Ризен се у својој метатеорији враћа критичком духу просветитељства како би утемељио научност историографије – он такође радикализује рационалне елементе историјског мишљења, тј. изнова конституише историјску науку на рационалним основама како би „реформисаном историком” превазишао слабости традиционалног историзма. У том смислу карактеристичан је његов суд да историјска наука одговара „животној пракси” свога времена вршећи функцију оријентације и изградње идентитета при чему својом теоријском утемељеношћу „трансцендира посебност здраворазумског усмеравања деловања у свету живота”. Будући да Ризен полази од једне врсте синтезе између историзма и аналитичких друштвених наука, Ален Мегил са правом примећује да Ризенова дисциплинарна матрица подсећа на „херменеутички круг” одомаћен у немачкој филозофској традицији.⁴²

Коначно, Ризен сматра наративност суштинским обележјем историографије, будући да се прошлост осмишљава посредством приповедања. За разлику од постмодерног мишљења које своди историографију на „језичке фикције”, односно приповести о прошлости са безброј могућих значења,⁴³ Ризен истиче

³⁹ Peter Munz, „Historische Vernunft by Jörn Rüsen“, *History and Theory*, No. 1 (1985), 92–100.

⁴⁰ Robert Anchor, „Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III: Formen und Funktionen des Historischen Wissens. By Jörn Rüsen“, *History and Theory*, No. 3 (1991), 347–356, посебно 354–355.

⁴¹ Allan Megill, „Jörn Rüsen’s Theory of Historiography between Modernism and Rhetoric of Inquiry“, *History and Theory*, Vol. 33, No. 1 (1994), 39–60, на овом месту 51.

⁴² О херменеутици као теоријско-методолошком приступу „духовних наука“ вид.: Саша Радојичић, *Разумевање и збивање. Основни чиниоци херменеутичког искуства*, Бања Лука: Арт принт, 2011.

⁴³ Вид.: Михаел Антоловић, „Постмодернизам и/или историографија?“, *Токови историје*, бр. 3–4 (2008), 177–197; Ана Столић, Ненад Миленовић, „Порицање и одбрана историје – постмодернизам, постструктурализам и историјска наука“, *Историјски часопис*, бр. 52 (2005), 347–376; Коста Николић, „Постмодернизам и хуманистичке науке – пример историографије“, *Гласник Етнографског института САНУ*, бр. 2 (2013), 53–66.

да историографија представља реконструкцију прошле стварности са стано-вишта савремености, тј. „интенционални и организовани процес стварања идентитета који памти прошлост како би разумео садашњост и антиципирао будућност”.⁴⁴ Одатле он стоји „с ону страну” постмодерне парадигме наглашавајући да приликом реконструкције прошлости историчар нужно полази од докумената. Ипак, холандски постмодерни теоретичар историје Франк Анкерсмит сматра да Ризен својим ставом о „дијалектичкој синтези херменеутичке и аналитичке истраживачке стратегије” имплицитно подразумева елемент конструкције у приказивању прошлости те да се, управо у тој тачки, приближава схватањима Хејдена Вајта о поетичкој природи историографије.⁴⁵ С обзиром на улогу коју Ризен приписује историографији у образовању идентитета као и њен потенцијал за друштвену критику, могуће је закључити да он (исказано постмодерним речником) разумева историографију не само као реконструкцију већ и као конструкцију и деконструкцију прошле стварности.⁴⁶ Међутим, за разлику од постмодерних теоретичара историје, он тиме не пориче њену научност већ је, супротно њима, наглашава, инсистирајући на појмовној јасноћи и рационалности историјске науке. Стога његову мета-историјску трилогију треба управо сагледавати као покушај рационализације историјског мишљења посредством анализе његових структурних компоненти и међуодноса. На тај начин, Ризен је успео, упркос (више или мање) оправданим критикама, да реформише традиционалну *историку*, пруживши најзаокруженију теорију историјске науке не само унутар немачке већ и у круговима светске историографије.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE REFORMED *HISTORIK* – JÖRN RÜSEN’S THEORY OF HISTORY

by

MICHAEL ANTOLOVIĆ, PhD
University of Novi Sad
Faculty of Education Sombor
Sombor, Serbia

SUMMARY: German historian Jörn Rüsen is one of the most prominent contemporary theorists of history. This paper presents the basic principles of his theory of history and its distinctive features – insisting on the scholarly character of history, its rational basis, the narrative essence and its role in the orientation of contemporary life practices. Providing theoretical and methodological foundation to *historical social science* (Historische Sozialwissenschaft),

⁴⁴ Jörn Rüsen, „The Didactics of History in West Germany: Towards A New Self-Awareness of Historical Studies“, *History and Theory*, No. 3 (1987), 275–286, на овом месту 285.

⁴⁵ Анкерсмит стога истиче да би Ризеновој методологији боље пристајао назив конструкција а не реконструкција прошлости. Frank R. Ankersmit, „Grundzüge einer Historik II: Rekonstruktion der Vergangenheit“, by Jörn Rüsen“, *History and Theory*, No. 1 (1988), 81–94, на овом месту 93.

⁴⁶ Упор.: Alun Munslow, *Deconstructing History*, London: Routledge, 1997.

which appeared along the modernization of the German historiography in the 1970s, Rüsen's reformed historik, despite its abstract style, represents a kind of "organon of historiographical rationality" and, at the same time, the most complete theory of history in modern historiography.

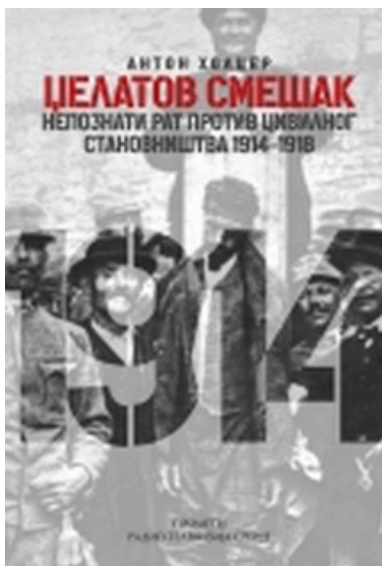
KEYWORDS: Jörn Rüsen, theory of history, methodology, historiography

ПРИКАЗИ BOOK REVIEWS

UDC 94(4)“1914/1918”(049.32)

ВЈЕШАЛА КАО СИМБОЛ АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАДАВИНЕ

(Антон Холцер, *Целаџов смењак – непознати рат против цивилног становништва 1914–1918*, Прометеј Нови Сад – РТС Београд, 2015, превео са њемачког Милош Казимировић, 368 стр.)

Издавачка кућа „Прометеј“ из Новог Сада и Радио-телевизија Србије представили су крајем 2015. године друго коло Едиције „Србија 1914–1918“. Међу десет наслова налази се монографија Антона Холцера (Anton Holzer) *Целаџов смењак – непознати рат против цивилног становништва 1914–1918*.

Антон Холцер (Инихен, 1964) припада групи водећих европских историчара фотографије. Аутор је неколицине радова који у центру разматрања имају ратну фотографију. Политичке и филозофске науке студирао је у Инсбруку, Болоњи и Бечу. Предавач је на више универзитета у Аустрији и издавач часописа *Историја фотографије*.

Антон Холцер један је од ријетких савремених аустријских истраживача који се баве злочинима аустроугарске војске у Првом свјетском рату. Кроз анализу фотографија погубљења цивила током рата у Источној и Југоисточној Европи Холцер се бави догађајима који и даље представљају својеврсну табу тему међу

његовим колегама, а које он назива „непознатим ратом против цивилног становништва“, „прљавим ратом“ или „заборављеном историјом“. Холцер образлаже тезу према којој злочини над цивилним становништвом током рата на простору Аустроугарске нису били спонтана или пролазна појава, већ наличје ратне стратегије. Рат против цивила био је планиран, а злочини над становништвом били су резултат наређења виших команди и претпостављених лица. Масовна погубљења цивила често су служила као одмазда због претрпљеног пораза на бојном пољу.

Аутор напомиње да је савремена историографија углавном окренута херојствима војника на фронту, а мање истраживању ратних злочина над цивилима и уопште цивилних жртава рата. Забораву су, према Холцеру, допринијели и историчари који су претежно тумачили ратну историју – пажњу су усредсредили на велике битке, а историју прљавог рата су (не)свјесно прећутали. Историјске чињенице о злочинима над цивилима дуго су запостављане до те мјере да је дио доказног материјала у међувремену трајно загубљен или уништен.

Систематске репресалије документоване на фотографијама погубљења цивила представљале су централни елемент стратегије застрашивања поданика. Локално становништво често је приморавано да присуствује погубљењима – требало је да види и запамти каква судбина очекује лица која падну под сијенку сумње за шпијунажу или велеиздају. Мјештани је требало заплашити и истовремено показати одлучност војске да се најсуровије обрачуна са нелојалним становништвом. Страх од шпијунаже и велеиздаје у властитим редовима није био спонтан, већ је био производ антисрпске пропаганде која је годинама уочи почетка рата систематски ширена међу становништвом, посебно припадницима аустроугарске војске. С тим у вези Холцер помиње пуковника Оскара Храниловића фон Цветашина (1867–1933) шефа бечког Бироа за евиденцију у Министарству рата или војно-обавјештајне службе Монархије, који је

током рата био задужен за питања шпијунаже и контрашпијунаже.

Фотографије погубљења цивила често су штампане на поштанским разгледницама и војници су их могли купити у војним кантинама и послати кућама као пошту са ратишта. Новац од њихове продаје повремено је ишао у хуманитарне сврхе – као помоћ страдалима у рату. Арчибалд Рајс је такође забиљежио како је аустроугарска војска користила поштанске разгледнице како би овјековјечила погубљења. Рајс је упозорио на разгледнице на којима су приказана вјешања Срба 1916. у Автовцу у Херцеговини. Одузете су једном аустроугарском официру заробљеном код Охридског језера и на тај начин су доспјеле у јавност. За домаћег читаоца од посебног значаја су дијелови монографије у којима Холцер описује злочине аустроугарске војске у Шапцу и Херцеговини, наводећи како су масовна убиства цивила била праћена пљачком, палевином и силовањем. Погубљења цивила у Шапцу бечка влада настојала је оправдати фабриковањем доказа према којима су српски цивили, чак жене и дјеца, учествовали у нападима из засједе на аустроугарску војску. У злочинима над Србима у Босни и Херцеговини предњачили су шуцкори – специјалне јединице састављене углавном од домаћих муслимана. Шуцкори су временом добили одријешене руке у ратним операцијама, што су користили за пљачку и богаћење.

Вјешала, према Холцеру, представљају најјаснији знак распознавања аустроугарске владавине и симбол насилничких оргија у источним и југоисточним дијеловима Монархије, гдје је вођен рат против сопственог становништва. Неки војници су погубљења на вјешалима доживљавали као узбудљиву представу. Њихови фотографски снимци нису били само свједочанство о злочину, већ и сувенир посебног доживљаја у рату. Многе фотографије пронађене су у цеповима ратних заробљеника, дезертера или војника палих на бојном пољу па су ти ратни сувенири временом постали свједочанство аустроугарских ратних злочина.

Холцер наглашава како је оштра цензура за вријеме рата темељно очистила оригиналне извјештаје о репресалијама над цивилима, а пропагандна машинерија приказивала их је као легитимне казнене мјере у рату против шпијуна и издајника, па самим тим недужних жртава није било. Према аутору, ратни злочини у послјератном периоду нису темељно истражени нити у Аустрији, нити у Њемачкој. Иако је изречено неколико судских пресуда ратним злочинцима, ниједна од њих се није односила на злочине почињене над цивилним становништвом.

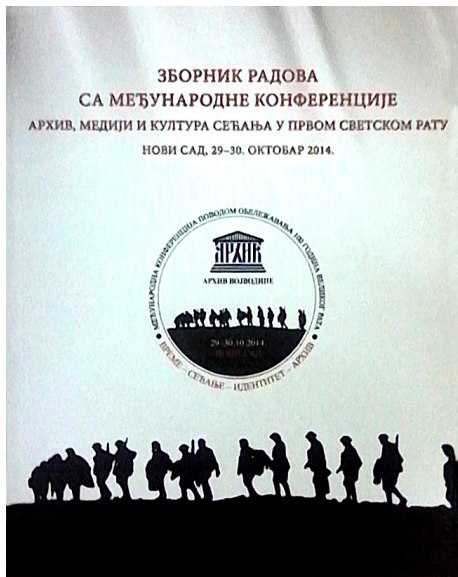
У завршном поглављу књиге Холцер прави паралелу између злочина над цивилима у Првом свјетском рату и зостављања затвореника у Абу Грайбу у Ираку. Попут снимака који приказују погубљења цивила у Првом свјетском рату, тако су и фотографије из овог ирачког затвора, првобитно намијењене уском кругу људи, доспјеле у јавност и постале доказ који оптужује америчку војску за мучење цивила. Дотичући се дешавања у Ираку, Холцер пропушта прилику да читаоце упозна са још неким свјежим примјерима ратних фотографија насталих на простору бивше Југославије на којима су приказани целати са својим жртвама, попут муцахедина који су се током рата у Босни и Херцеговини често сликали са одсјеченим главама Срба ратних заробљеника. Холцер упозорава како је почетком 21. вијека интернет постао „главна позорница на којој војери насиља могу да посматрају екстремне облике ратних зверстава“.

Монографија *Целайов смењак – нејознајни рай и ројив цивилног становништва 1914–1918.* на неки начин представља својеврстан изазов српским историчарима, посебно историчарима из Босне и Херцеговине, да се темељније посвете проучавању страдања Срба у тој земљи током Првог свјетског рата.

Уз уобичајени предговор, списак литературе, регистар, захвалнице и биљешке о аутору, монографија садржи укупно 16 поглавља. Штампана је у тиражу од 1.000 примјерака.

Др Боровоје Милошевић
Филозофски факултет, Бањалука

‘ПРИГОДАН’ ЗБОРНИК ПОСВЕЋЕН ОБЕЛЕЖАВАЊУ ВЕЛИКОГ РАТА
(Зборник радова са Међународне конференције Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату, Нови Сад, 29–30. октобар 2014, уредници Драгана Ћираковић и Мирослав Јаћимовић, Нови Сад: Архив Војводине, 2014, стр. 391)

Стогодишњица од избијања Првог светског рата 2014. обележена је у низу европских земаља на различите начине – објављивањем бројне научне и публицистичке литературе, емитовањем пригодних документарних емисија, историјским и уметничким изложбама као и вођењем живих јавних расправа које су, потпомогнуте изразитим интересовањем медија, изнова тематизовале најразличите аспекте највећег рату у дотадашњој историји човечанства. Округла годишњица Великог рата представљала је повод и за организовање бројних научних скупова на којима су не само историчари, већ и припадници низа других струка, настојали да новим истраживањима попуне „белине“ у досадашњим истраживањима или да, пак, понуде нове погледе на поједина, више или мање, контроверзна историографска питања. У склопу поменутог општеевропског тренда, у Србији је током 2014. одржан низ научних скупова посвећених Првом светском рату, међу њима и међународна конференција под називом „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату“ коју је 29. и 30. октобра организовао Архив

Војводине у Новом Саду. Недуго потом, саопштења изложена на скупу објављена су у форми истоименог зборника радова који су уредили архивисти Архива Војводине Драгана Ћираковић и Мирослав Јаћимовић. Обима од готово 400 страна *Зборник* садржи предговор и укупно 27 радова чији су аутори махом историчари (са или без научних звања) и архивисти. Иако је већина њих из Србије, заступљен је и значајан број аутора из суседних земаља (Босна и Херцеговина, Грчка, Италија, Македонија, Мађарска, Румунија).

У тематском погледу, радови обухватају неку од укупно девет тема предвиђених програмом научне конференције које сежу од конвенционалних питања попут деловања политичке партија током година Светског рата и извештавања штампе о Сарајевском атентату и почетку ратних дејстава, преко заштите културних добара, стања архивске грађе те споменичког наслеђа све до улоге медија и тзв. „женске стране“ рата. Обзиром на тематску разубојеност конференције, не изненађују разлике аутора како у избору и приступу теми тако и у начину представљања резултата истраживања. Међутим, већ и латимичним прегледом радова дају се уочити бројни недостаци како формалне тако и суштинске природе. Међу првима, пада у очи да, супротно нормама уобичајеним унутар научне заједнице, радови у зборнику као и сâм *Зборник* у целини нису подвргнути поступку рецензије. Уредници ове књиге су се ограничили једино на исправљање „грубих коректорских омашки“ док су ауторима препустили „одговорност за ставове и податке изнете“ у њиховим радовима. Штавише, уредници се нису потрудили да уједначе начин обликовања радова и стилове цитирања литературе препустивши ауторима да научни апарат организују по сопственом нахођењу. Уочљива је и чињеница да су сажети на енглеском језику често преведени на неодговарајући начин док у случају радова објављених на енглеском језику недостају резимеи на српском језику.

Осим поменутих недостатака формалне природе, пажљиво читање радова заступљених у зборнику открива и поједине суштинске мањкавости. Међу њима, свакако најзначајнији приговор који би се могао оправдано

упутити већини аутора односи се на одсуство контекстуализације – пишући о појединим ужим проблемима (што је, наглашавамо, у потпуности легитимно за радове овакве врсте) поједини аутори нису успели да своју нарацију сместе унутар ширих политичких и друштвених процеса. Истовремено, већина аутора „болује“ од одсуства историјске анализе и компарације, ограничавајући се на пуко приповедање или низање често неповезаних догађаја при чему су неретко присутна преузимања „општих места“ из старије историографске и публицистичке литературе. Отуда не изненађује изразита доминација приповедања као начина презентације историјских знања, при чему немали број радова одликују и невешто обликована структура, језичка недорађеност и одсуство закључака који би сумирали резултате истраживања и указали на њихов шири значај. При томе, пада у очи или недовољно познавање релевантне литературе и позивање на неколико „класичних“ историографских радова или, пак, „претрпавање“, иначе, обимом врло ограничених радова, са обиљем литературе која, заправо, није ни коришћена приликом истраживања. У оба случају, реч је о врло лошим примерима који су у супротности са најтемељнијим принципима научног дискурса. Коначно, добар део радова заступљених у зборнику одликује површност у приступу аутора који су радове писали „на брзину“ и без темељне претходне припреме. Будући да је реч о ауторима који се као историчари већином професионално баве истраживањем прошлости или пак, као архивисти, селекцијом, чувањем и презентацијом историјских извора, упадљиво је одсуство теоријске спреме неопходне за структурирање и интерпретацију историјских знања.

Изузетак од поменутих критичких оцена представљају у стручном погледу узорни радови чији су потписници Филип Крчмар и Аранка Балинт те Владимир Каљевић. Отварањем нових тематских подручја пажњу сва-

како заслужују радови Леле Вујошевић и Милована Писарија посвећени улози жена у Великом рату и његовом утицају на промену родних односа као и језровити преглед Предрага Вајагића о ратној пропаганди зараћених земаља. Вредан пажње несумњиво је и рад Власиса Власидиса о српској споменичкој архитектури посвећеној Првом светском рату на територији Грчке као и подстицајан чланак Андраша Хорвата који је на микроисторијском нивоу настојао да реконструише утицај рата на живот једне будимпештанске породице. Из домена архивистике својом информативношћу и прегледношћу истиче се рад Јасмине Живковић о „архивској грађи војне провенијенције у Првом светском рату“ као и прилог Зорана Вељановића посвећен архивској грађи о српским добровољцима која се чува у Историјском архиву у Суботици.

Имајући у виду поменуте недостатке, *Зборник* је, у формалном погледу, остао „недорађен“ док је, обзиром на квалитет већине радова, његов сазнајни и научни допринос прилично скроман. Ово посебно, будући да он нити садржи нова знања у значајнијем обиму нити, пак, нуди нове перспективе на већ познате историјске догађаје и процесе. Стога, сматрамо да је пропуштена прилика, не само да се прошире историјска знања о бројним запостављеним питањима везаним за „исконску катастрофу 20. века“, већ и да се критички вреднују досадашњи резултати историографије о Првом светском рату како би се, на тај начин, утврдиле смернице за евентуална будућа истраживања. Коначно, намера критичких примедби изречених на рачун зборника који смо настојали да прикажемо, није срачуната на ниподаштавање несумњивог труда који су приређивачи уложили у његову припрему. Напротив, њихов првенствени циљ јесте да се, унапређивањем историјског учења, избегну слични пропусти у будућности те да се, на тај начин, општа историјска култура подигне на виши ниво од постојећег.

Др Михаел Анђоловић
Педагошки факултет Сомбор

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

МИХАЕЛ АНТОЛОВИЋ. Историчар. Доцент Педагошког факултета у Сомбору. Е-адреса: antolovic.michael@gmail.com.

Школовао се у Сомбору и Новом Саду. На Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду дипломирао 2002 („Југословенско-совјетски односи 1944–1956. године”), магистрирао 2008 („Политика немачке мањине у Дунавској бановини 1929–1941”) и докторирао 2012 („Историографско дело Фридриха Мајнекеа”). Научна и стручна интересовања усмерена су му на српску и југословенску историју 19. и 20. века, историју Немаца у Југоисточној Европи, модерну историју Немачке, теоријске и методолошке проблеме историјске науке те историографију. Од 2003. запослен је на Педагошком факултету у Сомбору. У марту 2013. изабран је за доцента за ужу научну област – историјске науке.

БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ. Научни сарадник Балканолошког института САНУ. Е-адреса: borismiloss@gmail.com.

Дипломирао је на Одељењу за филозофију Филозофског факултета у Београду са темом из методологије – тумачења текста, односно писаних извора (херменутика). На истом факултету завршио је последипломске студије и одбранио магистарски рад из области историје филозофије (2000). Докторску дисертацију из области историје политичких теорија („Политичко учење Слободана Јовановића“) одбранио је на Факултету политичких наука Универзитета у Београду (2010). Сарадник је на пројекту „Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку“. У Балканолошком институту САНУ ради од 1998. године. Области истраживања: дело и личност Слободана Јовановића (историчар, правни и филозофски писац, биографија), историја теоријског (филозофског) мишљења, политичких идеја и институција у Србији, питање континуитета у историји српског народа, методолошка и историографска питања.

Важније књиге: *Византијска филозофија у средњевековној Србији*, Београд 2002; *Слободан Јовановић: О историјској личности генерала Михаиловића*, Београд 2012.

СРЂАН МИЋИЋ. Истраживач-сарадник Института за новију историју Србије у Београду. Е-адреса: srdjan.micic@inis.bg.ac.rs.

Дипломирао на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду (2008). Мастерирао 2010. године на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду („Неформална дипломатија Краљевине Југославије. Случај потписивања Пакта о вечном пријатељству између Југославије и Бугарске“). Од 2011. до 2012. био је демонстратор на Катедри за историју

Југославије Филозофског факултета у Београду. Од 2013. запослен у Институту за новију историју Србије. Област интересовања: историја међународних односа у Европи током међуратног периода, дипломатија и спољна политика Краљевине СХС/Југославије и пропаганда.

Важније књиге: *Краљевина Југославија и анилулус Аустрије 1938. године*, Београд 2010.

СЛАВИША Д. НЕДЕЉКОВИЋ. Ванредни професор на Департману за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Е-адреса: ned.slavisa@gmail.com.

Дипломирао 1990. на Филозофском факултету у Приштини, магистрирао 1997 („Косовски вилајет од 1903. до 1908. године“) и докторирао 2008 („Културно-просветна и национална политика Србије према Косову и Метохији: од 1856. до 1897.“) на Филозофском факултету у Београду. Ангажован је на предмету Историја народа Балкана 19. и 20. века. Учествовао је на бројним научним скуповима и симпозијумима у земљи и иностранству. Аутор је више стручних и научних радова. Објављивао је у водећим домаћим научним часописима.

Важније књиге: *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, Ниш 2012.

ИВАНА Б. СПАСОВИЋ. Архивиста-историчар Архива САНУ у Београду. Е-адресе: ivana.spasovic@sanu.ac.rs; ivanajucaimare@gmail.com.

Дипломирала 1996. године („Удружење драмских писаца Краљевине Југославије“), магистрала 2003 („Банатска војна граница и њено укидање 1872.“) и докторирала 2013 („Образовање женске деце у Јужном Банату 1874–1918.“) на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Радила је као професор историје у Економској школи у Земуну (1996–2009) и као архивист-историчар у Историјском архиву у Панчеву (2009–2014). Области интересовања и научног истраживања: национална историја 19. века, историја Војне крајине, историја образовања, положај жене кроз историју и биографије знаменитих жена, методика наставе историје.

Важније књиге: *Банатска војна граница и њено укидање 1872*, Панчево 2004; *Сирадања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, Панчево 2012; *Зашта вредне: Образовање женске деце у Јужном Банату 1874–1918*, Панчево 2014; *Четири сиралеж: Положај жене кроз историју*, Вршац 2015.

УРОШ С. ШЕШУМ. Историчар. Е-адреса: sesumiii@hotmail.com.

Дипломирао на Одељењу историје Филозофског факултета у Београду („Српска четничка организација 1903–1905. године“). Мастер рад одбранио је 2011. на истом факултету („Српска четничка организација 1905–1908. године“) где је исте године уписао и докторске студије историје на Катедри за националну историју новог века. Од 2012. године пријављен је на научно-истраживачком пројекат Катедре за националну историју новог века Филозофског факултета у Београду („Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси“). Од 2010. сарадник је Српског биографског речника. Објавио је више стручних радова у часописима и зборницима радова са домаћих конференција.

Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ РУКОПИСА У 2015. ГОДИНИ

Др Ђорђе Бубало, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
 Др Војин Дабић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
 Др Љубодраг Димић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
 Др Александар Животић, Институт за новију историју Србије, Београд
 Др Милош Јагодић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
 Др Милош Ковић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
 Др Петар В. Крестић, Историјски институт Београд
 Др Гордана Кривокапић Јовић, Институт за новију историју Србије, Београд
 Др Драга Мاستиловић, Филозофски факултет, Универз. Источно Сарајево,
 Република Српска
 Др Бојана Миљковић Катић, Историјски институт Београд
 Др Мира Радојевић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
 Др Сузана Рајић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
 Др Исидора Точанац Радовић, Историјски институт Београд
 Др Александар Фотић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
 Др Биљана Шимуновић Бешлин, Филозофски факултет, Универзитет у Новом
 Саду

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381-21/6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску 93 (1/2016) 20. априла 2016. године
За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектори: Татјана Пивнички Дринић и Владимир М. Николић
Коректор: Драган Тубић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – *Proceedings in History* /
главни и одговорни уредник Војин Дабић. – 1984, 29–. – Нови Сад :
Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Је наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410